

АСИЛ РАШИДОВ

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ ОЛАМИ

„О‘ҚИТУВЧИ“ НАШРИЁТ-МАТБАА ИЖОДИЙ УЙИ
ТОШКЕНТ — 2011

www.ziyouz.com kutubxonasi

УДК: 821.512.133
ББК 83.3 (5 Қир)
Р 31

Давлат мукофотлари лауреати, ёзувчи, таржимон
Иброҳим ҒАҒУРОВнинг умумий таҳрири остида

Қайта ишлаб тўлдирилган иккинчи наشري

Асил Рашидов кўп йиллик педагогик фаолияти билан бир қаторда, ярим асрдан буюн атоқли ёзувчи Чингиз Айтматов асарларининг илк таржимони сифатида ҳам танилган. Узоқ йиллик мутаржимлик жараёнида мунаққид Чингиз Айтматовнинг тадқиқотчиларидан бирига айланди. Ушбу китоб Асил Рашидовнинг XX—XXI аср адабиётининг буюк сиймоси Чингиз Айтматовнинг жаҳоншумул абадияти хусусидаги кўп йиллик тадқиқотлари мажмуасидир.

Ҳар бир илмий ишда бўлганидек, бу ишда ҳам мунозарали фикрлар мавжуд, аммо уларнинг бўлмаганидан бўлгани яхши: зеро, ҳақиқат фақат мунозаралардагина ойдинлашади. Китоб кенг жамоатчиликнинг фикри, матбуотда эълон қилинган қатор тақризларда билдирилган мулоҳазалар асосида қайта ишланиб тўлдирилган иккинчи нашридир.

Монография олий ўқув юрларининг тил ва адабиёт факультетлари бакалавриати, магистрлари, аспирантлар, адабиётшунослар, адабиёт ўқитувчилари, шунингдек, кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

© „O‘qituvchi“ NMIU, 2008.

© „O‘qituvchi“ NMIU, 2011.

Қайта ишланиб, тўлдирилган 2- наشري.

ISBN 978-9943-02-404-5

Чингиз Айтматов
(1928 – 2008)

**АСИЛ МУАЛЛИМ — ТАРЖИМОН ВА
ТАДҚИҚОТЧИ
(Сўз боши)**

Бу китоб кўп йиллик ижодий меҳнатнинг маҳсули. Таниқли адабиётшунос олим, ижодкор, таржимон Асил Рашидов эллик йилдан бери Чингиз Айтматов ҳаёти, ижодиётини ўрганиш билан шуғулланади. Уни ҳақли равишда Асил муаллим деб алқашади, ҳақли равишда Айтматовнинг ўзбек таржимони деб билишади. Шу билан бирга, у Айтматов асарларининг ўзбек китобхонларига муҳаббатли тарғиботчиси.

Асил Рашидов бободехқон Рашид Халилов ва кайвони она Қўйсиной Халилова хонадонида дунёга келган олти алп ўғлоннинг бири. Рашид отанинг касб-кор эъзозланадиган, эзгулик, инсонга яхшилик улуғланадиган ва бу қатъий аъмол, расм-русум яшаш тарзига айланган хонадонидан улуғ ёзувчи, давлат арбоблари, алломалар, ташкилотчилар, халқ етакчилари, муаллимлар, йирик-йирик шахслар етишиб чиқишди. Улар халқни дунёнинг очиқ уфқларига олиб чиқишга интилишди. Асил Рашидов олти аҳил, чинакам алпона оға-инилар ичида елкамаелка мададкор бўлиб униб-ўсди, муаллимлик, журналистлик касб-корини танлади, катта малака, билимлар эгаси бўлиб вояга етди. Ҳаётининг энг асл вақтларини машҳур педагогика университетининг муаллимлигига бағишлади, Мақсуд Шайхзода, Натан Маллаев, Тўхта Бобоевларга сафдошлик, салафлик қилди. Асил муаллим деган шарафли ном қозонди. Академик Воҳид Зоҳидов раҳбарлигида илмий тадқиқотлар олиб борди, бир қанча монографик китоблар ёзди ва нашр қилдирди.

Асил Рашидов ўтган асрнинг эллигинчи йилларининг ўрталарида Миллий университет таҳсилини тугаллаб мустақил ҳаёт, меҳнат жабҳаларига қадам қўйган кезлар адабиёт осмонида янги бир юлдуз барқ уриб уфқдан кўтарилди.

1958 йилда ёш қирғиз адиби Чингиз Айтматовнинг кетма-кет „Юзма-юз“, „Жамила“ деган қиссалари Москванинг машхур „Октябрь“, „Новый мир“ журналларида босилиб чиқди. Ёшликнинг тенгсиз завқ-қудрати билан ёзилган, бир нафасда, тин олмай, ютоқиб ўқиладиган бу мўъжаз шедеврлар дарҳол Александр Твардовский, Мухтор Аvezов, Луи Арагон, Шостакович каби буюк санъаткорларнинг назарига тушди. Фавқулдда ёрқин тарихий ҳодисалар ҳалқа-ҳалқа бўлиб юзага чиқиб, дунё бўйлаб ажойиб-ғаройиб шов-шувларга сабабчи бўла бошлади. Дунёга танилган француз адиби Луи Арагон „Жамила“ни француз тилига таржима қилди ва ўша пайтда 200 минг нусхада чоп этиладиган „Юманите“ газетасида сонма-сон чиқиб турди. Луи Арагон „Жамила“ни дунё адабиёти тарихидаги энг гўзал севги қиссаси, деб атади. Шундан эътиборан қирғиз адиби номи ва асарларининг жаҳон сарҳадлари оша мислсиз ғолибона юриши бошланди. Чингиз Айтматов шу пайтгача дунё адабиётида мисли кўрилмаган эъжозий илҳом билан 60-йилларда „Сарвқомат дилбарим“, „Бўтакўз“, „Биринчи муаллим“, „Сомон йўли“, „Алвидо, Гулсари!“ сингари дунё адабиёт ихлосмандларини қаттиқ тўлқинлантирган, ҳаяжонлар уммонига ташлаган асарларини яна ўша буюк истеъдод эгасига хос тарзда, бир зум кетини узмай бирма-бир тақдим этди. Жаҳон бўйлаб Айтматов баҳслари ва Айтматов таржималари бошланиб кетди.

Биринчи бўлиб Асил Рашидов Айтматовнинг илк қиссаларини ўзбек тилига таржима қилди. Ўзбек китобхони Айний, Қодирий, Чўлпон, Аvezов, Кербобоев, Ойбек, Фафур Фуломларни қандай муҳаббат билан қабул қилган, ўқиган, ўз маънавий-эстетик мулкига айлантирган бўлса, Айтматовнинг илк қиссалари ва ундан кейин кўкка кўтарилган ёрқин юлдуз туркумларини шундай муҳаббат, завқ-шавқ билан қабул қилди, ўқиди ва ҳеч айрилмас гўзаллик мулкига айлантирди. Бунда Асил Рашидов таржималарининг табиий шоироналиги, экспрессив-ҳаяжонли интонацияси, туркиёна халқчил муқобилларга бойлиги ўз ўрнига эга бўлди. Таржима бу — бошдан-охир тушуниш ва талқин санъати. Асил Рашидов ўз таржималарида тушуниш ва талқин санъатини яхши эгаллаганлигини, бадиий ифодавийликда буюк адиб услубига тўла эш-йўлдошлик қилолганини кўрсатди. Албатта, Чингиз Айтматовнинг янгидан-янги асар-

лари дунёга кела бориши билан унинг яна янги таржимонлари ҳам сафга турди. Лекин уларнинг ҳаммаси Асил Рашидов таржималари ичида қайнаб, унинг тажрибаларидан улги олди, ўрганди, десак ҳақиқатга хилоф бўлмайди.

Асил муаллимнинг таржимонлик маҳорати, синчковлиги, изчиллиги, изланувчанлиги айниқса, „Оқ кема“ ва „Асрни қаритган кун“ романларини ўзбекчалаштиришда ёрқин тарзда намоён бўлди. Унинг сўз-ифода излашдаги эволюциясини тасаввур қилиш учун оддий бир-икки мисолга эътибор беринг: „Тополёк мой в красной косынке“ қиссасининг номи биринчи ўзбекча нашрида „Қизил дуррачали сарвқоматим“ эди, иккинчи нашрида у „Қизил дуррали сарвқоматим“ бўлди, асарнинг учинчи ва кейинги нашрларида „Сарвқомат дилбарим“ деб ўзгарди. Асар шу ном билан шуҳрат топди, худди „Ўткан кунлар“ деган ном каби бутунлай ўзлашиб кетди. Ёки „И дольше века длится день“ („Буранный полустанок“) номининг эволюциясини кузатинг: „Асрга тенг кун“ — „Асрга татигулик кун“ — „Асрни қаритган кун“... „Инжили Шариф“ манбаларида учровчи бу бағирдор ибора „Асрни қаритган кун“ деб ўзбекча қўним топиб, мағизли, маъноли, пурҳикмат образли иборага айланди.

Асил муаллим Чингиз Айтматов асарларини ўзбек тилига таржима қилиш билан чекланмай, уларни кенг китобхонлар ўртасида қарийб эллик йилдан буён муҳаббат ва изчиллик билан тарғиб-ташвиқ қилиб келади. Ўзбек ўқувчисини Айтматов асарларининг бадиий-эстетик оламига, мураккаб мундарижасига, характерлар яратиш санъатига, давр ва инсон тақдирларининг динамикаси, ҳаётий муаммолар ва ғоялар дунёсига олиб киради, кейинги эллик йилликда вужудга келган айтматовшуносликда авжи бир зум тўхтамаган ва пилиги пасаймаган ранг-баранг баҳсларга тўхталади, уларга ўз муносабатини билдиради. Баҳслардаги нозик қирраларга ўзбек ўқувчисининг эътиборини тортади.

Асил муаллимнинг Айтматов асарларига таҳлиллари ва ўзига хос содда, ишонарли талқинлари китобхонни Айтматовга яқинлаштиради, муҳаббат уйғотади, бу асарларни қайта-қайта ўқишга чорлайди.

Асил муаллим ўқувчисини илҳомлантиради, улар қалбига кўркам адабиётга муҳаббат уруғини экади, ҳаётӣй, маънавий сабоқлар, хулосалар чиқаришга кўмаклашади. Ахир адабий таҳлил ва талқиндан кузатиладиган бош мақсад ҳам шу эмасми?!

Эллигинчи йиллар охири ва олтмишинчи йилларда Чингиз Айтматов, Василь Биков, Грант Матевосян, Акром Айлисли, Анор, Валентин Распутин, Олес Гончар, Владимир Дудинцев, Владимир Тендряков, Виктор Астафьев, Михаил Белов, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов асарлари тирик уриб турган юраги, дардли, безовта, ҳақиқатгўй мадҳияси билан бадиий ва ижтимоий-бадиий фикрни янги мислсиз уфқларга олиб чиқди. Адабиётшунослик адабий танқидни ҳам янги талқин чўққиларини эгаллашга даъват этди. Унинг янги сифат, мазмундорлик, таъсирчанлик даражасига кўтарилишига йўл очди. Бу, айниқса, ўша адибларнинг асарлари устида бўлган жўшқин, теран, эҳтиросли баҳс-мунозараларда жуда ёрқин кўзга ташланди.

Асил муаллимнинг Чингиз Айтматов асарларига таҳлил ва талқинлари 60-йиллардаги гўзал, ақли, фикрга бой баҳсларнинг нафаси ва шабадаларига ҳамоҳангдир. Улардан ўша даврга хос илғор ёндашувларни уқиб олиш қийин эмас.

Ўзбекистонда айтматовшунослик ўз ўрни, ўз овозига эга. Ғайбулла Саломов, П.Мирзааҳмедова, Асил Рашидовнинг ма-лакали, ишонарли, жонли тадқиқотлари Чингиз Айтматовнинг шарқона, ўзбекона англамлари каби тушунилади, қабул қилинади.

Табиийки, улар Айтматовни билиш, севиш, ўрганишда сўнги нуқта эмас. Айтматовни ўрганиш янги замонларда янги, ҳали очилмаган, кашф этилмаган сарҳадларга чиқади. Зеро, улуг адиб Чингиз Айтматов асарлари талқинларда туганмас кашфиётларни давом эттиришга туганмас имконлар тортиқ қилаверади. Бизни Чингиз Айтматов ижодий мактаби бағрига олиб кирган бу китоб ўз маърифати билан қимматли.

Йирик ишларга туғилган одамлар бўлади. Асил муаллим шундай ижодкорлардан бири. Унинг кўплаб ажойиб таржималарию муҳим тадқиқотлари, шу жумладан, „Чингиз Айтматов олами“ монографияси бунинг исботидир.

ИБРОҲИМ ҒАФУРОВ

Олти фарзанд — акаларим Камолиддин, Шарофиддин, Саҳобиддин, Исомиддин, укам Насриддин ва мени дунёга келтириб, лекин камолотимизни кўрмай, бир умр кетмонига суяниб ўтган деҳқон отамиз Рашид Халилов ва биз ака-укаларни оқ ювиб, оқ тараб вояга етказган камсуқум онамиз Қўйсиной Халиловаларнинг ёрқин хотираларига бағишлайман.

Муаллиф

ЧИНГИЗ ОҒА ЧАМЛИНИ

(Муқаддима ўрнида)

Санъат ва адабиёт халқ ҳаёти ва маънавиятини бойитиб келгани сингари, халқнинг ижоди, яратувчилик даҳоси ҳам санъат ва адабиётни илҳомлаштириб келади. Модомики, биз Чингиз Айтматов ижоди хусусида фикр юритар эканмиз, унга соз, овоз берган ҳам, ижод манбаи бўлиб хизмат қилган ҳам ва уни камолот босқичига кўтарган ҳам ана шу воқелик ва улкан яратувчилик меҳнати экапчилигини чуқур тасаввур этамиз. Янада лўнда қилиб айтганда, янги муҳит, янги воқелик ёзувчи учун ижод манбаи бўлиб хизмат қилди. Инсонни севиш, унинг маънавий қадриятларини улуғлаш, унга чин кўнгилдан ва жондилдан хизмат қилиш, разолатга, қабоҳатга қарши муросасиз кураш Чингиз Айтматов ижодининг руҳини, пафосини ташкил этади.

Адабиётда ҳар бир ижодкорнинг ўз ўрни ва мақоми бор. Қирғиз халқининг фахри, гурури — Чингиз Айтматов турк маънавий оламининг чақноқ юлдузларидан биридир. Умуман олганда эса, унинг шахсияти умумбашарият маланияти тарихида жуда кам учрайдиган фавқулолда ноёб ҳодисалир.

„Туркий дунё Алишер Навоийдан қарийб 500 йил кейин адабиёт чўққисига Чингиз Айтматовни олиб чиқди“¹. „Бу юк шахсларни миллат қайғуси, Ватан қайғуси яратади“, деган эди

¹ Р. Раҳмоналиев. Жизнь, равная вселенной (Философия творчества Чингиза Айтматова). // Чингиз Айтматов. Собр. соч. в семи т. Том 1, —М., 1998, стр. 23.

Президентимиз. Дарҳақиқат, ҳар бир давр ўз санъаткорлари, талантларини яратади. Бу эса ҳар бир ёзувчининг ўз истеъдоди, эҳтиёжи, ижодий имкониятларига кўра амалга оширилади. Санъаткор ўз даври билан қанчалик яқиндан алоқада бўлар экан, унинг жаҳон маданияти олтин хазинасига қўшган эстетик ҳиссаси ҳам шунчалик улкан ва самарали бўлади. Демак, миллат туйғуси, Ватан қайғусидан яралган санъаткор Чингиз Айтматовдек мўтабар зотнинг дунёга келиши замон тақозосидир, бошқача айтганда, тарих ва замон ўз қаҳрамонини ўзи жаҳон майдонига олиб кирди.

Адабиёт майдонига XX асрнинг 50-йилларида кириб келган ва миллионлаб китобхонлар қалбига тез йўл топа олган, ғоят гўзал ва сермазмун асарлари билан уларни оҳанрабодек ўзига тортиб, сеҳрлаб олган, ҳатто Луи Арагон, Николай Тихонов, Эдуардас Межелайтис, Мухтор Аvezов, Расул Ҳамзатов каби жаҳонга машҳур сўз сеҳргарларини лол қолдирган ва уларнинг таҳсинига сазовор бўлган буюк истеъдод соҳибларидан бири Чингиз Айтматов тинимсиз меҳнат, изчил ижодий изланишлар самараси ўлароқ, нафақат туркий халқлар, балки бутун жаҳон халқлари китобхонларининг ҳам ардоқли ёзувчисига айланди. У ўзининг кўпқиррали такрорланмас ижтимоий фаолияти билан, инсониятни тўлқинлантираётган долзарб маънавий муаммолар талқинига бағишланган юксак асарлари билан жаҳон адабиёти хазинасига, адабий-бадиий тафаккур ривожига улкан ҳисса қўшган адибдир.

Чингиз Айтматов ноёб истеъдодга эга бўлган кенг қамровли адиб. У қиссанавис ва романнавис, у зуллисонайн ёзувчи, у таржимон ва киносценарийчи, у танқидчи ва тарихчи, у нотик ва муҳаррир, у оташин публицист ва журналист, у файласуф, моҳир дипломат, у халқлар дўстлиги ва биродарлигининг толмас куйчиси эди.

Чингиз Айтматовнинг таржимаи ҳоли жуда бой. У Қирғизистоннинг Талас водийсидаги кўҳна Авлиё ота шаҳри яқинидаги (ҳозирги Жамбул) Шакар овулида 1928 йил 12 декабрда хизматчи оиласида дунёга келади. Бобоси Айтмат оға ажойиб кўбизчи эди. У ўғли Тўрақулни Авлиё отадаги рус-тузем мактабига жойлаштиради. Тўрақул Айтматов рус-тузем мактабида таҳсил олгандан сўнг Москвадаги қизил профессорлар институтида

Ўқишни лавом эттиради. Кейинчалик, Тўракул Айтматов Қирғизистонда масъул лавозимларда ишлайди. Саводсизликни тугатиш ва маданий инқилоб учун курашга бел боғлайди. „Отам, — деб ёзади муаллиф, — инқилоб йилларидаги саводхон кишилардан бўлиб, Москвада икки бор таҳсил кўрган, раҳбарлик лавозимларида ишлаб сиёсатга, адабиётга жуда қизиқади, худди шунингдек, онам Наима Ҳамзесевна Айтматова ҳам ўқимишли, замонавий аёл бўлиб, улар мени рус маданияти, рус тили ва адабиёти билан ошно қилишда фоят катта роль ўйнаган“¹. 1937 йилда бутун мамлакатда юз берган фожиа — машғум шахсга сизгиниш Ч.Айтматовлар хонадонига ҳам кулфат келтиради. 1938 йилнинг кузида Қирғизистоннинг пешонасига „халқ душмани“ тамғаси урилиб, бир юзу ўттиз етти нафар содиқ фарзанди, жумладан, ёзувчининг отаси — тапқили жамоат арбоби Тўракул Айтматов ҳам кечаси қатл этилиб, яширинча кўмиб юборилади. Тўракул отанинг жўшқин ҳаёти Чингиз Айтматовнинг „Биринчи муаллим“ қиссасидаги Дуйшэн тимсолида ўзининг куйма ифодасини топган.

Ч.Айтматовнинг болалик йиллари ортда қолиб, унинг онгли, мустақил ҳаётга қадам қўйиши, яъни ўспиринлик йиллари уруш даври билан узвий боғланиб кетади. Бўлажак ёзувчи урушда бўлмаган, қонли жангтоҳларни бошидан кечирмаган эрса-да, кундалик ҳаётнинг ўзи унинг учун катта мактаб вазифасини ўтади. Қишлоқдаги оғир ишлар чоллар, аёллар, ўспиринлар зиммасига тушади. Кўпчилик қатори Чингиз ҳам ўзини фронт орқасидаги меҳнатга уради. У дастлаб рус мактабида, кейинчалик қирғиз мактабида ўқиди, жуда ёшлик чоғлариданоқ зехнининг ўткирлиги билан синфдошларидан ажралиб туради. 1942 йили 14 ёшида Шакар қишлоқ кенгаши котиби, солиқ йиғувчи, сўнг тракторчилар бригадасининг ҳисобчиси бўлиб ишлайди. 1948 йили Жамбулдаги зооветеринария техникумини аъло баҳолар билан тугатгач, 1948—1953 йиллари Қирғизистон қишлоқ хўжалиги институтида ҳам аъло баҳоларга ўқийди. Сўнг олий маълумотли мутахассис дипломи билан тажриба фермасининг зоотехниги бўлиб иш бошлайди.

¹ *Чингиз Айтматов. В соавторстве с землей и водой... Фрунзе: „Кыргызстан“, 1978, стр. 150.*

Техникумда, айниқса, институтда ўқиб юрган кезлари Чингиз Айтматовда адабиётга зўр ҳавас туғилади. У халқ оғзаки ижоди намуналари билан барвақт танишади, рус ва жаҳон адабиёти дурдоналарини севиб мутолаа қилади. Улардаги қаҳрамонлар дунёсига чуқур кириб бориб, ўзини баъзан улар билан суҳбатлашаётгандай ҳис қилади. Бўлажак адибга болалик чоғларида бувиси (дадасининг онаси) Ойимхон ая ва унинг қизи — Қорақиз опа кўпдан-кўп эртақ, ривоят, афсона, қўшиқлар айтиб беришади. Ёзувчи асарларида болаликда эшитган мана шу ривоятларнинг муайян таъсири бўлса, ажаб эмас.

„Мен, — деб ёзган эди у кейинчалик, — китобни зўр ҳаяжон, катта иштиёқ билан, худди муқаддас нарсани ушлагандек қўлимга олардим. Ўша кезлар менинг назаримда, ёмон китоб йўқ эди. Кигобдаги ҳар бир ҳарф мени ҳаяжонга соларди, китоб ёзган одам эса хаёлимда худди Пушкин ва Толстойдек буюк сезиларди“.

Шу тариқа ёш Чингизда китобга, ёзиш-чизишга қизгин ҳавас уйғонди. Чингиз Айтматов, даставвал, қирғиз ёзувчиларининг асарларини рус тилига таржима қилади, ўзи ҳам қирғиз ва рус тилларида жажжи-жажжи мақола, очерклар ёзиб, маҳаллий матбуот саҳифаларида бостира бошлайди. Бўлажак ёзувчи 1956—1958 йилларда Москвада Ёзувчилар уюшмаси қошидаги Олий адабиёт курсида таҳсил олди. Ч.Айтматовнинг Олий адабиёт курсида таҳсил олиши унинг учун катта ижодий мактаб бўлади. Буни Ч.Айтматовнинг ўзи ҳам: „Агар мен у ерда ўқимаганимда ўз қиссаларимни ёза олмаган бўлардим“, дея неча бор мамнуният билан эслаган эди. Ч.Айтматов у ерда жаҳон классиклари ва замонавий ёзувчиларнинг кўплаб асарларини мутолаа қилади, баҳс, мунозараларда фаол иштирок этади. Натижада 1957 йилда „Юзма-юз“, 1958 йилда эса „Жамила“ қиссаси юзага келади.

Чингиз Айтматов 1957 йилда собиқ СССР Ёзувчилар уюшмасига аъзо бўлади. 1958 йилдан то 1960 йилгача „Литературный Киргизстан“ журналининг бош муҳаррири, шунингдек, 1960 йилдан то 1965 йилгача „Правда“ газетасининг Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикалари бўйича махсус муҳбири бўлиб ишлайди. 1960 йилдан то 1986 йилгача Қирғизистон кинематографчилари кенгашига раислик қилди. 1978 йилда собиқ СССР

Социалистик меҳнат қаҳрамони, 1997 йилда эса Қирғизистон Республикаси қаҳрамони унвонлари билан тақдирланади. 1988—1990 йилларда „Иностранная литература“ журнаliga Бош муҳаррир — кенгаш раиси бўлди. Чингиз Айтматовнинг адабиёт ва санъатнинг энг долзарб масалаларига бағишланган ўткир илмий-танқидий ва публицистик мақолалари, ҳикоялари, очерклари газета ва журналларнинг саҳифаларида мунтазам босилиб туради. Ч.Айтматов Қирғизистон халқ ёзувчиси, давлат ҳамда жамоат арбоби, Қирғизистон Фаиллар академиясининг академиги эди.

Чингиз Айтматов 20 йил давомида, аниқроқ қилиб айтганда, 1990 йилдан собиқ СССРнинг, сўнгра Россия Федерациясининг, 1991 йилдан эса Қирғизистон Республикасининг Люксембург ва Бельгиядаги элчиси лавозимларида ишлаб, ўзининг юксак дипломатик лаёқатини намойиш этди.

Чингиз Айтматов барча куч-қувватини халқига, ватанига, бутун инсониятнинг порлоқ келажакига сафарбар этган ҳақиқий санъаткор адиб бўлиши билан бирга, унинг давлат ва жамоат арбоби сифатида олиб борган кўп йиллик самарали фаолияти алоҳида саҳифаларни ташкил этади. Бошқача айтганда, адиб адабий ишни сеvimли халқига ва жаҳон ҳамжамиятига хизмат қилиш вазифаси билан уйғунликда олиб борди. Айтматовнинг ташаббуси билан ташкил этилган „Иссиққўл форуми“ халқаро маданият ва ҳамжиҳатлик ҳаракати муҳим ижтимоий масалаларни ҳал этишда самарали таъсир ўтказиб келди. Ч.Айтматов 1995 йилдан Марказий Осиё халқлари маданияти ассамблеяси Президенти сифатида ҳам самарали иш олиб борди. 1999 йилда Қирғизистон Республикасида Чингиз Айтматов номидаги Халқаро „Олтин медаль“ мукофоти таъсис этилди.

Кези келганда Чингиз Айтматов асарлари дунё бўйича энг кўп чоп этилган ёзувчилардан эканини таъкидлаш жоиз. ЮНЕСКО маълумотларига кўра, Ч.Айтматов асарлари энг кўп ўқиладиган адиблар орасида В.Шекспир ва Л.Толстойдан сўнг 3-ўринда туради. XXI аср арафасида адибнинг китоблари жаҳоннинг 168 мамлакатида 165 тилга таржима қилиниб, 830 марта, жами 67,2 миллион нусхада чоп этилгани аниқланган эди. Мазкур халқаро ташкилотнинг маълумотларига қараганда, Ч.Айтматовнинг асарлари ҳозирги кунгача жаҳоннинг 180 га яқин тилла-

рига таржима қилиниб, 80 миллион нусхада нашр этилган. Кўри-
ниб турибдики, бу рақамлар изчил ортиб бормоқда. Адиб но-
мини илк бор жаҳонга машҳур қилган „Жамила“ қиссасининг
ўзи эса 50 дан ортиқ тилга таржима қилинган. Асар ҳозирги
кунга қадар ўзбек тилида етти бор нашр этилди. Қисса чоп этил-
гандан сўнг ўтган ярим аср давомида Чингиз оғанинг ижоди
муттасил ўсиб, юксалиб, сайқал топиб борди, шуҳрати оламга
танилди. Шу далилнинг ўзини — 180 рақамини бир ўйлаб
кўринг-а... Яна бир жиҳат, адиб асарлари ҳажмини жаҳон ада-
биётшунослиги оламида мавжуд бўлган тадқиқотлар миқёси
билан таққослайдиган бўлсак, уларнинг ўн карра, юз карра
ортиб бораётганлигининг гувоҳи бўламиз. Бир сўз билан айт-
ганда, адибнинг кўп қиррали ва сермазмун фаолияти ҳақида
кенг қўламда тадқиқот ишлари олиб борилмоқда.

Виктор Гюго айтганидек, „Инсоннинг улуғлиги унинг буй-
басти билан ўлчанмагани каби, халқнинг улуғлиги ҳам асло
унинг сони билан ўлчанмайди“. Октябрь тўнғаришига қадар рус,
украин, белорус каби яқин ўтмишдаёқ реализм босқичларига
кўтарилган бир қанча халқларнинг миллий адабиётларини ис-
тисно этганда, баъзи халқларнинг бой оғзаки ижоди мавжуд
бўлса ҳам, ҳали уларнинг ёзма адабиёти шаклланиб стмаган
ёки эндигина унинг дастлабки намуналари яратилаётган эди.
Баъзиларида эса, ёзма адабиёт у ёқда турсин, ҳали миллий ёзув-
нинг ўзи ҳам йўқ эди. Ўтмишда ҳатто ўз ёзуви ва ёзма адабиёти-
га эга бўлмаган халқлар, улар катта ёки кичиклигидан қатъи
назар янги воқелик, янги тарихий шароитда тафаккури, мала-
нияти, маърифати ўсиб, мустақил катта адабиёт яратиб, жа-
ҳоннинг илғор халқлари маданиятлари қаторига кўтарилла олди,
умумжаҳон маданияти, адабиёти хазинасига ўз бадиий дурдо-
наларини қўшди. Энциликда тил жиҳатидан, тарихан юзага кел-
ган анъаналари жиҳатидан ва ўзига хос миллий индивидуалли-
ги жиҳатидан бир-биридан фарқ қиладиган адабиётлар, шу
жумладан, қирғиз адабиёти жаҳон адабиёти билан ҳамқадам та-
раққий қилмоқда.

Қирғиз профессионал адабиёти нисбатан қисқа давр мо-
байнида истеъдодли назм ва наср навислар, драматург, танқид-
чи ва адабиётшуносларни етиштириб берди. Алиқул Осмонов,
Жумарт Боканбоев, Тугелбой Сиддиқбеков, Қосимали Бояли-

нов, Али Тўқамбоев, Темиркул Уметалиев, Қувоничбек Ма-
ликов, Суёнбой Эралиев, Қосимали Жонтошев, Тўхтапўлот
Абдумўминов каби катта авлодга мансуб сўз санъаткорларини
ким билмайди дейсиз. Бугунги кунда уларнинг асарлари нафа-
қат Қирғизистонда, балки жаҳоннинг кўпгина қисмларида
ўқилиб, таржима қилиниб, адабий жараёнларга ўз таъсирини
ўтказмоқда.

XX—XXI аср адабиётининг буюк сиймоси Ч.Айтматов ижоди
ўз-ўзидан қуппа-қуруқ заминда юзага келмади. Аксинча, бир
халқ иккинчисидан, ёш авлод кекса авлоддан, бир ёзувчи ик-
кинчи ёзувчидан сабоқ ўрганиб келгани сингари, унинг ноёб
истеъдоди ҳам мавжуд ижтимоий шароит ва янги тарихий-мил-
лий заминда юзага келди, ўсиб-улғайди ва равнақ топа борди.
Маълумки, қирғиз халқининг адабиёти ва маданияти Октябрь
тўптаришига қадар халқ оғзаки ижоди шаклида ривожланган
бўлиб, насрий асарлар деярли йўқ эди. Демак, халқ оғзаки ижо-
диёти тараққий этган бўлиб, қирғиз адабиётининг туғилиши,
унинг ғоявий-эстетик идеалининг шаклланишида беқиёс катта
роль ўйнаган. Бунга асрлардан бери оғиздан-оғизга ўтиб, бизга
етиб келган „Курман бек“, „Эртobilди“, „Кожожаш“, „Эр-
тёштук“, „Жониш Байиш“ каби қирғиз халқининг ўтмиш ҳаёти,
тарихий кечмиши, урф-одатларини акс эттирган қаҳрамонлик
достонлари ва айниқса, инсоният тарихидаги энг улкан халқ
достонларидан бири — қирғиз „Манас“и ёрқин мисол бўла олади.
Демак, халқ оғзаки ижодиёти ҳамда демократ оқин Тўқтагул ва
Тўғалоқ Мулда каби ўнлаб улуғ шоирларнинг поэзияси, ўлмас
мероси қирғиз адабиётининг шаклланишига асос бўлди.

Чингиз Айтматов қирғиз халқ оғзаки ижодиётидаги хилма-
хил усуллардан ўз асарларида моҳирлик билан фойдаланди.
Маълумки, халқ яратган афсона, эртак, ривоят ва мақолларда
ўша халқнинг ахлоқий қарашлари ҳам муҳрланган. Чингиз Айт-
матов ижодидаги халқ оғзаки ижодининг мотив ва усуллари
унинг реалистик тасвир усулларини инкор қилмайди, балки
ижтимоий-тарихий миқёсдаги ҳикоя қилиш имкониятини кен-
гайтиради. Бу эса, ўз навбатида, адиб асарларига жозибдор-
лик, мафтункорлик фазилатларини юктириб, ўқувчини ўзига
бугундай сەҳрлаб олиш қудратини бахш этади.

Чингиз Айтматов қирғиз адабиётининг қутлуғ анъаналарини янги шароитда новаторлик билан давом эттирди. Шу билан бирга, рус ва жаҳон адабиётининг энг яхши, энг илғор намуналарини кунт билан ўрганиш, ўзлаштириш натижасида ўзига хос Айтматов мактабини яратди.

Чингиз Айтматов насрининг юксалишида юқорида номлари зикр этилган машҳур қирғиз ёзувчиларининг адабий тажрибалари ғоят самарали бўлди.

Бу жиҳатдан Чингиз Айтматов ижодини чуқур таҳлил этган таниқли адабиётшунос олим Қамбарали Бобулов „Қирғиз прозасида реализмнинг тараққиёт йўллари“ номли китобида: „Чингиз Айтматов ўз асарлари учун ўзидан олдинги касбдошларидан миннатдордир, аммо, бу оғаларининг тайёр бешигида улгайди деган сўз эмас. Аксинча, у бу бешикни бузиб чиқди, дегимиз келади“, деганда ҳақли эди.

Қирғиз адабиёти ички имкониятларининг намоён бўлишида рус классик адабиёти ва қардош халқлар адабиётларининг таъсири катта бўлди.

Бу ҳақда таниқли қирғиз адабиётшуноси К.Асаналиев „Қирғиз прозасининг очерки“ китобида қўйидагича ёзади: „Қисқа вақт ичида рус адабиётининг, жаҳон классик адабиётининг бой тажрибаларини қабул этиш билан бирга, қирғиз адабиёти олдин ўзида бўлмаган жанрларни, бадиий шаклларни ўзлаштирди. Бу жанрлардан бири прозadır.

Реалистик катта прозасиз катта адабиётнинг бўлиши ҳам мумкин эмаслиги ўз-ўзидан аёндыр. Бинобарин, унинг жанр имкониятлари ҳам шунчалик кенг ва хилма-хилдыр. Қирғиз ёзувчилари реалистик прозада ҳикоядан бошлаб, кенг пландаги ижтимоий ҳаёт, психологик романларгача ўзлаштириб, бу жанрларни миллий адабиётга олиб киришди“¹.

Рус танқидчиси В.Г.Белинский Пушкин поэзиясининг замондошларига таъсири ва бу таъсирнинг бир умрга давом этадиган қудрати тўғрисида гапириб, шундай деган эди: „...Куёш нури ер юзини ёритиб, ўз кучини унга ўтказмайди, балки фақат ернинг ўзида мавжуд кучни қўзғатиб юборади; шунингдек,

¹ Қирғиз прозасининг очерки. Иккинчи бўлим. Қирғизистон Фанлар академиясининг нашриёти. Фрунзе, 1960, 3-бет.

улуф шоирнинг бошқа шоирларга таъсири унинг поэзияси бошқаларда акс этишида эмас, аксинча уларнинг ўзларидаги кучни кўзгагиб юборишида сезилади¹. Рус адабиётининг қирғиз ёзувчилари ижодига таъсири ҳам худди шу тарзда бўлади. Қирғиз адабиёти рус классик адабиётидан илғор ғоявий-эстетик принципларни мерос қилиб олди ва уларни янги шароитда тараққий этгирди.

Хусусан, Ч.Айтматов ижодига келганимизда, у айниқса, буюк рус ёзувчиларининг бой анъаналарини чуқур ижодий ўзлаштириш асосида тарбияланди.

Йирик адабиётшунос олим Георгий Ломидзе „Совет адабиётининг интернационал пафоси“ номли монографиясида Чингиз Айтматовнинг ижодига қайси ёзувчиларнинг таъсир қилгани ҳақида муҳим бир мулоҳазани ўртага тапплаган эди. Унинг ёзишича, асарлари миллий бўёқ билан жимжимадор қилиб безатилган қирғиз ёзувчиларига қараганда у кўпроқ миллийдир. Чунки Чингиз асарларида ҳозирги қирғизнинг характери, поэтик ҳиссий кечинмалари, туйғулари, мушоҳада ва мулоҳазалари замонавий мавқайдан келиб чиқилган ҳолда ҳаққоний тасвирланган.

Айтматов ҳеч кимдан кўчирмаган, ҳеч қандай асардан нусха кўтармаган. Бироқ унинг ижодига хос барча фазилатларда рус ва бошқа қардон халқлар адабиётлари тўплаган тарихий тажриба сезилиб туради. Шундай экан, унинг „домла“си ким? Пушкинми? Толстойми? Тургеневми? Чеховми? Шолоховми? Аветовми? Кербобоевми? Ҳар қалай, буларнинг бирортаси ҳам бўлмаса керак. Лекин бу ёзувчиларсиз, эҳтимол, Айтматов сингари ёзувчининг бўлиши мумкин ҳам эмас эди².

Чингиз Айтматов повестларидаги лиризм, психологизм ва ўзига хос драматизм, биринчи навбатда, рус ва Европа прозасининг энг яхши анъаналарини ўрганиш ва ижодий ўзлаштириш натижасидир. Бу ўрганиш эса унинг асарларидаги миллийликни инкор этиш эмас, балки уни катта бадиий куч билан

¹ В.Г. Белинский. Собрание соч. в трех томах. Том 2. М., 1948, стр. 164—165.

² Георгий Ломидзе. Интернациональный пафос советской литературы. Советский писатель. Москва, 1970, стр. 177.

ифодалашга имкон яратди. Буни адибнинг ўзи мамнуният билан эътироф этади:

„Рус адабиётини дунёда миллионларча одамлар биладилар ва севиб ўқийдилар. Бироқ, ҳар бир киши уни, албатта, ўзича севади. Мен ўшаларнинг бириман ва рус адабиётига алоҳида муҳаббат билан қарайман. Бунинг бир қанча сабаблари бор. Мен соҳилларини кўз илғамайдиган рус адабиётининг чексиз уммонида толстойча донишмандликни ва образларининг руҳий мураккаблигини яхши кўраман, танг ҳайратда қолдирадиган шолоховча драматизмни ва образларнинг шолоховча ёрқинлигини яхши кўраман... Чеховча беқийс одампарварликни ва борлиқни бунинча нозик адо идрок этишни яхши кўраман, твардовскийча шърийат уфқларини ва леоповча юксак заковатлиликни яхши кўраман. Лекин бу ҳали ҳаммаси деган гап эмас...“¹ Шуни ҳам айтиш керакки, Ч.Айтматов рус ёзувчилари орқали жаҳон адабиётининг ўнлаб, юзлаб сўз санъаткорлари асарларини ҳам ўқиб-ўрганишга муяссар бўлди.

Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда шуни айтиш жоизки, рус ва жаҳон адабиёти хазиналарини ўрганиш ва ижодий ўзлаштириш қирғиз ёзувчилари, шу жумладан, Чингиз Айтматов кўз ўнгида янги бир дунё очди. Бошқача айтганда, Чингиз Айтматов реалистик прозанинг барча имкониятларидан самарали фойдаланиши туфайли унинг бадиий жиҳатдан янада юксалиши ва янги босқичга кўтарилишига катта ҳисса қўшди.

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, Чингиз Айтматовнинг ноёб истеъдоди қирғиз адабиётида, айниқса қисса жанри имкониятларини кенгайтирди, бойитди. Чингиз Айтматовнинг қисса жанрини ривожлантиришдаги катта хизматлари хусусида сўз юритиб А.Эсенов, жумладан, шундай дейди: „Ёзувчи қирғиз адабиётида повесть жанрининг ижтимоий-психологик намуналарини яратди“². Т.Давидова эса ёзувчи ижодига юксак баҳо берар экан, шундай таъкидлайди: „Чингиз Айтма-

¹ Чингиз Айтматов. Муҳаббат эътирофи. „Советская Киргизия“, 7.IX.1962.

² А. Эсенов. Психологизм в современной прозе: на материалах творчества Айтматова. Алма-Ата, 1985. стр. 4.

товнинг ноёб истеъдоди қирғиз повестини роман жанри билан қийслаштирган ҳолда унинг жанр имкониятлари доирасини янада кенгайтирди. Унинг изланишлари, канофитлари эса янги авлод ёзувчилари учун тутанмас хазина ролини ўтайди. Адабиётшуносликда „Айтматов мактаби“ атамасининг пайдо бўлиши ҳам бежиз эмас¹.

Айтматов асарлари ҳаётийлик, чуқур ҳиссиёт, позик туйғу ва интим кечинмалар билан суғорилган бўлиб, улар қирғиз насли ривожигагина эмас, балки рус ва жаҳон адабиётига ҳам самарали таъсир этиб келмоқда. Бу жиҳатдан таниқли танқидчи ва адабиётшуносларнинг фикрлари эътиборга моликдир: „Эндиликда Айтматов асарлари, — деб қайд этган эди танқидчи А. Бушмин, — умумиттифоқ ва жаҳон миқёсида тан олинди ҳамла рус ва бошқа миллат ёзувчилари ижодига ўз таъсирини кўрсатмоқда“². „Айтматов аллақачонлароқ рус прозасига сезиларли даражада таъсир этмоқда“³, — деб ёзган эди адабиётшунос В. Гусев.

Айтматов ижодининг Олатов чўққилари сингари юксалиб борганлиги ва унинг оламшумул аҳамияти қирғиз ёзувчиси Мар Бойжиевнинг қуйидаги эътирофида айниқса яхши ифодаланган:

„Айрим асарларни китобхон ва танқидчи сифатида идрок этганимизда, фавқулодда ҳолисаларнинг гувоҳи бўламиз, — деб ёзади у. — Айтматовни ҳаммамиз севамиз, унинг истеъдоди ва маҳоратига қойилмиз. У барчага яқин ва тушунарли. Таъкиллаб айтаман, барчага. Ваҳоланки, бошқа қирғиз ёзувчиларининг ҳам қизиқ, ҳатто талантли асарлари борки, улар бизнинг ўлкамизда муносиб бир тарзда эътибор топади-ю, республикадан ташқари чиқса, жарангламай қолади...“

Шу боисдан, қалам тебратаётганимизда, вужудимни турли шубҳалар чулғаб олади. Керакли нарсани ёзаятманмикин? Шун-

¹ Т. Давидова. Современная киргизская повесть. Фрунзе, 1989. стр. 7.

² А. Бушмин. Преемственность в развитии литературы. Л., 1978. стр. 60.

³ В. Гусев. Единство пути, многообразие поиска. // Литературная газета. 1986. 14 мая.

шундай ёзишим жоизми? Бу нарса менинг юртдошларим билан бирга, Қирғизистондан четда яшаётган одамларга ҳам маъқул бўлармикан, деган андишалар кечади хаёлимдан. Эҳтимол, шу менга ваҳдан бўлса керакки, мен ҳозирги даврда яратилаётган асарларни кўп мутолаа қиламан. Бу менга халал ҳам етказди, кўмак-эллашди ҳам. Чунончи, Айтматовнинг тажрибасига келганда, бу менга халал беради. Халал етказишининг маъноси шуки, Айтматовдан кейин ёзиш мушкуллашиб кетади. Бир неча йиллар эзилгани илгари ўзимнинг бир китобимни бошлагандим, шу орада ўзимни эрчоғлаб, бош қотириб юрган ҳам эдимки, „Алвидо, Гулсари!“ ўқўлимга тушиб қолди. Ўқиб чиқдим. Бошимни кўтармасдан, тинч тоолмай туширдим. Ўқишга ўқиб кўйиб, тарвuzим қўлтиғимдан ўттушиди, ҳафсалам пир бўлди. Агар кўлимга қалам оладиган бўлсам, ё шундай қотириб ёзишим, ё бўлмаса супра-ўқловни таййиғиштиришимга тўғри келарди“. Бироз қуйироқда Мар Бойбжиев яна такрорлайди: „Ёзаман деса, ёзадиган нарсалар бор. Ўлекин Айтматовдан сўнг шўримиз қуриб қоляпти. Сабаби шуки, кўчу юксалиб бораётган прозамиз тараққиётидан ўн йилларга „саквараб“ ўтиб кетди. Эндиликда бизнинг олдимизда нима ҳақда ёзиш эжкераклигидан кўра, қандай ёзиш керак, деган муаммо кўндавиланг бўлиб қолди“.

Чингиз Айтматов халқ оғзаки ижоди, рус, жаҳон ва қарордон халқлар адабиётининг энг яхши анъаналарининг шунчаки эмеросохўри, давомчиси бўлиб қолмай, балки шу билан бирга муалларни янги шароитда янада бойитиб ривожлантирди. Бундай меомиллар эса, ўз навбатида, Чингиз Айтматовнинг булок сиймо бўлиб этишишига мустаҳкам замин ҳозирлади. Хулоса қилиб қайтганда, Чингиз Айтматов нафақат қирғиз адабиёти, балки важаҳон адабиётининг равнақига ҳар жиҳатдан катта ҳисса қўшган бўлук санъаткордир.

Маълумки, санъат асарларининг кучини, қимматини белгилайдиган мезонлардан бири кенг китобхонлар оммасидир. Шу иқўрунда муҳтарам Президентимизнинг „Адабиётга эътибор — вамаънавиятга, келажакка эътибор“ китобидаги қуйидаги сўзларини ёдга келади: „Албатта, адабиёт, ижод аҳли фаолиятига баҳо қўберишда, — деб таъкидлайди Юртбошимиз, — аввало, уларнинг меҳнати, маҳорати ва истеъдоди меvasи бўлган асарларидан баҳраманд бўладиган кенг китобхонлар оммаси, жамоатчи-

лик фикрига суяниш энг ҳаққоний, демократик ёндашув эканлигини ҳаммамиз яхши тушунамиз... Табиийки, давр тақозосига кўра, ёзувчилар янаш учун, ўз истеъдодини рўёбга чиқариш учун коммунистик тузум билан муроа қилишга мажбур бўлган. Шу маънода, мустабид тузум даврида виждон азобини ким кўпроқ торган деса, мен, доимо бу ҳаётнинг маъно-мазмуни, инсоннинг қадр-қиммати, эл-юрт тақдири ҳақида қайғуриб яшайдиган одамлар ва уларнинг олдинги қаторида бўлган ижод аҳли, деб айтган бўлур элим¹. Чингиз Айтматовнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида ҳам шуларни айтиш мумкин.

„Агар сенинг асаринг китобхонларни ҳаяжонлантирса, бу бахтдир“, — деган эди адиб Чингиз Айтматов. Буюк истеъод соҳиби, беназир сўз устаси Айтматовнинг ўзи шундай бахтга мушарраф бўлди ва жаҳон адабиётининг йирик сиймосига айланди. Бугунги кунда Чингиз Айтматовнинг асарлари кириб бормаган бирон-бир хонадон ёки алибининг асарларини ўқимаган китобхон бўлмаса керак. И.Фафуровнинг образли сўзлари билан айтганда Чингиз Айтматов „дунёнинг ҳамма ёғидан кўри-ниб турган тоғ. Бу чўққини ҳамма кўради, ҳамма билади“¹. Эндиликда йигирманчи асрнинг иккинчи ярми адабиётида Айтматов мактабида сабоқ олмаган, унга таассуб қилмаган ёш ёзувчилар топилмаса керак. Бир сўз билан айтганда, адиб асарларини жаҳон аҳли севиб ўқимоқда.

Ўз вақтида муаллифга шахсан ва жамоа бўлиб йўлланган сон-саноксиз мактублар ва санъаткорга билдирилган ташаққурлар ҳам буни тасдиқлайди. Бу мактубларда Сибирь ва Тяньшан, Украина ва Узоқ Шарқ, Молдавия ва Санкт-Петербург, Ўзбекистон ва Тожикистон, Англия ва Чехия, Словакия, Венгрия, Ҳиндистон ва Скандинавия, Туркия ва Греция, Сербия ва Афғонистон, Польша ва Япония, Вьетнам ва АҚШ, Франция ва Бельгия, Литва ва Люксембург, Африка ва Осиё қитъаларидаги қатор мамлакатларнинг почта маркалари бор.

Ҳақиқатан ҳам, жаҳоннинг турли бурчакларидаги китобхонлардан ўз вақтида ёзувчи номига келган мактублар ва улардаги саволлар беҳисоб. Улар санъаткорнинг шахсига жуда қизиқ-

¹ И.Фафуров. Биргалашиб ўйлаймиз. // Чингиз Айтматов навечно в е сердцах узбекистанцев. — Т.: „NOSHIR“. 2008, 186-бет.

қан, уни ипидан-игнасигача билишни истаган кишиларнинг мактублари. Негаки, унинг мўъжизакор санъати, ҳаётбахш қахрамонлари кўпдан-кўп замондошларига қадрдон бўлиб қолган ва улар қалбини ўзига сеҳрлаб қўйган. Буни Украинада ўтказилган оммавий савол-жавоб натижалари ҳам тасдиқлаб турибди. Бу хайрли ишни „Рабочая газета“ редакцияси бажарган. Газета анкетасига жавоб қайтарган китобхонлар Ч.Айтматовни энг машҳур ёзувчи деб тан олишган. Бу мўъжизанинг сири нимада? Бунга ана шу мактубларнинг ўзиданоқ жавоб топиш мумкин.

Қатрада қуёш акс этганидек, бунга Вьетнам жангчиси Нган Ханинг Чингиз Айтматовга ёзган ва „Советская Киргизия“ газетасида босилган ҳаяжонли мактубини келтириб ўтиш kifоя: „Бу кун яна окопдаман, — деб ёзади у. — Жазирама иссиқ, ҳаво лим, хандақларимизда ғир этган шамолдан асар йўқ. Бундай кезларда окопда ўтиришнинг турган-битгани азоб. Бироқ биз душман хуружини даф қилишга шай турибмиз.

Ҳаво ҳужумлари орасидаги тревога тинган танаффус пайтларида ўзимизни бу даҳшатлардан бир лаҳза алаҳситмоқ учун ҳазиллашамиз, гурунглашамиз, хиргойи қиламиз.

Ҳозир мен окопнинг қиррасидаги бута остида узала тушиб китобингизни ўқимоқдаман. Сизнинг асарингизни бунчалик завқ-шавқ билан берилиб ўқишимга нима мажбур этганини ўзим ҳам билмайман...

Биз Америка империалистларини септанимиздан кейин, мен ўз жонажон корхонамга ишга қайтаман, мен ҳам Илёс каби фаол, ижодий меҳнат билан машғул бўламан. Бироқ, мен ҳеч қачон жамоа фикрини менсимасдан, ҳаётда қаттиқ адашиб мусибатга дучор бўлган Илёс сингари азоб чекмайман“¹.

Бу ҳаяжонли сатрлардан кўриниб турибдики, Ч.Айтматов асарлари жаҳоннинг жуда кўп мамлакатларидаги китобхонларни тўлқинлантирмоқда, уларга озодлик ва тенглик йўлидаги қахрамонона курашларида маънавий далда бермоқда. Ҳар бир ижодкор бундай шарафга мушарраф бўлишдан фахрланса арзийди, албатта.

¹ „Советская Киргизия“. 20.XI. 1965.

Хулоса қилиб айтганда, ҳаётни терап кўз, зийрак нигоҳ билан кузатиш, инсон руҳининг кўз илғамас уфқларига назар ташлаш, бу борада миллий ҳамда маънавий мерос сарчашмаларига асосланиш, шу тариқа кишилик оламига ўзини ўзи кашф қилишдек улкан ҳиссиётни улашин руҳи адиб асарларининг таянч нуқтасини ташкил этади. Бу эса, ўз навбатида, Чингиз Айтматов феномени, яъни тасвирлаш санъатининг ғоят терап-лиги ва бадиий юксаклигидан гувоҳлик беради.

* * *

Ч.Айтматов ижодий фаолиятининг бошланиши унинг талабалик йилларига тўғри келади. Ўзи айтганидек, адабиёт ишига кечикиб киришди. 1952 йили „Қирғиз тилининг терминологияси ҳақида“, 1953 йилда эса „Оригиналдан узоқ бўлган таржималар“ номли мақолалари эълон қилинади. „Газета согувчи Дзюйдо“, „Ашим“, „Биз олға борамиз“ (1952), „Сепоячи“, „Лалмикорликда“, „Оқ ёмғир“ (1954), „Рақиблар“ (1955), „Байдамтол соҳилларида“ (1955) „Қизил олма“ (1964), „Оталан қолган туёқ“ (1968) каби тўнғич ҳикоялари босилди. Буларга муаллифнинг бирмунча кейинроқ ёзилган „Манзил сари йўл олган қушлар нидоси“, „Манас отанинг оқ қору кўк музи“, „Бахиана“ ҳикояларини ҳам қўшиш мумкин. Хуллас, муаллиф илк ҳикоялари биланоқ, мазкур жанрнинг ажойиб намуналарини яратиб, адабиёт олаmidан ўзига муносиб ўрин топа олди.

Бу ҳикоялар жонли, жозибали ва солда тилда ёзилганлиги, чуқур лирик кечинмаларга ва романтик бўёқларга бойлиги билан ўқувчиларнинг ҳиссиётига, шуурига кучли таъсир этиб, қирғиз адабиёти даргоҳига ёрқин истисдод соҳиби кириб келганлигидан дарак беради. Таъкидлаш керакки, мазкур ҳикояларнинг ҳаммасини ҳам бекам-кўст ёзилган деб бўлмайди. Уларда ёш санъаткорнинг ҳикояга хос специфик хусусиятларни ҳали яхши ўзлаштириб олмагани, ҳаёт диалектикаси, характерлар динамикасини атрофлича талқин ва таҳлил этишда маҳоратнинг етишмаслиги кўзга ташланади. „Байдамтол соҳилларида“ ҳикояси ва „Юзма-юз“ (1957) қиссасидан бошлаб эса ёзувчи қаҳрамоннинг ички дунёсига чуқур ва дидил кириб борди, ўтқир сюжет, кучли психологик ва драматик конфликтлар яратди,

такрорланмас характерлар чизади. Чингиз Айтматов услубининг диққатга сазовор бўлган хусусияти шундаки, унинг асарларида деярли биронга ҳам ортиқча тафсилот, ноўрин деталь ёки номатлуб ҳаракат йўқ. Тўғри, ёзувчи „икир-чикирлар“га катта эътибор билан қарайди, чунки бу „икир-чикирлар“ ва айрим майда деталлар асар воқеаси ривожда муҳим ўрин тутган катта воқеалар ёки асосий ғояни очишга, асослашга хизмат қилади.

Адиб кичик очерклари, ҳикояларида ҳам катта ижтимоий муаммоларни ҳал этишга интилади. Инсон характерининг турли қирраларини асосли равишда таҳлил қилади. Бу омиллар ёзувчи истеъдодининг аста-секин очила бораётганидан, новатор ёзувчи бўлиб стишаётганидан далолат беради. Чингиз Айтматов шу жажжи очерклари, ҳикояларидаёқ ўзига хос бадиий тасвир услубини зоҳир этди.

Адибнинг „Жамила“ қиссаси унга оламшумул шон-шухрат келтирди, унинг номини жаҳонга танитди. Қирғиз ёзма адабиёти ўзининг қисқа тарихи давомида ҳали бундай катта ютуққа эришмаган эди. Бу ажойиб лирик қиссада гўзаллик ва озодлик учун, янги ҳаёт учун бел боғлаган ёшларнинг жўшқин ҳаёти, меҳнати, пок севгиси тарангум этилади.

„Жамила“ қиссаси турли миллат ва элатларга мансуб китобхонлар оммасига фавқулудда беқиёс ғоявий-бадиий завқ инъом этди. Қисса қирғиз адабиётида шахс эрки, айниқса, хотин-қизлар масалаларини ҳал этишда янги босқич бўлди.

Н.В.Гоголь насрий „Ўлик жонлар“ асарини ҳаққоний суратда поэма деб атагани сингари, Ч.Айтматовнинг „Жамила“ сини ҳам прозада ёзилган лирик поэма деб айтиш жоиздир. Чунки „Жамила“даги табиат лавҳалари, инсоний ҳис-туйғулар, қаҳрамонларнинг ички кечинмалари худди мўйқалам билан чизилгандай китобхонни ҳаяжонга солади. Асарда тасвирланган қаҳразаб киши қалбини куйдириб-ёндиради, шодлик дамлари эса ажиб мусиқий лаззат бағишлайди. Хуллас, китобхон ўзини асарда тасвирланган воқеалар оғушида ҳаракат қилаётгандай, асар қаҳрамонлари билан бирга нафас олаётгандай ҳис этади: уларнинг севинчига шерик, қайғу-аламларига ҳамлард бўлиб қолади. Асарнинг қон-қонига сингдирилган дилларни нурга тўлдирувчи муҳаббат тараннуми кишига фақат эстетик завқ берибгина қолмай, балки уни янги ҳаётга чорлайди, гўзал ҳаёт учун,

чинакам инсоний бахт учун мардонавор курашга даъват этади.

Ёзувчининг ҳар бир асари ўз буюк фалсафаси, воқсаларнинг шиддаткорлиги, бадиий тасвир воситаларининг ранг-баранглиги, тилининг солдалиги, мусиқий оҳанги ва ажиб жозибаси билан онг-шууримизни, қалбимизни беихтиёр ўзига ром қилиб олади. Лйтматов асарлари ҳар бир китобхонга битмас-туганмас завқ бағишлайди, маънавий озуқ беради, кишини ўйлангириб юрган ҳаёт жумбоқларига оқилона жавоб топади.

Инсон тақдири, ҳаётининг мазмуни, одамнинг одамга эътиқоли, меҳр-муҳаббати, юксак салоқати, кишиларнинг тўғри йўлдан, гоҳ эса аданшиб, қоқиниб, сўқмоқлардан бўлса ҳам, инсониятнинг порлоқ келажаги йўлида фақат олдинга интилиши Лйтматов асарларининг лейтмотивини ташкил этади.

„Юзма-юз“, „Жамила“, „Сарвқомат дилбарим“ (1961) повестларидан сўнг катта йўлга тушиб олган ёзувчи бирин-кетин ўзининг „Бўтакўз“ (1961), „Биринчи муаллим“ (1962), „Сомон йўли“ (1963), „Алвидо, Гулсари!“ (1966), „Оқ ксма“ (1970), „Эрта қайтган турналар“ (1975), „Соҳил ёқалаб чопаетган олапар“ (1977) каби юксак, халқчилик руҳи билан суғорилган ва янги ҳаёт қурувчилари улғуворлиги, маънавий гўзаллигини тараннум этган бадиий баркамол қиссаларини яратди. Ушбу асарларда ватанга муҳаббат, она табиатга меҳр-оқибат, ўзи мансуб бўлган миллатга эъзозу эҳтиром, миллий урф-одатлар, анъаналар, умуминсоний қадриятларга салоқат мавзулари юксак бадиий маҳорат билан тараннум этилган. Бу қиссалар, биринчидан, инсон қалбини ларзага солувчи дилрабо куйга ўхшаса, иккинчидан, улардаги психологик таҳлил, ўзига хос фалсафа, умуминсоний дард шу қадар кучлики, буларнинг ҳаммасини ифодалаш жуда қийин. Жаҳон қиссачилигининг нодир намуналарига айланган бу асарларнинг ҳар бири санъаткор ижодининг асардан-асарга ўтган сари тобора бойиб, камол топиб бораётганини паноийиш этади. Ўқувчи уларда қирғиз халқининг қадимий кечмиши, мураккаб тарихию тақдири муаллифнинг ўз услубига хос шаклда чуқур бадиийлик билан акс эттирилганининг гувоҳи бўлади. Бу асарлар ёрқин ва шоирона тил билан ёзилган, улардаги образлар, персонажлар, ҳаттоки ҳар бир ибора, ҳар бир сўз жонли, жозибали бўлиб, киши қалбини тўлқинлантиради, эстетик завқ бағишлайди. Шу боисдан

ҳам ўттиз беш баҳорни қаршилаган новатор ёзувчи 1963 йили „Тоғ ва дашт қиссалари“ туркумига кирган „Жамила“, „Сарвқомаг дилбарим“, „Биринчи муаллим“, „Бўтақўз“ қиссалари учун Ўрта Осиё ёзувчилари орасида биринчилардан бўлиб юксак унвон ва эътирофга сазовор бўлади. „Алвидо, Гулсари!“ повести эса (1968) Давлат мукофоти билан тақдирланади.

Ч.Айтматовнинг қаҳрамонлари айниқса бизга яқин ва таниш кишилар. Чунки қадим туркий улуснинг бу икки шажарасининг тарихи ва тақдири теран маънавий-маданий илдизларга эга; уларнинг ҳаёти асрлардан бери бир-бирига пайваста, тили-тилига вобаста, ери ерига, қалби қалбига туташдир. Бироқ, шуни ҳам айтиш керакки, бу ўлка бизга қанчалик қадрдон, қанчалик яқин ва таниш бўлмасин, адибнинг асарларини қайта-қайта ўқитганимиз сари ўзимизни янги бир оламга, маънавий дунёси беҳад кенг ва мусаффо, ғоятда ростўй ва самимий инсонлар орасига бориб қолгандек ҳис қиламиз. Бу ўлкада яшовчи кишиларнинг қалб орзуларини, уларнинг меҳнатда мўъжизалар яратаётганликларини, ҳаётга, инсонга, туғилиб ўсган она-Ерга зўр муҳаббатларини кўриб қувончга тўламыз. Улар китобхон қалбида эзгу туйғулар ҳосил қилади, маънавий дунёсини бойитади, улардан ҳаётий зарурат, янги-янги маъно тонади киши. Чингиз Айтматов ижодига хос яна бир хусусият, унинг қаҳрамонлари сиймосида худди қондош, жондошларимизни кўриб, улар билан дилдан самимий суҳбатлашаётгандай бўламиз. Бу жиҳатдан атоқли бошқирд адиби Мустай Карим: „Ёзувчи (Чингиз Айтматов — А.Р.) ўз қаҳрамонларини миллий маҳдудлик чегарасида тутмасдан, уларнинг эстетик оламини кенгайтириб, бошқа халқлар тажрибаси билан бойитди“, — деганида ҳақли эди. Ч.Айтматов қаҳрамонлари, Мухтор Авезов айтганидек, „қалби кенг, ички дунёси ғоятда бой оддий меҳнаткаш кишилар“ — инчилар, чорвадорлар, денгизчилар, зиёлилардир. Улар ўз тақдири, босиб ўтган ҳаёт йўли, савияси, дунёқараши ва ташқи қиёфаси билан сира бир-бирига ўхшамайдиган типик образлардир. Юзаки қараганда бу кишилар ҳаётининг нимаси бадиий асарга асос бўлиши мумкин, деган савол ҳам туғилиши мумкин. Буюк ёзувчининг истеълоди ва ҳайратомуз маҳорати шундаки, у ана шу оддий кишилар бошидан кечирган воқсалар, уларнинг орзулари, умид ва армонлари, бах-

ти ва бахтсизликлари мисолида айрим миллий халқларнигина эмас, балки бугун инсониятни тўлқинлантираётган муаммоларни кўтариб чиқади. Муаллифнинг маҳорат билан севиб тасвирлаган ажойиб қаҳрамонлари: „Алгим“даги Алгим, „Байдамтол соҳилларида“даги Нурбек, Асия, „Юзма-юз“даги Саида, „Бўтақўз“даги Камол, „Жамила“даги Жамила, Дониёр, „Сарвқомат дилбарим“даги Бойтемир, „Биринчи муаллим“даги Дуйшэн, Олтиной, „Сомон йўли“даги Тўлғаной, „Оқ кема“даги Бола ва Мўмин чол, „Эрта қайтган турналар“даги Султонмурод, „Алвидо, Гулсари!“даги Танабой, „Соҳил ёқалаб чопаётган олапар“даги Ўрхон, Кириск, „Асрни қаритган кун“даги Эдигей ва Абутолиблар самимий ростгўйлиги, матонати, жасорати, юксак ва гўзал инсоний фазилатлари туфайли ҳам жаҳон китобхонлари муҳаббатини қозондилар, уларга маълум ва манзур бўлиб қолдилар. Мазкур асарларни ўқиганда катта қалб эгалари билан рўбарў сўзлашаётгандай, уларнинг оҳанраболай сўзлари сизни сеҳрлаётгандай туюлади. Қизиги шуки, кўз ўнгингизда табиат жонлангандай, ҳаракатга келгандай, тилга киргандай, тасвирланаётган реал инсоний воқеаларга „муносабат“ билдираётгандай. Тасвирда қабариклик, манзаралорлик пайдо бўлади. Китобхон „шунчаки“ китоб ўқиётгандай эмас, балки Олатов бағрида, Қоратов дарасида, Анорхой ва Сариўзак даштликларида, Бўронли бекалда, Тяньнан-Помир трасасида, Гуркуров ва Байдамтол соҳилларида, Талас водийсида, мовий Иссиқкўлу Орол бўйларидаги жонли одамлар орасида юргандай ёки Охота денгизида даҳнатли тўфон узра Ўрхон, Милгун, Эмрайин, Кириск билан бирга кичик, ясама қайиқда диққинафас бўлиб, томоғи қақраб сузиб кетаётгандай сезади ўзини. Лйтматов асарларининг халққа бу қалар яқин ва сеvimли бўлишига асосий сабаб унинг замон билан ҳамнафас ва халқ дилининг таржимони бўлганлигидир.

„Асрни қаритган кун“ („Бўронли бекал“ — 1980), „Қиёмат“ (1986), „Кассандра тамғаси“ („Охирзамон нишонлари“ — 1995), „Кулаётган тоғлар“ („Мангу қайлиқ“ — 2006) романилари жаҳон фалсафий романчилигини ўзига хос янги йўналиш билан бойитди. Мазкур романларда кўпчиликни ҳаяжонга солаётган даврнинг муҳим муаммолари: шахс ва жамият, инсон ва табиат, мозий ва замона каби муҳим фалсафий, ахлоқий ва

ижтимоий масалалар санъаткорона тасвир этилган. Уларда соф миллийлик билан интернационализм ғояларининг уйғунлашиб кетиши яққол кўзга ташланади. Ёзувчи асарлари умумбашарий ғояларни тараннум этувчи, ҳаётни, унинг диалектик тараққиёти, ички зиддиятлари, эстетикаси, фожиаси ва буюк оптимистик омиллари билан бирга қўшиб қуйловчи ҳаёт қўшиғи сингари жаранглайди. Тадқиқотчи қирғиз олими К.Асаналиев Айтматов ижодига хос хусусиятлардан бирини бундай изоҳлайди: „Чингиз Айтматов ўз сўзига, ижодига ёлғон аралаштирмаган, қахрамонларига ҳеч қачон ёлғон бир сўз ҳам демаган, ҳақиқат қанчалик оғир бўлмасин, уни таг-туғига айтиб олган ёзувчилар сирасига кириди. Шу жиҳатдан олиб қараганда, у — аёвсиз чинсўз, ростгўй ёзувчи. Қахрамонига, асарига нисбатан аёвсизлиги ёзувчига хос оқ нијатдан, турмушда учраб туралиган мураккаб воқеа-ҳодисаларни хаспўшламай бугун зиддияти ва шиддати билан асл ҳолича рўйи рост тасвирлашидан келиб чиқади“. Дарвоқе, қирғиз адабиётшуноси таъкидлаганидек, Чингиз Айтматов асарларининг муҳим хусусиятларидан бири ва жозибадор кучи, аввало, уларнинг оддийлигию самимийлиги, ҳаётийлигию ҳаққонийлигидадир.

„Муаллиф тақрорланмас ажойиб услуби, ғаройиб бадиий талқини билан, — деб ёзади адабиётшунос П.Мирзааҳмедова, — жаҳон адабиётига кириб... ўзининг куч-қудрати ва маънавий таровати-ла барчани ром этди. Айтматов ижоди юксала боргани сари бугунги инсониятнинг глобал муаммоларини қамраб ола бошлади. Донишманд, ноёб таҳлил истисълодига эга бўлган Айтматов бугун жаҳонда ҳали ҳеч ким ўйлаб кўрмаган курраи замин миқёсидаги муаммоларни мушоҳада қилиш билан банд. У романга хос тафаккур кўламига эга бўлиб (романное мышление), Замон, Инсон ва Табиат ўртасидаги алоқаларни янги талқин этмоқда“¹. Бир сўз билан айтганда, Айтматов асарлари эндиликда жаҳон адабиёти хазинасига қўшилган жавоҳирлардан бўлиб қолди.

Ч.Айтматов том маънодаги байналмилал ёзувчи. Унинг ҳаёт йўли, ижодий фаолияти — ўзининг бугун куч-қувватини хал-

¹ П. Мирза-Ахмедова. Восхождение к себе. // Ковчег Чингиза Айтматова. Москва: Воскресенье, 2004, стр. 241.

қига, ватанига, бутун инсониятнинг порлоқ келажигига сафарбар этган ҳақиқий санъаткорнинг ёрқин ҳаёт йўлидир. Ёзувчи ижоди ва унинг новаторлик асосини ҳам шу нарса: чуқур инсонпарварлик, байналмилалчилик, юксак халқчиллик ва ватанпарварлик, яъни адабий ишни умумвазифага, сеvimли халқига, умуминсонийликка хизмат қилдириш вазифасига бўйсундирилганлиги ташкил этади.

Юқоридаги фикр-мулоҳазаларни яқинлаб айтганда, XX—XXI аср адабиёт осмонида чарақлаган юлдуздай из солган санъаткор асарлари Айтматов мактабининг нақалар шурҳикмат ва сержилолиги, бадиий юксаклигидан дарак берар экан, бу мактаб ҳали қанчалаб ижод оламига кириб келётган келажак авлодлар учун хизмат қилиши шубҳасиздир. Чингиз оға чамани мангу гуллаб-яшнайди. Бу ҳақда гап кетганда бсихтиёр ҳазрат Навоийнинг „Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўп“, деган сатрлари ёдга келади. Дарҳақиқат, Чингиз Айтматов чамани шу қалар гўзал, тароватли, чексиз-чегарасизки, агар биз сеvimли китобхонларимизни Чингиз чамани — Чингиз оға олами билан қисман ошно эта олган бўлсак, ўзимизни бир қалар мақсадга эришган деб ҳисоблардик. Мазкур китоб шу чаманзор ичра терилган ва терилажак гулдасталардан кичик бир нишондир.

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ — МОҲИР ҲИКОЯНАВИС

Лев Толстой мақолаларидан бирида бадиий прозада „муқулларни чиниқтириш қиссанавислик ва романнавислик тажрибасига қараганда ҳикоянависликда анча қулай“лигини қайд этган бўлса, М.Горький „ёзишни кичик ҳикоялардан бошлаш керак. Ҳикоя сўзни тежашга, материални мантиқий жойлаштира билишга, сюжет равшанлигига, мавзу аниқлигига ўргатади“¹, деб ёзган эди. Худди шунингдек, кўнчилик ёзувчилар сингари Чингиз Айтматов ҳам повесть жанрига қўл уришдан илгари даҳо санъаткорларнинг бундай ўтитларига амал қилди. Кичик-кичик ҳикоялар ёзиб, маълум даражада малака орттирди. Натижада сўзларни тежаш, материални мантиқий жойлашти-

¹ М. Горький. Бадиий ижод ҳақида. Мақолалар тўплами. — Т.: Бадиий адабиёт нашриёти, 1960, 15-бет.

риш, ҳар бир эпизодни умумий мақсадга, ҳар бир детални бутун асарга хизмат қилдириш, сюжет равшанлиги, тема аниқлигига эришиш каби масалаларда маҳорат қозонди. Муаллиф ўз ҳикояларида воқеликни қисқа, ихчам ва лўнда услубда акс эттириб, ҳаётнинг олдий ҳодисаларидан теран маъно туйганлигини кўрамыз.

Муаллиф илк ҳикоялариданоқ олдий халқнинг кундалик ҳаётини, инсоннинг ички кечинмаларинию руҳий дунёсини очишга интилиб, бу жанрнинг катта имкониятларидан самарали фойдаланди, фавкулотда салмоқдор гаплар айтиб, катта ижтимоий ҳаёт муаммоларини ифодалашга интилди. Чингиз Айтматовнинг ҳикояларида, қиссаларида янги давр тараққиёти ва янги авлоднинг маънавий баркамолликка интилиши жараёни каби муҳим масалалар ўзининг диалектик мураккаблиги билан акс эттирилган. Адиб яратган образлар — ёш авлод вакиллари. Хоҳ улар „Газета сотувчи Дзюйдо“даги кичкина япон боласи бўлсин, хоҳ „Байдамтол соҳилларида“даги Нурбек, Асия ёки „Рақиблар“даги Хонимгул, Собирбек, „Оқ ёмғир“даги Саодат, Қосимжон — уларнинг барчаси ўз бахти, иқболи, тақдирини жамоа ҳаёти, халқ ҳаёти билан биргаликда кўришади ва бутун имкониятларию қобилиятларини шунга бағишлайдилар.

Бўлажак ёзувчининг тўнғич асари „Газета сотувчи Дзюйдо“ 1952 йилда „Қирғизистон“ деб номланган альманаҳда босилиб чиқади. Мазкур ҳикояда газета сотувчи кичкина япон боласининг ҳар қандай тазйиқу тақиқлашлардан кўрқмай, миллатига, ирқига, яшаган ҳудудига қарамай, умуминсониятнинг ўйлаган ўйи, тилаган тилаги — тинчлик учун олиб борилган халқ ҳаракатига имзо тўплаш ғояси билан суғорилган.

“Ашим“ ҳикоясида кекса Ашимнинг чуқур ички дарди тасвирланади. Ашим уруш натижасида ўғлидан айрилади, қизи эса хурوفот қурбони бўлади. Бемор қизининг дардини эшондан излаб, доғда қолган эди. Кекса Ашим нафақага чиққан бўлса ҳам тиниб-тинчимайди. Нима биландир жамиятга, одамларга фойда келтирмоқчи бўлади. Эрта билан колхоз устахонасига чопади. Урушда ҳалок бўлган ўғлининг дарди-фироқини меҳнат қилиб унутишга интилади. Меҳнатга ўрганган чол юмушсиз туролмайди, жамиятдан, жамоадан четда яшашни асло истамайди.

„Сепоячи“ ҳикоясида эса Бекназар образи орқали ўзининг шахсий манфаатларини жамоа манфаати йўлида қурбон қилишга тайёр турувчи ва ҳар қандай қийинчиликларни мардонавор енгиб ўтишга интилувчи киши характери гавдалантирилган. Бекназарга сепоячилик ота касб. У ўғли Олимбекни ҳам сепоячи қилишга интилади. Бекназар ўғлини қийин ишларга, сув тонқинларига ўзи билан бирга олиб борали ва унга сув сирларини ўргатади. Хотини уни бу касбни ташланга ундаб, ҳаёт учун хатарли эканлигини тушунтиришга интилганда у бунга қулоқ ҳам солмайди. Биз минглаб деҳқонларнинг ризқ-рўзини таъмин этип йўлида ҳаракат қиламиз, сепоячи энг яхши деҳқон деган сўз, дейди. Натигада Олимбек ҳам ота касбини давом эттириб, бу йўлда учрайдиган қийинчиликлардан чўчимайдиган йигит бўлиб етишади. Ёзувчи табиат стихиясига қарши мардонавор курашган ота ва ўғил образларини катта самимият билан тасвирлайди.

Табиат инжиқликларига қарши кураш ва бу курашларда инсон характерининг товланиши „Байдамтол соҳилларида“, „Рақиблар“ каби ҳикояларда янада чуқурроқ ва жозибали тасвирланади. Мазкур асарларда ёш авлоднинг олға интилишлари, ҳаёт сўқмоқларида баъзан адашиб, жамоа ёрламида яна тўғри йўлга тушиб олишлари акс эттирилган. Яхши асар қалбимиз, шууримизда илиқ ҳислар, эзгу туйғулар уйғотади, онг, билимимизни бойитади, янги фикрлар, тасаввурлар ҳосил қилади — бор фазилатлари, ранг-жилоларини намоян этали. „Байдамтол соҳилларида“ ана шундай санъаткорона яратилган асарлар сирасига киради.

„Байдамтол соҳилларида“ ҳикоясининг бош қаҳрамони Нурбек янгиликка интилувчи, ҳар қандай қийин ва хатарли ишларни бажаришга тайёр турувчи жасур, ўт-олов ёшларнинг типик вакилидир. Нурбек қандай ишга киришмасин, уни албатта охирига етказмай қўймасди. Афтидан, Нурбексиз умуман бирон ишни бажариш мумкин эмасдай туйиларди. Қачон қараманг, белини маҳкам боғлаганча чопиб юриб палаткаларни ҳам ўзи қуриб, бульдозерларни ўзи бошқаради, тоғлардан кўчиб тушган қор уюмларини кураб, устахонадаги дастгоҳларни ҳам ўзи монтаж қилади... Бироқ у ўзинга, ўз тушунчасига ортиқча эрк бериб юборади. Бошқалар фикри билан ҳисобланмайди. У

ҳам „Сарвқомат дилбарим“даги Илёс каби тиркама билан довондан ошмоқчи ва иш суръатини тезлаштирмоқчи бўлади. У механик сифатида, тракторчиларни трактор юриши хатарли ва мумкин бўлмаган қияликлардан ҳайдаб янги ерларни ўзлаштиришга даъват этади. Тракторчилар бу ишнинг хатарли эканлигини айтиб унамаганларидан сўнг, бу ишни унинг ўзи бошлаб бермоқчи бўлади.

„— Машинани ҳайдашга рельсф имкон бермайди, — деди бригадир Трофимов, — мен сизга яна эслатиб айтаманки, бу тик тепаликда тракторда юришни ҳеч ким хоҳламаяпти. Ҳар кимнинг жони ўзига ширин...

— Кўриқ ерга кўрқоқларнинг кераги йўқ! — деди Нурбек, — ўзингиз айтинг-чи ўртоқ Трофимов, партия бизни нима учун юборди бу ерга. Агар биз қандайдир кичкина бир тепаликка чиқишдан кўрқсак, топшириқни қандай қилиб бажарамиз! Йўқ, трактор қулаб кетмайди. Бу беҳуда гап... Мен сизларга кўрсатиб қўяман, ким эканлигимни. Эрталабгача бу қия тепаликларнинг ҳаммасини ҳайдаб қўяман, агар зарур бўлса, бу тоғларнинг ҳаммасини чўққилари билан бирга қўшиб ҳайдаб ташлайман! Эртага кўриб ишонч ҳосил қиласан, Трофимов, қайси биримиз ҳақ эканлигимизни.

Лаънати трактор бўлса, ҳамон инграб бўкирганича қийшайиб оғиб бораётган эди... У занжирли филдираклари билан юришга қодир эмасдай тумшуғини осмонга кўтарганча туриб қолди ва шу заҳотиёқ фикрлаб овоз чиқариб, секин-аста плугни остига олиб эзиб, пастликка томон тезлашганидан-тезлашиб думалаб, тоғ этагидаги қояга бориб урилди...

— Нега сакрадим, мен? — Даҳшат ичида шивирлади Нурбек, — трактор билан бирга мажақланиб кетсам бўлмасми-ди.

У қуён каби физиллаб қочарди“ (2-жилд, 371—374-бетлар).

Демак, Нурбекнинг бу йўлдаги уриниши муваффақиятсизликка учрагач, у таъналардан қочиб кетишни афзал кўради. Нурбек ана шундай тушкунликка тушган пайтида ҳаёт тақозосига кўра тасодифан гидролог қиз Асияга дуч келади. Асия узоқ тоғлар орасида халқ бахт-саодати учун, деҳқонларга керак бўлган юоби ҳаёт учун ўз хузур-ҳаловатидан кечиб, қишин-ёзин меҳнат қилади. Қизнинг бу фидокорлиги Нурбекдаги сўниб бораётган

ғайрат ва шижоатни қайта тиклайди. Нурбек ногаҳон қизни се-
виб қолади. Нурбек шаҳарда қолган маҳбубаси Айнагулнинг
шаҳарни ташлаб кўриқ ерда нима қиласан, деган гаплари эсита
тушиб умидсизланган эди. Асиядаги фидокорликни кўриб, яна
қайтадан куч-ғайратга тўлади. У сувдан ўтаётиб, осма кўприкни
бузиб қўяди ва уни тузатиш қийин бўлганлиги учун ўша ҳолича
ташлаб кетмоқчи бўлади. Аммо шунда Асиянинг тонг отиши
билан кўприкдан ўтиб дарё соҳилидаги илмий кузатиш ишла-
рига боришини ўйлаб қолади. Нурбек ўзи севган қизнинг жа-
мият манфаати йўлида қилаётган олижаноб ишига тўғаноқ бўлиш
қиз олдида ҳам, жамият олдида ҳам кечириб бўлмайдиган гуноҳ
эканлигини ўйлаб ҳушёр тортади. Ва бу ишнинг қанчалик қийин
бўлишига қарамай, кўприкни тузатишга киришади. Осма кўприк
тросларига осилиб, қўллари қонаб, нақалар азоб-уқубат ва ма-
шаққатлар чекса-да, кўприкни тузатади ва виждони таскин то-
пади. Бу иш Нурбекнинг келажакда қиладиган қийин ва масъу-
лиятли ишларида катта ва унутилмас бир сипов бўлади. Жами-
ят манфаати учун қилинадиган ҳар қандай оғир ишларга қодирми
ёки йўқлигини синаш учун ҳам астойдил киришган қаҳрамон
бу сиповдан муваффақиятли ўтади. Энди у ҳаётида биринчи марта
чинакам кураш ва ғалабанинг лаззатини тушунади. Энди у бу
сафар фақат ўзи учун, ўз шуҳрати ва қаҳрамонлигини куруқ
намоён қилиш учун эмас, балки катта орзулар учун, юксак
мақсад йўлида хизмат қилаётган Асия учун жасорат кўрсатади.
Энди у бу кўприкдан ўтиб шаҳарга қочин эмас, балки кўриқ
ерларни ўзлаштириш учун боришга ўзини қодир деб билди ва
кўриқ ер сари йўл олади.

„— Асия, — дейди Нурбек, — мен қасқдан келган бўлсам,
ўша ёққа кетяпман. Балки ҳеч қачон учрашмасмиз, лекин мен
сени қандай гўзал бўлсанг, шундайлигининча умрбод қалбимда
сақлайман... Ҳа, сал бўлмаса унутасизман, мен Герценнинг
китобини¹ ўқиб улгуролмадим, кечир, мен уни ўзим билан
бирга олиб кетяпман, ахир бу сенинг севимли китобинг, ку-
рашчан инсон ҳақидаги китоб-ку... Менинг тасодифан сен би-
лан бўлган учрашувим ҳаётимдаги энг қийин ва энг бахтли куп-

¹ Герценнинг „Былое и думы“ асари кўзла тугилмоқда (муаллиф).

лар бўлиб қолади. Раҳмат сенга, Асия, барча яхшиликларинг учун... Сен менга кўп нарсаларни ўргатдинг... Сен мени Байдамтол устидан ғалаба қилишинг учун дунёда ҳаммадан кўпроқ тилак тиловчи дўстинг деб ҳисобла... Мен аминман, Асия, Байдамтол забт этилади!..¹

Эрта турган Асия тоғ томон кетаётган Нурбекнинг қорасини кўриб беҳад хурсанд бўлади. „Мен унинг яна кўриқ ерга қайтишини билардим“, — дейди у мамнунлик билан. Асарда янги давр ёшларининг қайноқ ҳаёти, жасорати, романтик орзу-ниятлари ғоятда нозик, ғоятда шоирона тасвирланган.

„Байдамтол соҳилларида“ ҳикояси инсон қалби динамикасини очиб беришда ёзувчи ижодида жиддий бурилиш бўлганлигини кўрсатади. Асар адибнинг ҳар қандай ҳолатда, ҳар қандай мураккаб шароитда ҳам инсон руҳига чуқур кириб бориш, уни тўғри ва мақсадга мувофиқ талқин эта олиш маҳоратининг ўсиб бораётганлигини кўрсатади. Хуллас, одамнинг одамга муносабати, самимийлиги, одамнинг одамга яхшилигию меҳроқибати „Байдамтол соҳилларида“ ҳикоясида катта маҳорат ва бадиий теранлик билан гавдалантирилган. „Байдамтол соҳилларида“ ёш адибнинг моҳир насрнавислигидан, кичик ҳажмдаги бу ўзига хос ихчам адабий турнинг сир-асрорларини пухта эгаллаганлигидан далолат беради.

Аста-секин аёллар образи Ч.Айтматов ҳикояларида муҳим ўрин эгаллай бошлайди. „Рақиблар“ ҳикоясида соф кўнгилли, э садоқатли аёл Хонимгулнинг ажойиб образи яратилган. Қоратой билан Хонимгул бир-бирларини жондан севадилар. Тенг кўр келинлар Хонимгулга яширмай-нетмай: „Сен жуда бахтлисан, Хонимгул! Куёвинг рўзғорга жонкуяр, ишнинг кўзини д биладиган одам, ҳавас қилса арзийдиган қайнонанг, жажжи ўғилчанг бор, ўзинг эса дала ишида бўлсин, уй ишида бўлсин, ҳеч кимдан ортда қолмай роҳатда-фароғатда яшаяпсизлар“, деб ҳавас қилганларида Хонимгул: „Сизлар энг асосийсини билмайсизлар!“ дегандай кулимсирарди. „Мен учун севиш ҳамма-

¹ Чингиз Айтматов. Танланган асарлар. 2 жилдли, 2-жилд. — Т.: Ё. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978 й., 389-бет. 2 Кейинги парчалар ҳам шу нашрдан олинади ва жилди, саҳифаси матн ичида берилади.

сидан қиммат. Мен Қоратойни севаман. Қоратой мени севади. Икковимиз боламизни севамиз... Севмаган одамларнинг боши бирикадими?" Бироқ қутилмаганда, қандайдир сабаблар билан улар ўртасидаги ширин турмушнинг бузилишини Хонимгул хаёлига ҳам келтирмаган эди.

Асарда тасвир этилишича, қўшни колхозларнинг мироблари Қоратой билан Собирбеклар ажралмас дўстлар. Тақдир тақозо этгандай, кўп вақтлар турмуш уларни бир йўлдан бошлаб боради. Улар ўспиринлик кезларида мактабда бирга ўқишди, уруш йиллари ҳам бир батальонда хизмат қилишди, ҳатто миробчилик курсини бирга тамомлаганларидан сўнг мироб бўлиб бирга ишлаб юришди. Қоратойнинг оғир табиатлилиги ва тунд мижозига қарамасдан, улар ўртасидаги дўстлик алоқалари аввалгидай давом этаверди.

Қоратой мироблик касбини Собирбекдан кам билмайди. Аммо Собирбекнинг омади чопиб, илғор колхозга келади-ю, меҳнатдаги жонбозлиги учун моҳир сувчи, энг яхши мироб деган номга сазовор бўлади.

Деярли бир хил шароитдаги колхозларнинг бири планни бажараверади-ю, иккинчиси сурункасига бажармасдан кслади. Собирбек ишнинг кўзини билалдиган меҳнаткаш йигит. У сувнинг бир томчисини ҳам исроф қилмасдан ташна деҳқонларга етказиб бериш учун кечаю кундуз тинмай ишлайди. Шунинг учун ҳам унинг колхози планни ҳар йили ўринлатади. Бўлса-бўлар қабилда иш тутадиган Қоратойнинг эса, аксинча, омади юришмайди, йилдан-йилга иши орқага кетиб, турли хил ўй-хаёлларга берилди. Муаллиф қайд этганидек, олдин дўстлашиб юрган кишиларнинг ораси бузилиб, йўллари икки томонга айрилиб кетган пайтларда бир-биридан узоқлашаверишади, уларнинг дўстлиги одам қатнамай қўйган ёлғизоёқ йўлни ўт босиб кетгани каби бора-бора, ўз-ўзидан унутилиб, қалбдаги ўкинчларни бир-бирига айтишмай юрган дўстлар орасидаги адоватлар кучайиб, кек сақлайдиган бўлиб қоладилар. Қоратой ва Собирбек ўртасида ҳам худди шундай зиддият тобора илдиз ота бошлайди. Қоратой ва Собирбек ўртасидаги бу зиддият, адоват овулда „Собирбек ўз ўртоғи Қоратойнинг қаллиғи Хонимгулни севар эмиш“ деган миш-мишлар тарқалгандан сўнг ва Собирбекнинг мироблар кенгашида Қоратой шаънига айт-

ган танқидий мулоҳазаларидан сўнг айниқса кескинлашиб кетади. Натижада қадрдон дўстлар рақибларга айланадилар.

„Қачон қарама сув оз, сув етишмайди, деб баҳона қиласан. Бу одатингни ташла, Қоратой. Акс ҳолда иш ҳам юришмайди, экин ҳам ўсмайди. Сенинг ихтиёрингга уч юз литр сув бериб қўйилибди. Ўз деҳқон тилимиз билан айтганда, бу олти қулоқ сув! Ҳой, бу ҳазилакам сув эмас, мен ҳам уч юз литр сув оламан. Бизнинг экин майдонларимиз ҳам деярли бирдай. Шу сувнинг ўзидан ҳам тежаб-тергаб фойдалансак, худо ҳаққи, етиш у ёқда турсин, ҳатто ортиб қолиши ҳам мумкин... Одам бўлиб ҳали бирор марта сени кечаси сув бошида кўрганим йўқ! Ариқ-ариқларга тақсимлаб берилган сув қаерга оқяпти, уни ким бош-ка қаряпти, қанчаси бекорга исроф бўляпти? Сен шуларни тек-шириб кўрдингми? Ўз сувчиларинг айтсин, йўқ, албатта. Қачон қарамай тўғон бошида, рейкадан кўзингни узмай ўтирганинг ўтирган. Агар, сув режадан салгина пасайдими, дарҳол гидро-техникларга: менга сув етмаяпти, деб чопиб қоласан... Қандай бўлмасин, бировнинг ҳисобидан бўлса ҳам, кўпроқ сув олиш пайидан бўласан, ўзим бўлай дейсан“ (2-жилд, 341—342-бетлар).

Хуллас, Қоратой дўсти Собирбекнинг беғараз, ҳаққоний танқидларини ҳазм қила олмайди. Натижада душманлик мақса-тидада шлюзда Собирбекнинг улушини ҳам ўз колхозига буриб олюбориб, сувсизликдан қувраб ётган бор экинларни ҳам нобуд қилади, Собирбек билан сен-менга бориб, жанжаллашиб, унга қўлполлик қилади. Сувчилар эса ортиқча ташвиш ва ёз бўйи қил-ган меҳнатлари зое кетганлиги учун Қоратойни дўппослайди-лар. Хонимгул эса бу аҳволни кўриб қаттиқ изза бўлади, эрига яғинади, унинг ноҳақлигини тушунтиради. Собирбекнинг ҳам беғараз дўст эканлигини уқтиради. Қоратой эса охирига қадар Хонимгулни ҳам, Собирбекни ҳам ноҳақ айблар эди. Ҳикояда Қоратойнинг бир ёқламалиги, худбинлиги Хонимгулнинг со-лиқлиги, меҳрибонлигига қарама-қарши қўйилган. Асар кон-фликтини Қоратойнинг мағлубияти билан ўз ниҳоясига етади. Ҳикоя ўз ўнгида ўз хатосини англаб етган Қоратой шундай хулосага ке-ляди: „Қадрингга етмадим, Хонимгул. Сенинг табиатингни ту-шунмасдан пастлик қилдим. Кечир мени, юзингга қандай қарай-ман энди. Бахт-толе деган нарса фақат уйда, ўчоқнинг бошида-лигина эмас, балки эл билан, жамоанинг меҳнати билан чамбар-

час боғлиқ эканини ўзинг ҳам тушунган бўлсанг керак“ (2-жилд, 358-бет).

Асарда Хонимгул образи меҳр-муҳаббат билан тасвирланган. Кичик ҳикояда тўлақонли образлар яратилиш санъати Ч.Айтматовнинг мазкур ҳикоясида ҳам намоён бўлган.

Ч.Айтматовнинг „Оқ ёмғир“ ҳикояси ёзувчининг бошқа ҳикоялари сингари ўзига хос услубда ёзилган бўлиб, китобхонни дарҳол воқеа ичига олиб киради ва унда катта қизиқиш уйғотади.

„Тун. Ҳамма нарса уйқуда, баъзан итларгина уйқу аралаш улийди. Шу зимзиё тунда икки киши қоқилиб-суқилиб қишлоққа кириб келяпти.

— Энди, бу ёғига ўзим... Раҳмат, — аёл кишининг овози эшитилди.

— Кел, кузатиб қўя қолай, тагин итлар талаб юрмасин, — жавоб берди эркак кишининг овози“ (1-жилд, 320-бет).

Табиийки, китобхон сергакланади, ким экан улар, шу қоронғи тунда нима қилишаётган эканлар деб ўйлаб, асарни ўқишда давом этади.

Қиз — Саодат уйга, йигит — Қосимжон тоққа йўл олади-лар. „Онам нега чақиртирди экан, касал бўлиб қолган бўлса-я“, ўйлади қиз. Воқеа бир оз ойдинлаша бошлайди. Шу тариқа ҳикоя зўр қизиқиш билан ўқиб чиқилади.

Ҳикоя, Саодатнинг энаси — Зайнаб онанинг ўз қизи ҳақидаги ташвишлари, гумонлари, эски урф-одатларга асосан иш тутишга уринишлари, ақс ҳолда ўзи ва қизи обрўсига, шаънига ё доғ тушиши мумкинлиги ҳақидаги ўй-хаёллари билан бошланади: „Сен менинг кўз очиб кўрган ёлғиз қизимсан, Саодат, — деди у қизининг юзига тикилиб. — Сен менинг ҳам ўғлимсан, ҳам қизимсан. Менинг сендан бошқа ҳеч кимим йўқ. Сен менга ё осон деб ўйлайсанми? — Онанинг кўзларида ёпи томчилари пайдо бўлди. — Фақат ишда бир оз унутаман, уйга келдимми... Ёлғизлик юрагимни ёндириб юборди... Қаерда қолди экан, бирор нарса бўлдимикан, соғмикан... Ишинг аёллар қиладиган иш эмас, Саодат. Қиз боланинг плуг устида ўтириши нимаси... Бу ў ишингни қўй, уйга кел... Колхозда иш оз эмас“ (2-жилд, 324-бет). Асар сюжети Саодат ва Қосимжоннинг севгиси, уларнинг

қўриқдаги жонбозликлари, ёшларнинг мардлиги, янгиликка ингилиши ва бу йўлда ҳар қандай говларни енгиб ўта олишлари билан ривожланиб боради ва ниҳоят Саодат ва Қосимжонларнинг ғалабаси билан тугайди. Қосимжон билан Саодатнинг қўриқни бўстонга айлантириш йўлидаги эзгу ниятлари, курашлари ва соф муҳаббатлари ғалаба қилади. Курашда ким енгилди? Зайнаб опами? Йўқ! Шуниси характерлики, Зайнаб опа ҳам ғалаба қозонганлар томонида — Саодат ва Қосимжонлар томонида. Демак, эскилик енгилди, ёшларнинг кучи, иродаси, муҳаббати олдида эскилик енгилди, янгилик тантана қилди.

Ҳикоянинг асосий мавзуси қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш. Янги ерларни ўзлаштириш учун барча ёшлар қатори Саодат ҳам отланади. У қишлоғидан узоқда жамоа билан янги ер очади. Тракторда прицепчи бўлиб ишлайди. Зайнаб опа Саодат тўғрисида турли хаёлларга боради. Қиз бола плуг устида ўтирса, бу нима деган гап, маломатга қоламан, деб ташвишга тушади. Натижада қизини бу йўлдан қайтаришга ҳаракат қилади. Иш жараёнида топишган ёшлар бирга турмуш қурадилар. Зайнаб опа Саодатнинг ҳеч қандай расм-русумсиз Қосимжонга турмушга чиққанини эшитганда қалби изтиробга тўлади, қаттиқ ғазабланади, бутун орзу-умидлари ҳавога учгандай бўлади. У Тоқой аканинг қайлиғи Жийдагулга қарата:

„— Саодат мени шарманда қилди! Қочқин кишидек иззат-иқромсиз, расм-русумини қилиб узатилмасдан бир дарбадарнинг орқасидан эргашиб кетди. У Саодатни аллақайларга олиб кетади, кўрмай ҳам қоламан“ (2-жилд, 28-бет), деб вайсайди ва қариндоши Тоқойга қизини судраб олиб келишни буюради. Бироқ Тоқой ундай қилмайди. У ҳаётга чуқур разм солувчи, мулоҳазали киши. Тоқой Зайнаб опага масалани ётиғи билан тушунтиради. Ёшларга гов бўлмасликка, жамият тўқинлиги ўйшлар меҳнатидан эканлиги ҳақида ва ёшларнинг ажойиб фазилатлари тўғрисида гапириб, бундан хурсанд бўлиш кераклигини уқтиради.

Чингиз Айтматовнинг тил бобидаги маҳорати бу ҳикояда ҳам намоён этилган. Муаллиф айниқса персонажлар тилининг ранг-баранглигини таъминлаган, уларнинг сўзларида, жумла тузилишларида жонли одам тилига хос хусусиятлар мужассам, ҳам миллий ранглар товланиб туради:

„— Ҳозир „Эски кўчманчи“ ерлари очилмоқда. Ўзинг билан-ку, бир вақтлар биз бу ишни уддалай олмаган эдик. Ўша вақтда биз бу пастқам ерларни охири бир кун ўзлаштирамиз, деб ўйлашга ҳам ботина олмаган эдик. Бойлар бизни сиқиб, охири ана шу „Эски кўчманчи“ ерларига ҳайдаб юборишган эди. У жойларда ерни ҳайдаш ҳам, суғориш ҳам ноқулай эди.

Эсингдами, ўшанда акамни севиб қолиб, у билан бу ерга қочиб келганларинг? Очликдан ўлмаслик учун, ҳатто мана шу пўстакдан ҳам катта бўлмаган ерни ҳайдашга қарор қилган эдик...

Шуларни эслайсанми, Зайнаб? Ахир қуруқ қўл билан қояларни ағдариб бўлармиди? Меҳнатимиз зое кетиб, экинлар қуриб қолди. Сен ўшанда қандай йиғлаганингни эслайсанми, ҳатто биз эркаклар ҳам кўз ёшларимизни зўрға тутиб турган эдик. Ўшанда биз „Эски кўчманчи“ ерларидан кафтдек қисмини ҳам ўзлаштира олмаган эдик... Энди эса бизнинг болаларимиз „Эски кўчманчи“ни ўзлаштиришга бел боғладилар. Агар сен уларни ҳозир нималар қилаётганини кўрганингда эди... Улар зўр ишонч билан ишляпти. Уларда билим бор, машина бор... Эҳ, Зайнаб, ёшлигингда ўз севган кишинг учун ҳар қандай қийинчиликларга дуч келгансан. Шундай экан, нима учун сенинг қизинг ўз севгани билан турмуш қуришга ва у билан бирга меҳнат қилишга ҳақли эмас экан, а?“ (2-жилд, 328—329-бетлар).

Зайнаб опанинг хавотир олишида ҳам жон бор. Негаки, у эски дунё кишиси. У ўтмишда не-не юзсизликларни, золим ва алдоқчиларни, фисқ-фужурларни кўриб ўсган. Шунинг учун ҳам ёлғиз қизи, кўз нурининг жувонмарг бўлмаслигини истайди. Иккинчи томондан нобоп кишиларнинг ҳар хил миш-мишларидан, таъна-лашномларидан кўрқади. Бироқ Тоқойнинг ётиги билан тушунтириши, босиқ, вазмин, чуқур мулоҳазали гаплари кампирга таскин беради ва шу заҳоти қизи ва нотаниш куёвини кўргиси ва қалб ҳарорати билан уларнинг кўнглини, рўзгорини илитгиси, мунаввар этгиси келади.

Қизининг келишига тўрт кун бор. Лекин Зайнаб опа уни кутиб ўтиришга сабри чидмайди. Тўрт кун! Уҳ-ҳў, тўрт кун, деганга айтишга осон. У бўғирсоқ пиширади, гўшг қайнатади, куёвига оқ сурпдан кўйлак тикади, қизига сен учун асраб кўйган гулли шол рўмолини ҳам олиб йўлга чиқади. Ёмғир, челақдан куй-

гандек оқ ёмғир ёғаяпти, ҳақиқатдан ҳам оқ, хайрли ёмғир. Бу оқ ёмғир Зайнаб опа қалбининг гумон ва ташвишларини, шу кунга қадар ҳукмрон бўлган эски урф-одат ва нохуш фикрларини ҳам ювиб, поклаб кетгандек эди. Ҳикояда қирғиз хотин-қизларининг эски урф-одатларни тарк этиб, янги, озод, яратувчилик меҳнати сари дадил интилаётганликлари, бу меҳнатда жавлон ураётганликлари ҳаққоний тасвир этилган.

Ҳикоя жуда содда, халқчил ва ширали тил билан ёзилган. Ёзувчи халқ урф-одатини яхши билади. „Оқ ёмғир“ ҳикоясининг ўзидан ҳам ёзувчининг акс эттирилаётган воқеага муносабати, яъни муаллиф позицияси, воқеаларни баён этишда у ёки бу бадиий воситаларни танлай билиш маҳорати, қаҳрамонлар тилини индивидуаллаштириш, персонажлар характериға, руҳиятиға монанд равишда портретлар, табиат манзаралари чизиш ва энг муҳими конфликтни изчиллик билан ривожлантира билиш маҳорати яққол намоён бўлади.

Ёзувчи асарда эскилик билан янгилик ўртасидаги курашни, кишилар шууридаги эскилик сарқитлари билан янги онг, янги тушунча ўртасидаги курашни ва бу курашда янгиликнинг тантанасини кўрсатади. Эскилик билан янгилик ўртасидаги ана шу кураш асардаги асосий конфликтни, асар сюжетининг асосини ташкил этади.

Асар шубҳасиз, ёзувчи ижодининг юксалишидан, қамолотидан дарак беради. „Оқ ёмғир“ ҳикоясини ўқиган ҳар бир китобхонда Саодат ва Қосимжондай яшаш ва курашиш ҳаваси туғиладики, бу орзу уларни янги-янги меҳнат зафарларига чорлайди. Мазкур ҳикояда ҳам муаллиф бошқа асарларидаги сингари, инсон қалбидаги поклик, беғубор туйғуларни кўрсатишга интилади, турфа ҳиссиётлар идрок этилади.

„Қизил олма“ ҳикоясида ўрта яшар, оилали, фарзандли, зиёли, институт ўқитувчиси Исабековнинг рад этилган севгиси тарихи ва ички кечинмалари ҳикоя қилинади. Исабеков осуда ва фаровон ҳаёт кечиради. Хотини диссертация ёқлаш арафасида, бир қиз фарзанди, „Волга“ машинаси бор. Умуман, тирикчиликдан нолийдиган жойи йўқ. Лекин унинг қалбини ўтмиш севгиси, унинг рад этилиши тинчитмайди. Барибир у билан қайта учрашиши, яна қайта севги изҳор қилиши қийин масала. Агар қайта турмуш қурганда ҳам бу ёқдаги оиласи, уй-жойи, қизи

нима бўлади. Хўп, буларнинг ҳаммасилан воз кечиб, ўша жувонга уйланганда ҳам бунинг севгисини у қадрлай оладими, йўқми, буниси ҳам муаммо. Агар қадрлай билмай аввалги мағрурлигини қилса унда қандай бўлади? Ҳикояда Исабсков қалбидаги ана шу қарама-қарши кечинмалар чуқур бадиий таҳлил қилинади.

Ёзувчи биринчи муҳаббатнинг инсон қалбида абадий қолишини, у мол-мулкдан, обрўдан устун туришини, инсон характериинг мураккаблигини кўрсатади.

Умуман, Ч.Айтматовнинг ҳикоялари кўпинча оддий ва жўн воқеаларга бағишланган бўлса-да, ҳаётийлиги, ҳаққонийлиги билан эътиборга лойиқ. Айни чоғда, бу ҳикоялар муаллиф қаламининг қайралишига ёрдам беради, инсон руҳиятига чуқур кириб боришга, уни йирик эпик манзараларда тасвирлашга йўл очади.

Ч.Айтматовнинг ҳикояларида тасвирланган айрим ижтимоий долзарб муаммолар ва образлар кейинчалик оламга машҳур повестларида кенг кўламда ривожлантирилади. Масалан, „Байдамтол соҳилларида“даги воқеа „Сарвқомат дилбарим“да, „Рақиблар“ ҳикоясидаги воқеа „Юзма-юз“ қиссасида давом эттирилади. „Юзма-юз“ повестидаги Саида образи „Рақиблар“даги Хонимгул образининг тадрижий давоми, десак хато бўлмайди. „Оқ ёмғир“даги Саодат ва „Жамила“даги Жамила образлари тўғрисида ҳам шуларни айтиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, Чингиз Айтматов ҳикояларида эзгулик ва ёвузлик, адолат ва разолат, жаҳолат ва садоқат, инсоф ва диёнатсизлик ўртасидаги кураш шарқона услубда моҳирона тасвирланган бўлиб, бу ҳикоя-новеллалар қалбимиз, шүүримизда эзгу туйғулар уйғотади, онг, билимимизни, тасаввуримизни бойитади — бор фазилатларию ранг-жилоларини намоён этади.

ҲАЁТ БИЛАН ЮЗМА-ЮЗ

Чингиз Айтматовнинг ижодий-ғоявий эволюциясидаги жиддий ўсиш-ўзгаришлар айниқса унинг қиссаларида яққол кўзга ташланади. Қолаверса, ўрта эпик шакл ҳисобланган повест Ч.Айтматов ижодий фаолиятида салмоқли ўрин тутди.

Муаллифнинг аксарият қиссалари мифлар, афсоналар, ривоятлар, эртактар, халқ қўшиқларию эпосларга хос мотив ва сюжетлар билан суғорилганлиги жиҳатидан ҳам характерлидир.

Энг муҳими шундаки, Чингиз Айтматовнинг қиссанавис сифатидаги юксак маҳорати давр руҳини, замон нафасини, характерлар табиатини қаҳрамонларнинг саъй-ҳаракатига, фаолиятларига сингдириб юборилгани билан изоҳланади. Ижтимоий тараққиётнинг муайян босқичлари, замон мушкулотлари, сир-синоатлари таъсирчан характерлар талқини орқали очиб берилган.

Муаллиф, юқорида эслатиб ўтганимиздек, „Байдамтол соҳилларида“ ҳикояси ва, айниқса, „Юзма-юз“ (1957) қиссасидан бошлаб қаҳрамоннинг ички дунёсига чуқур ва дадил кириб боради. „Юзма-юз“ повестининг яратилиши Ч.Айтматов ижодидагина эмас, шу билан бирга қирғиз адабиётида ҳам катта воқеа бўлди.

Қисса марказида уруш даври, уруш ва инсон, урушнинг кишилар қисматида, қалбида қолдирган ўчмас жароҳатлари муаммоси туради. Унда урушнинг барча синовларига сабр-бардош бериб, матонат кўрсатган Саида сингари олижаноб, маънавий юксак, руҳан бой аёллар образи улуғланса, фақат ўзининг манфаатини ўйлаб мунофиқлик, хиёнат кўчасига кирган Исмоил сингари қабих, қочоқ кимсаларнинг маънавий инқирози, фожиаси қаҳру ғазаб билан фош этилади. Асарнинг марказий қаҳрамони Саиданинг тақдири бошқа образларникига қараганда хийла мураккаб. Адиб унинг ички дунёсини, қалб гўзаллигини янада кенгроқ, бўрттириброқ тасвирлаш мақсадида ҳаётнинг турли сўқмоқларига бошлайди.

Мазкур қисса ҳақида ёзувчининг ўзи шундай деб ёзган эди: „Мен „Юзма-юз“, „Жамила“ ва бошқа асарларимни шахсий таассуротларим асосида ёзганман. Уруш йиллари фронтдагина эмас, балки фронт ортида ҳам ҳаёт оғир кечганлигини яхши билардим. Ўшанда, умримда биринчи маротаба китобхонларнинг миннатдорчилиги-ю, улар йўллаган мактубларнинг ҳар бири мен учун ҳақиқий байрам бўлганлигини англаб етган эдим. Бироқ, айти шу йиллари, мен биринчи бор адабий ҳаётнинг тескари томонларига ҳам дуч келдим. „Юзма-юз“ повестим босилиб чиқиши биланоқ республикадаги айрим танқидчилар

асарда тасвир этилган воқеаларнинг ҳаққонийлигини шубҳа остига олишга уриниб, унда „бугун қирғиз халқининг ҳақоратланганлигини“ кўрадилар, чунки ёзувчи повестда ҳарбий хизматни тапшаб қочган кишини, Ватан хоинини тасвирлаган, бундайлар эса алабий схемага биноан тасвирланиши мумкин эмас, дейдилар. Ҳатто улар мени ҳаёт қийинчиликларини, шубҳасиз, бўрттириб кўрсатган, агар овулдагилар оч яшаганларида биз гитлеризм устидан ғалаба қозона олармидик — бизнинг халқимиз урушда ҳар жиҳатдан тўла-тўқис таъминланган — дейишган ҳам эди“¹.

Биз бу ўринда, муаллиф танлаган мавзунинг нечоғлик таҳлил ва талқин этилганлигини ёритишга уриниб кўрайлик. „Юзма-юз“ повести композицион жиҳатдан ғоятда зич ва ихчам бўлиб, унда марказий қаҳрамон Саида образи етакчи роль ўйнайди.

Маълумки, алибнинг ёшлиги уруш йилларига тўғри келган. Шунинг учун ҳам унинг уруш мавзусига даҳлдор бўлган кўнчилик асарлари, шу жумладан, „Юзма-юз“ повести урушга қарши гимндай янграйди.

Асар табиат манзарасини тасвир этишдан бошланади. Дарвоқе, инсон кайфияти, руҳий олами табиат манзараларига ҳам боғлиқ ҳолда ўзгариб туради. Табиат ва жамият қонунларини теран мушоҳада этувчи реалист ёзувчи Ч.Айтматов Исмоил фожиасини тасвир этишдан аввал табиат манзарасига мурожат қилади: „Шамол учириб келган япроқлар кичкинагина станциянинг кечаси милтиллаб кўринган ёлғиз фонусига урилиб, парвонадек айланарди-да, қоронғида кўздан ғойиб бўлишарди.

Шу кеча теракларнинг япроқлари тинмай тўкилиб турди. Шамдек терилган қалин тераклар шамолнинг зўридан уч-учларидан то йлдиизигача зарб еб, дам-бадам тебранишарди. Терак шохлари юқорида денгиз сингари чайқалиб шивирлашаркан, ўз бошларига тушган аллақандай оғир мусибат тўғрисида бир-бирлари билан ҳасратлашаётгандек туюларди. Дара бўйлаб эсанган муздек шамол уларни бугун тунда бир йўла шип-шийдам қилмоқчига ўхшарди.

¹ *Чингиз Айтматов*. В соавторстве с землею и водою... Фрунзе: Кыргызстан, 1978, стр. 117.

Қорайиб кўринган Қоратоғ дарасида қоронғи тун. Даранинг энг пастки этагида жойлашган станция атрофи янада зим-зиё. У кўзга ғира-шира кўриниб туради. Қаттиқ уйқуга чўмган тун фақат станциядан посзлар нари-бери ўтгандагина ёруғдан кўзи қамашгандек сесканиб кетарди-да, яна ўша заҳотиёқ атрофни зулмат қопларди... „Бу қайси станция?“ деб ҳеч ким бақириб сўрамади ҳам: ҳориб келган бутун эшелон ширин уйқуда... Бир оздан сўнг вагондан пинҳона ажралган бир киши югурганича ариқ бўйидаги буталар орасига энгашиб бориб, кўздан ғойиб бўлди...“ (1-жилд, 8—9-бетлар). Бу тасвир асарнинг экспозициясини ташкил этибгина қолмай, балки бўлажак воқеалар, қурашлар даракчиси ҳамдир. Бошқача айтганда, бу билан ёзувчи асарнинг марказий қаҳрамонларидан бири — хоин, қочоқ Исмоилнинг фожиасини, унинг тубанлигини янада бўрттириб, қабартириб ва таъсирчан қилиб кўрсатмоқчи. Демак, асарнинг бошланишиданоқ дарҳол унинг конфликтни қанчалик жиддий эканлигини англаб олиш мумкин.

Тун оғуши. Борлиқ зулматга чўмган. Бошқа кечаларга нисбатан ўша тунда теракларнинг япроғи кўпроқ тўкилиб чиқади. Демак, Исмоилнинг ишидан кишиларгина эмас, балки она тупроқ, табиат ҳам порози. Қоратоғ дараси ҳам, улдаги тераклар ҳам Исмоилнинг қилмишини ҳазм қилолмайди. Қўрқоқ, сотқин, худбин фарзандни ҳеч қандай Ватан хушнудлик билан кутиб олган эмас ва кутиб олмайди ҳам. Экинзор ерлар, чексиз боғ-роғлар, яйловлар, тоғ-тошлар ҳамма-ҳаммаси ёвга қарши, урушга қарши; ҳаммаси ҳам беҳудага завол топишни истамайди. Ёвга қарши отланган ҳар бир ўғил зафар кучиб, ёруғ юз билан қайтиб келишини кутади. Исмоилнинг бундай хатти-ҳаракати, она-Ватан қақирғини бажо келтирмай, фронтдан қочиб юриши жамият учунгина эмас, табиат учун ҳам кўнгилсиз воқеадир.

Исмоилнинг бундай тез қайтишидан Саида ҳам шубҳаланади. Лекин эркак одам ўз ишини ўзи билар деб, бунга унчалик аҳамият бермайди. Қадимдан эр амрига шай бўлиб келган қишлоқ аёллари каби Саида ҳам сўзсиз Исмоилга бўйсунди. Жангдан омон қайтмаган оилаларнинг қисматини кўриб юрган Саида бунга бир қадар шукур ҳам қилади.

Саида бахтиёр ва осойишта турмушининг ошиғи. Бундай ҳаёт учун у жонини беришга ҳам тайёр. У кечаю кундуз меҳнат қилади. Айниқса, Исмоил келгач унинг меҳнати ва ташвишлари ўн чандон ошади. Ёш гўдак ва қари қайнонани боқиб, колхозга ишга чиқиш, рўзгор ишлари ва ҳоказолар. Буларнинг устига-устак яна бир текинхўр пайло бўлади. Бу текинхўрга хизмат қилиш ҳаммасидан ҳам ошиб тушади. Бунинг хавfli томони ҳам бор: Исмоил яшириниб юрганини халқ билиб қолса-чи? Унда нима бўлади? Эл-юрт олдида, яқинлари олдида нима дейди? Бу Саида қалбида кундан-кунга қўрқув ва ташвиш орттира бошлайди.

Бироқ ёш, эндигина турмуш қурган, ҳаёт завқини етарли даражада суролмаган Саида учун Исмоил ҳам беҳад азиз. Шунинг учун ҳам қалбида қарама-қарши ҳислар тугён урса-да, Исмоилнинг қилминшини оқлайди. „Майли, қочқинчи бўлса қочқинчи деяверсинлар, менга олтин боши омон бўлса бўлгани!“ — деб, хамир ёя туриб ўзини ўзи юпатарди, эркак киши нима қилса ўзи билади... „Ҳар кимга ўз жони азиз, бу урушда ўзини эҳтиёт қилган кишигина тирик қолади!“ — деб Исмоилнинг ўзи айтмабиди? Демак, унга ақл ўргатиш менинг вазифам эмас, ҳаммаги кўйиб суякни этдан ажратиб, уни ёмопотликқа чиқаришга йўл кўярмидим“ (1-жилд, 15-бет).

Саида вафодор ёр. Саида учун Исмоилни фош этиш „суякни этдан ажратиш“дек гап. Исмоилнинг сирини очмаслик учун турли йўллар қидиради, ҳийла-найранглар ишлатади. Узоқ ва овлқ жойларга тун бўйи қатнашдан ҳам қайтмайди. Нозик баданлари моматалоқ бўлиб, олис жойлардан ўтин кўтариб келади. Исмоилни едириб, ичириб, тўйдириш учун эртдан то кечгача сомон совуради, битгалаб дон йиғади. Буларнинг ҳаммаси Исмоил учун, келажаклаги ширин турмуш орзуси учун.

Саида меҳнаткаш аёл. У урушдан олдин Исмоил билан эндигина турмуш қурган кезларидаёқ ёшгина келинчак бўлишига қарамай қора меҳнатга тушиб кетади. Исмоил билан баб-баравар лой кечиб иморат қуришга киришадилар. Бундай эзгу ишлар Саида учун нақадар завқли ва гаптли эди. Энди-чи? Саиданинг ҳозирги машаққатли меҳнати-чи? Буни қандай баҳолаш керак?

Саида ўз жонини сақлаб қолиш ниятида қочиб юрган Исмоилни оқлар эди. Чунки, эру хотин — қўш хўкиз. Оила учун, унинг келажаги учун Исмоил керак. Исмоилнинг ваъдаси бўйича

бахор келиб қор кетиши билан улар Чотқолга, Исмоилнинг қариндошлари олдига кўчиб кетишади. Бу оғир кунлар унути- либ, яхши кунлар келади. Маъмурчилик ва тўкинчилик ўлкаси- га кўчиб боришади. У ерда Исмоилнинг қилмишини ҳам би- линмайди. Чўпон бўлиб япайверали. Шуларни ўйлар экан, Саида эртаю кеч тинмай меҳнат қилади. Кечаси билан ухламай ёрғи- чоқда ун тортиб, Исмоилга овқат тайёрлаб чиқади. Ўзи емаса ҳам Исмоилга едиради. Уни кўз қорачиғидек асрайди. Ҳеч кимга сир бермай, ҳақиқий вафодорлигини бажо келтиради. Исмоил- га вафодорлик қилиш ўз бурчи эканлигини ҳам таъкидлайди: „Эр-хотин яхши кунларда ҳам, оғир кунларда ҳам бирга бўли- ши керак деганлар! — деб ўйларди Саида. — Бошга тушганни кўз кўрар деганларидек, ҳаммасига бардош бераман! Исмои- лим омон юрса бўлгани. Бошқа нарса керак эмас, худо сақла- син, кўзим тирик экан, ёт кишиларга сир бой бериб, ёмон хотин деган ном чиқармайман...“ (1-жилд, 31—32-бетлар).

Ўз жуфти ҳалоллига вафодорлик, унинг измидан чиқмас- лик, унинг раъйига қараб иш тутиш — бу қадим-қадимдан буён давом этиб келаётган шарқ аёлларининг одати. Лекин Саида янги замон вакили. У ўзидан олдинги опа-сингилларига кўр- кўрона эргашмайди. У колхозда меҳнат қилади. Ижтимоий бурчни англайди. Шунинг учун ҳам Исмоилни яшириб юргани учун қалби нотинч, ўзини айбдордек ҳис этаверади. Кишилар кўзига тик қарай олмайди. Халқдан ўзини олиб қочиб юради. Жангга жўнаётган Жумабой, ҳеч бўлмаса жангда ўт кечиб юрган Исмо- ил акам учун кузатинг, деганда Саида ноқулай аҳволда қолади. У йигитга тик қарай олмай мулзам бўлади. Қапчадан-қапча ёш йигитлар урушга жўнаётир. Бу кетаётганларнинг қайси бири омон қайтади-ю, қай бирлари қайтмайди. Шуларни ўйлаганда Саида Исмоилни оқлагиси келади, „...бир амаллаб ўз жонини сақлаб юрса бўлгани...“, деб худога сиғинади. Бу Саиданинг худбинли- ги, ўз манфаатини бошқалар манфаатидан устун қўйиши эди. У гулдек ёш ўспирин йигитларни аяйди. Уларнинг урушда қурбон бўлиб кетишига ачинади. Угла халқпарварлик, ватанпарварлик ҳисси жўш уриб, душманни тор-мор этишга ўзи отлангиси, бу ёшларнинг биттаси ҳам қурбон бўлишини истамай, лаънати душманни ўзи ялғиб ташлагиси келади. Бу эса унинг юксак инсоний хислати, ватанпарварлик фазилати эди.

Саида элу халқини жондан азиз севади. У шодлик дамларида ҳам, қайғу-кулфатда ҳам доимо халқ билан бирга бўлишни хоҳлайди. Нима биландир элнинг мушкулини осон қилишни, умум ишга қандайдир ҳисса қўнишни орзу қилади. Ўзи қашшоқ бўлса ҳам халқ маъмур бўлса, ўзи ношод бўлса-да, элнинг шодон бўлишини қалбдан истайди. Чунончи, қўнииси Тўтиойнинг эри Бойдали урушда ҳалок бўлади. Унинг стим бўлиб қолган болаларига ич-ичидан ачипади. Уларга нима биландир ёрдам бергиси келади. Юпун ва оч-яланғоч юрганларини кўриб юраги эзилади. Уларга чин оналик мэхри билан қарайди. Қўли гул инсон, меҳнаткаш деҳқон, миришкор сувчи бўлган Бойдалининг ўлимига сабабчи бўлган урушга лаънатлар ўқийди. Отасидан эртаю кеч интизорлик билан хат кутаётган стимчаларнинг аҳволини кўрганда ва уларга энди ҳеч ҳам хат келмаслигини ўйлаганда, ўзини кўярга жой тополмай қийналади. Уларга қандай қилиб тасалли беришни билмай, чуқур изтироб чекади. Бу стимларнинг ва бева Тўтиойнинг қисмати билан ўз турмуши ва тартаётган қийинчиликларини таққослаб кўрар экан, ўз турмушидан нолимайди, балки шукур қилади. Исмоилнинг кечириб бўлмас қилмишини оқлагиси келади. Исмоилнинг билгани-билган, у тутган йўл ҳозир бирдан-бир тўғри йўл, деб тушунади ўзича. Исмоилнинг дунёқараши унинг учун бир ҳаётий қонундек туюлади.

Агар Исмоил қочиб келмаганда, қанча вақтгача кутган бўларди. Зарра полимасди. Чунки, Саида каби халқларвар аёлнинг қўлидан бу иш келарди, албатта. Аммо Исмоил қочиб келди. У қочқин. Уни сақлаб қолиш эса Саиданинг оилавий бурчи. Уни ошкора-этиш эса ижтимоий бурч. Ёш Саидалаги оилавий бурч, оилапарварлик дастлаб устун келади. Ҳар қанча қийинчилик бўлса ҳам Исмоилни сақлаб қолишга тиришади. Баҳор келиб, қорлар кетиши билан Чотқолга кўчиб кетадилар-у, ҳамма нарса изга тушиб кетадигандай туюлади. Бунинг эса осонлик билан бўла қолмаслигини ёзувчи ишонарли деталларда, ҳаётий лавҳаларда тасвир этади. Икки кеманинг бошини ушлан хавфли эканини Саида дастлаб тушунмайди. Ҳам халқ билан бир сафда бораман, ҳам қочоқ Исмоилни сақлаб қоламан, деб ўйлайди. Бу мутлақо мумкин бўлмайдиган иш эди, албатта.

Ёзувчи бунинг сабабларини ҳаётий деталлар орқали реал

тасвирлайди. Ва айна вақтда Саида ва Исмоил образларининг динамикасини маҳорат билан чизиб беради. „Менинг бадиий ижодимнинг мавзуси одам. Шунинг учун одамни фақат ташқи кўриниши орқалигина билиш етмайди. Мен унинг руҳини ва бу руҳнинг ҳозирги аҳволини билишим керак“, деб ёзган эди Н.В.Гоголь.

Ч. Айтматов „Юзма-юз“ қиссасида инсон характерини, унинг руҳий кечинмаларини кенгроқ ва чуқурроқ кашф этишга киришиб, бош қаҳрамон Саида руҳиятидаги ўзгаришларни изчиллик билан кузатиб боради ва унинг чинакам тўлақонли образини яратади.

Маълумки, бадиий асарда қайси образ қийин ва оғир ша-роитларга дуч келса, мураккаб йўлни босиб ўтса, ўша яхши эсда қолади. Чунки у ана шу ранг-баранг ва чигал ҳаёт азоб-уқубатларини енгил унун курашади, фикр-мулоҳаза юритади, руҳий кечинмаларни, шодлик-қувонч, қайғу-аламларни бошидан кечиради ва ўзининг қандай шахс эканлигини, инсоний характерини очиқ кўрсатади. Буни „Юзма-юз“ қиссасидаги Саида образида ҳам яққол кўриш мумкин.

Агар „Жамила“ повестидаги Жамилада маънавий-руҳий уйғониш юз берган ва бу ҳол унинг ҳаётида фавқулодда ўзгариш ясаган бўлса, „Юзма-юз“ қиссаси қаҳрамони инсонпарвар, ўта меҳнатқаш аёл Саидада ижтимоий онг уйғониши юз беради. Саида қочқин эрининг хатти-ҳаракатини элга, Ватанга, бинобарин, инсонийликка зид ҳодиса эканини англаб, қаттиқ изтироб чекади, саросимага тушади.

„Жамила“, „Сарвқомат дилбарим“ қиссаларининг қиёсий таҳлилидан биз севги, оилавий бахт ўзаро маънавий уйғунликдангина иборат бўлиб қолмай, ижтимоий ҳаётда ҳалоллик, олижаноб инсонийлик ҳамдир, деган муҳим фикрни туямиз. Ҳақиқий севги — шеърдай бир латиф гўзаллик оламидирки, унга хиёл бегона иллат аралашса, барбод бўлади. „Юзма-юз“ ана шу ҳақиқатни тасдиқлайди.

„Бошқалар ўз фарзандларининг соғ-саломат қайтиб келишларини тилаб, зор қақшаб Худога илтижо қилиб ётганларида, — деб яна ўзига тасалли бериб, — мен кўз очиб кўрган эримни ташлаб кўярмидим!.. „Эр-хотин яхши кунларда ҳам, оғир кунларда ҳам бирга бўлиши керак!“ — деганлар. Болга тушганни

кўз кўрар, ҳаммасига бардош бераман! Исмоилим омон бўлса бўлгани. Бошқа нарса керак эмас, Худо сақласин, кўзим тирик экан, ёт кишиларга сир бой бериб, ёмон хотин деган ном чиқармайман. Мана, Тўтиой! Бир ўзи муштдек-муштдек уч боласи билан эрининг ўлик-тиригидан хабарсиз, жўхори аталани қошиқлаб улашиб, у ҳам қаноат қилиб, сир сақлаб ўтирибди...“ (1-жилд, 30, 31, 32-бетлар).

Исмоилнинг инсонга хос бўлмаган баъзи бир хатти-ҳаракатлари Саидани ҳайратга сола бошлайди. Исмоилдаги бундай ноинсоний хатти-ҳаракатлардан бири Тўтиойнинг эри Бойдалининг урушда вафот этганини эшитганида ўзини лоқайд ҳолда тутишида, унга заррача бўлса-да ачинмаслигида ва „ўлса ўлгандир“ қабилида елкасини қисиб қўйишида содир бўлади. Меҳнатканш, мард Бойдали вафотининг Исмоилга заррача бўлса-да таъсир этмагани Саида қалбида дастлабки шубҳани уйғотади. Лекин, қалбининг бир четила: „...Қаҳратон қишда бирда оч, бирда тўқ юриб, ўз жонини сақлаш билан овора бўлгандир...“ деб яна уни аяган бўлади.

Саида Исмоилнинг хатосини, яъни унинг қочоқлигини тузатса бўладиган хато, деб ўйларди. Исмоилдан у бошқа ножўя ишлар кутмаган эди. Балки ундан инсонийлик, одамгарчилик, эркакка хос мардлик, ҳалоллик кутарди. Дарҳақиқат, ҳар қандай шароитда ҳам ҳақиқий инсон ўзининг яхши фазилатларини, инсонийлигини намоён этиши мумкин-ку. Инсоннинг ҳақиқий қиёфаси ана шундай пайтларда билинади. Саида ҳам ҳақи равишда Исмоилдан ҳақиқий инсонга хос бирор белги, хусусиятни ахтарарди, кутарди. Зотан, ўзининг бутун борлигини бағишлаган инсондан бирор ижобий нарса кутиш табиий-ку. Лекин Исмоилдан кутилган нарсаларнинг акси воқе бўла борали.

Бойдали вафотидан сўнг орадан кўп ўтмай унинг етимлари кўз тикиб турган ёлғиз сиғири йўқолади. Бу Саида учун ҳам оғир йўқотиш эди. Чунки Тўтиой гўдақларининг қай аҳволдалигини, сиғир туғишини сабрсизлик билан кутаётганликларини, „оғиз сути“ деб танглайи тақиллаётганликларини кўриб-билиб турарди. Саида қўшниси Тўтиойнинг болаларига ҳам ўз болаларидек қарар эди. Сиғирнинг йўқолиши, Тўтиойнинг фарёди, қишлоқдаги ғала-ғовур Саидани лол қолдиради. У ҳам бошқа қишлоқдошлари сингари Тўтиойнинг сиғирини излайди.

Агар топса қувончидан боши осмонга етиши аниқ эди. Чунки Тўтиойнинг хурсандчилиги, унинг гўдаклари юзидаги жилмайиш Саида учун олий бир мукофот эди. Қани энди сигир топила қолса. Сигир топилмайди. У топилмайдиган ўпқонга тушиб кетган эди.

„Саида илгакни осиб қўйиб, қоронғида Исмоилни ичкари уйга олиб кирди. Сўнгра дераза пардаларини тўсиб, пиликни ҳали ёқмаган ҳам эдики, алланарса гурс этиб Исмоилнинг қўлидан ерга тушди ва у билан бирга Саиданинг юраги ҳам қинидан чиқиб кетаёзди. Саида дарҳол энқайиб ерда ётган тўрвани сийпалай бошлаган эди, қўлига қандайдир юмшоқ нарса илинди. Бу тўрвадаги гўшт эди.

— Хўш, бу сизмидингиз? — деди Саида бўғиқ овоз билан“ (1-жилд, 51-бет).

Ҳа, сигирни, Тўтиой етимчаларининг ризқ-рўзи бўлиб турган ёлғиз сигирни Исмоил ўғирлаб, сўйиб олган эди. Бундан ортиқ аблаҳлик, бундан ортиқ пасткашлик, разиллик бўладими? Ҳар қандай нарсани кечирганда ҳам, Саида бунга кечира олмасди. Исмоилнинг бу каби қилмишлари Саиданинг эрига бўлган ишончини йўқотибгина қолмай, балки унга қарши нафрат туйғуларини тобора кўчайтириб юборади:

„— Ўша етимларнинг насибасига човут солгандан кўра, ўзимизнинг гунажинни сўя қолганингиз яхши эмасмиди! — деди у йиғи аралаш зорланиб.

— Минғиллайверма! — Исмоил унинг елкасидан ушлаб силаб юборди. — Менга ақл ўргатгандан кўра, ўзингни бил. Замонанг бўри бўлса, бўри бўл, деганлар. Шу замонда ҳар ким ўзим бўлсам дейди! Ўзгалар билан ишинг қанча, очдан ўлиб, тарракдай қотиб қолганингда ҳам, биров сендан ўлдингми, қолдингми, деб сўрамайди... Олган олиб, юлган юлиб қолади. Сен бўлсанг беҳуда ташвиш тортяпсан!“ (1-жилд, 52-бет.)

Кўриниб турибдики, Исмоилнинг турган-битгани — шу. Унинг мақсади, идеали, одамгарчилиги ҳам шу. У худбин, сўз бутсиз. Фақат ўзим бўлсам дейди. Саида ва Исмоил шахси гарчи бир даврда яшаган бўлса-да, мутлақо бошқа-бошқа эди.

Саида замон билан баб-баравар қадам ташлаб бораётган, э замон билан ҳамнафас, эл-юрт билан бир сафда бораётган, у унинг иштирокчиларидан бири бўлган софдил ва ҳалол аёл.

Исмоил эса горда яшаб, фикрлари яна ҳам могорлаб кетган, ўзидан бошқани инсон ҳисобламайдиган, абадий боши берк кўчага кириб қолган манфаатпараст, муттаҳам одам.

Исмоил Саидани ҳам ўзидай ўйлайди. Кечаю кундуз жон фидо қилиб юрганини кўриб, ўзига ҳаммаслак, ҳамфикр деб ўйлайди. Шу тариқа Исмоил вақт ўтган сари ваҳшийлашиб, одамийлик қиёфасини йўқотиб жиноят ботқоғига ботиб боради. Саиданинг нозик ва олижаноб қалби эса бундай аблаҳликни ҳазм қила олмаслигини сезмаган эди.

„Аста-секин тонг отиб, уй ичи ёриша бошлади. Тонг ёришган сари, нариги ёқда печканинг ёнида бешикни кучоқлаб ўтирган оқ сочли аёл деразага қадалиб қараб, бир йўла ерга ҳам термуларди. Ташқарида бирон нарса борми, у нимага бунча термуларди? Нега унинг сочи бир кечадаёқ оқариб кетди?..“ (1-жилд, 52—53-бетлар.)

Исмоилнинг бу қилмишидан Саиданинг сочи оқариб кетади. Тунд, гунгу лол бўлиб қолади. Энди сабр-қаноати тугаган аёл Исмоил учун ҳам, бошқалар учун ҳам янги одамга айланди. Исмоилдан бутунлай умидини узади. Энди унга қарши курашга отланади. Энди у одамгарчилик учун, инсонийлик учун, халқ учун Исмоилга қарши курашчига айланади. Асарда Саида характерининг, онгининг тадрижий ўсиб, шаклланиб бориши муаллиф томонидан зинама-зина тасвирлаб борилади. Саида ва Исмоил ўртасидаги кураш — бу инсонийлик ва ноинсонийлик ўртасидаги, адолат ва адолатсизлик, гўзаллик ва бадбинлик ўртасидаги курашга айланади. Бу курашгача Саида қандай йўлчи босиб ўтганлигини, қалб диалектикасини, руҳий коллизиясини ёзувчи изчил ва ҳаққоний тасвирлаган. Бу кураш ижтимоий маънодаги кескин кураш эканлигини реал кўрсатиб берган. Бу курашда якка ўзи учун эмас, умум манфаати учун, кўпчилик учун ўз манфаатидан, ўз шахсий ҳузур-ҳаловатидан кечиб, халқ манфаатини ўйлаган Саиданинг ўз манфаатидан бошқани ўйламайдиган тубан шахс Исмоил устидан қилган ғалабаси ишонарли ва ёрқин тасвирланган. „Ўз юртидан юз ўтирганлар ўз виждонларидан ҳам юз ўтирадилар“ (Я.Галан). Исмоил ана шундай кимсалар тимсолидандир.

Ч. Айтматовнинг барча повестларида ҳам аёллар янги орзу ва ниятларнинг рўёбга чиқиши, тантана қилиши учун эски-50

ликдан, чиркин одатлардан воз кечишга отланади, қандайдир эзгу идеал учун, янгилик учун, янги одат, адолат ва макон учун интилади, курашади. Бироқ барча аёллар образидан кўра Саида образига кўпроқ вазифа юклатилгандай, барчасининг қисматидан ҳам Саида қисмати оғирроқдай кўринади. Чунки Саида турмуш ўртоғидан, яшаб турган кулбасидан, эзгу ниятларидан биратўла қўл силтаб кетади. Бу қисматга чидай олмаган Саиданинг сочи бир кечадаёқ оқаради. Саидага энди ҳаёт ва ўлим фарқсиз бўлиб қолган эди. Чунки, у эзгу умидлар учун, оила учун эл олдида иккиюзламачилик қилиб келганди. Ёлгон гапириб, турли хўрликларга чидаган эди. Нима бўлганда ҳам Исмоилни сақлаб қолиш учун шундай ишларни қилишга мажбур бўлганди. Аммо Исмоил разил одам бўлиб чиқди. Энди аёлнинг соф қалбида Исмоил учун ўрин йўқ. Энди уни тутиб бериб, ўзини халқ олдида, виждон олдида оқлашга чинакам бел боғлайди. „Сен биз учун ёт кишисан, — дейди Саида асар хотимасида, — бутун элу юртинг жон бериб, жон олиб, душман билан урушиб ётганда, сен қочиб юрибсан, ахир ўз элига ким душман бўлибди. Сени сақлайин деб юрган эканман-у, бироқ нафс балосидан қутқариш зарурлигини ўйлаб кўрмаган эканман...“ (1-жилд, 53-бет).

„Саида боласини кўтарган бўйича, тўппа-тўғри Исмоилни кўзлаб бораверди. У ҳеч нарсани сезмагандек сесканмай, кўкрак кериб рўй-рост борарди. Саиданинг ҳайкал каби бир қолипда тумтайган қоратўриқ юзларидан аллақандай ички бир кучни, адолатлилик ҳукмини ўқиб олиш мумкин эди. Ҳазабга тўлган қаҳрли ва қайғули кўзлари эса Исмоилга: „Қани бу ёққа чиқ! Олдимга кел!“ — дегандек тик қарарди“ (1-жилд, 55-бет).

Бу адолат ва ҳақсизликнинг юзма-юз келиши эди. Ҳаётий тажрибалардан маълумки, адолат ва ҳақсизлик рўбарў келганда адолат олдида ҳақсизлик асло бардош бера олмаган, ҳар вақт мағлуб бўлган. Асар ҳаётий конфликт асосига қурилган ва хотим ҳам муваффақиятли чиққан. Саида бошлаган адолат кучлари Исмоил бошлиқ ҳақсизлик кучларини мағлубиятга учратади.

Қуролли икки солдат ва Саиданинг овулдoshi Мирзақул тик боролмасдан пистирмада туради. Мирзақул ўқ еб йиқилади. Исмоил жонидан тўйган. Унинг ақли ҳеч нарсага етмайди. Бу ишининг оқибати нима билан тугашини мулоҳаза қилиб кўришга

ҳам ожиз. Унинг маълум бир мақсади ҳам йўқ. Агар бутун бир лашкар келганда ҳам сўнгги ўқ қолгунча отаверарди. У ёғи нима бўлиши унинг учун аҳамиятсиз. Бироқ Саиданинг ўзи томон рўй-рост келаётганини кўргач „...титраб-қалтираб аёлга томон интилди. Исмоилнинг кир босган юзларидан тер куйилиб, Саидага яқинлашиб, юзма-юз келганида, кўзлари ўйнаб, илгариги Саидани эмас, қандайдир бошқа одамни, ўз куч-қудрати, афзаллиги ва одиллигини кўз-кўз қилибгина қолмай, балки боласини кўтариб олган, сочлари оқариб кетган, ялангбош, хушқомат аёлни кўрди. Саида унинг кўзига юксакликда тургандек, ўзи бўлса, унинг ёнида ожиз ва нотавон бир кимсадек елкасини қисиб, ниманидир айтмоқчи бўлиб офиз жуфтлади-ю, бироқ Саиданинг ёшга тўлган кўзларини кўриб, қўлидаги милтигини ёнидаги тошга уриб парчалаб, улоқтириб ташлади ва қўлини кўтарганча, милтигини ўқталиб келаётган солдатлар қаршисига чиқди“ (1-жилд, 56-бет).

Адолат, инсонийлик, эзгулик, ҳаёт манбаи бўлган Саида олдида балки Исмоил ўзини бир зарра каби ҳис этгандир. Шунинг учун ҳам таслим бўлгандир. Жасорат ва разолат тўқнаш келганда охир-оқибат албатта разолат мағлубиятга учрайди, маҳв этилади. Ҳаёт ҳақиқати, ҳаёт тақозоси шундай. Бу ҳақиқат Чингиз Айтматов асарларида ўзининг бутун гўзаллиги билан барқ уриб туради.

Исмоил мағлубиятининг яна бир сабаби шундаки, у халқдан узоқда, халқдан ажралган эди. Урушдан қочиб келиши бир гуноҳ бўлса, етимларнинг ризқ-рўзи бўлиб турган сигирни ўғирлаб сўйиб олиши иккинчи гуноҳ, гуноҳ бўлганда ҳам кечириб бўлмайдиган гуноҳ эди. Худди шу воқеадан бошлаб Саида ҳам ундан умидини узади, бутунлай юз ўгиради. Табиатан болажон бўлган, болани жондан яхши кўрган Саиданинг юраги унинг қилмишини кўтара олмайди. Энди унга гўё дунёнинг қизиғи қолмагандек бўлиб туюлади.

Дарҳақиқат, бола — келажак меваси, ҳаётнинг давомчисидир. Шунинг учун ҳам Саида Исмоил билан сўнгги бор юзма-юз келишида ҳам боласини кўтариб боради. Бу эса ғорда яшаб инсонийлик хусусиятидан узоқлашган, тошбағир Исмоил юрагини эритишда, адолат қаршисида бош эгишида маълум даражада роль ўйнайди.

„Юзма-юз“ повестида энг диққатга сазовор образ — бу Саида образидир. Ёзувчи бу образни алоҳида меҳр билан яратади. Оддий, содда аёлнинг аста-секин ҳаётни, ижтимоий бурчни юксак даражада тушуна бориб, пировардида адолатсизликка, ҳақсизликка қарши мардонавор курашчи даражасига ўсиб чиққан ҳаёт йўлини ҳаққоний тасвирлаб берди.

Агар Саида қочоқ Исмоилни дастлабки кўргандаёқ фош этганда, унинг характеридаги худбинликни, номатлуб хатти-ҳаракатларини очиб ташлаганда эди, унда воқеалар ривожи ва характерлар мантиғига пугур етказилган бўлур эди. Ёзувчининг асосий мақсади ҳам Саида характерининг тадрижий такомилни реал ва ҳаққоний кўрсатиш учун уни шундай манзиллардан олиб ўтиш эди. Саида образи психологик жиҳатдан чуқур, драматизмга бой образ бўлиб, ўзининг жозибадорлиги, пишиқ ва пухта ишланганлиги билан кишини мафтун этади ва китобхонлар хотирасида узоқ сақланиб қолади. Саида характерининг яхлитлиги, изчиллиги, тадрижий такомил, кульминацияси, ечими сингари босқичлар катта полотнолардаги кенг кўламли образларнинг эскизига ўхшаб кетади.

Хулоса қилиб айтганда, „Юзма-юз“ повестида тасвирланган воқеалар, персонажлар ва улар ўртасидаги ҳаётий муносабатлар ниҳоятда табиий чиққан.

ЖАҲОНДА ЭНГ ГЎЗАЛ СЕВГИ ҚИССАСИ ЁХУД НАСРДА БИТИЛГАН ДОСТОН

Маълумки, ҳар бир ёзувчининг ўз дастхати, овози бўлганидек, Чингиз Айтматов ижодининг ҳам ўзига хос бетакрор ҳислат ва фазилатлари бор. Ёзувчи услубининг бош хусусияти, лўнда қилиб айтганда, асарларининг замон билан ҳамнафаслиги, ажойиб романтик руҳ билан суғорилганлиги, уларда лиризмнинг мавж уриб турганлиги, бадиий-символик образларга седроблиги, чуқур фалсафий умумлашмаларга бойлиги, қирғиз халқи турмуш тарзига доир миллий ва маҳаллий колоритнинг қабариб туриши, воқеаларнинг биринчи шахс тилидан ҳикоя этилиши, урушни лаънатлаш пафосининг ғоятда ўткирлиги, меҳнат поэтикасининг ёрқин бўёқларда тасвирланиши, тилининг соддалиги, гўзал ва оҳангдорлиги, ниҳоят, асар архитектура техникасидаги ўзига хосликдан иборат. Хусусан, образлар ха-

рактерини яратиш, уларнинг ички психологик ҳолатларини тасвирлаш, тасвирнинг табиий ва таъсирчанлиги, риторик савол усулига мурожаат қилиш, воқеа-ҳодисаларни муқояса усулида кўрсатиш, ҳар бир персонаж тилининг тўла индивидуаллигини таъминлаш — буларнинг ҳаммаси ёзувчи услубининг кўзга равшан ташланиб турган асосий хусусиятларидир. Бу хусусиятлар муаллифнинг юқорида кўриб ўтганимиз „Юзма-юз“ повестидан сўнг „муҳаббат кўшиғи“ — „Жамила“ қиссасида (1958) айниқса бўртиб туради. Умуман олганда, Айтматов услуби шу қадар жозибадорки, у ўқувчини ўзига бутунлай мафтун этиб олади. Бироқ шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, ўзига хос услуб бутунлай бошқача йўл тутиш, деган маънони англатмайди, албатта. Ёзувчининг ўзига хос услуби, асосан, унинг дунёқараши, уни эстетик идрок этиши, ижодий ишга туғма ҳаваси, ранг-баранг ҳаёт кўринишларини умумлаштира олиши билан чамбарчас боғлиқдир. Ёзувчининг бутун нигоҳи инсоннинг ўзида мавжуд бўлган ижобий хислатларга қаратилган бўлиб, унинг мураккаб ички оламини, олижаноб интилишларини ёрита оладиган ранг-баранг бўёқлар манбаига эга. Шу нуқтаи назардан қараганда Ч.Айтматовнинг қаҳрамонлари руҳий олами, ички дунёси, олижаноб хатти-ҳаракатлари ҳақиқат ва эзгулик нурлари-ла йўғрилган бўлиб, улар айниқса меҳнат жараёнида янада гўзал, янада ёрқин гавдалантирилган. Шунинг учун ҳам ўқувчи кўз ўнгида Дониёр ва Жамила, Асал ва Бойтемир, Дуйшэн ва Олтиной, Камол ва Халипа, Асия ва Нурбек, Тўлғаной ва Алиман, Эдигей ва Танабой, Мўмин чол ва Султонмуродларнинг кенг кўламли, айна пайтда гўзал маънавий дунёси намоён бўлади.

„Жамила“ қиссасида гўзаллик ва озодликка чанқоқ, янги, ҳаётбахш орзуларга мўл давр руҳи, янги ҳаёт қураётган кишиларнинг жўшқин фаолияти, пок ва қайноқ севгиси, янгиликнинг эскилик устидан тантанаси санъаткорона чизилган. Соф севгига садоқат руҳи билан суғорилган бу асар ўзининг ҳаққонийлиги, ёрқинлиги, нафосати билан кишини мафтун этади. Муаллиф қиссада қаҳрамонларнинг бевосита маънавий дунёсига, ахлоқий қиёфасига мурожаат қилади ва уларнинг ўзаро муносабатларини, ижтимоий фаолиятини, шахсий турмушини, қалб интилишларини жозибали тасвирлайди.

Ч.Айтматов психолог ёзувчи сифатида ўз асарларида қахрамонларнинг қалб диалектикасини очишга, руҳий товланишларини кўрсатишга алоҳида эътибор беради. У, шу жумладан, „Жамила“ да ҳам қахрамонларнинг маънавий қиёфасини шунчаки ҳикоя қилмасдан, уларни бадиий тадқиқ этади ва психологик таҳлил қилади. Бундан ташқари, муаллиф қахрамонларнинг характеридаги, маънавий оламидаги муҳим белгиларни, хусусиятларни юзага келтирган муҳит манзарасини ич-ичидан яққол нурлантиради. Асардаги бугун воқеалар, ҳатто кичик-кичик чизгилар, лавҳалар ҳам, қахрамонларнинг хатти-ҳаракатлари ҳам ҳаққоний, аниқ ва ишонарли тасвирланган.

Асарнинг ижодий тарихи ҳақида сўз юритиб муаллиф ёзган эди: „Қирғизчада қиссанинг дастлабки номи „Обон“ (наво) деб аталар эди. Ўзбек ва қирғиз тилларида „Обон“ яхши жаранглайди. Лекин рус тилида унчалик яхши чиқмайди. „Попой“. Хуллас, қиссага қўйилган биринчи ном анча мавҳум бўлиб, ундан асарнинг мазмун ва моҳиятини англаб олиш қийин эди. Шу боисдан таржимонга маъқул тушмади. У қиссанинг номи „Жамила“ бўлсин, „асарнингиз қахрамони номи билан аталгани маъқул“ деб таклиф қилганда эътироз билдирмадим. Шундай қилиб, қиссанинг номи „Жамила“ бўлиб кетди“. Бироз қуйроқда давом этиб, муаллиф яна ёзади: „Жамила“ни Москвада, олий адабиёт курсида ўқиб юрган кезларимда ёзган эдим. Табиийки, Москва муҳити, мен танишган рус адиблари, чет эл ёзувчилари менга кўп нарса беришди. Мен гўё янги бир оламга кирган эдим. Шароит кишини, унинг дунёқарашини ва ҳаётга муносабатини ўзгартиради. Мен ўша пайтлар қирғиз даштлари ҳақида, халқим турмуши, дарду дунёси, муҳаббати ҳақидаги қарашларим ўз аксини топган асар ёзиш орзусида эдим. „Жамила“ шу изланишларнинг маҳсули, дейиш мумкин, яъни аввалдан ёзишга чоғланиб юрган ҳаёт материални янгича нуқтаи назар асосида талқин қилдим“¹.

М.Авезов „Жамила“ қиссаси ҳақидаги „оқ йўл“ тилаб ёзган „Сафаринг қутлуғ бўлсин“ номли мақоласида биринчи бўлиб

¹ Чингиз Айтматов. Ёзувчи ва замон. Қаранг: Адабиёт ва замон. — Т.: Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981, 328—329-бетлар.

Ч.Айтматов ижодидаги, умуман, қирғиз прозасидаги катта фазилатни қуйидагича таъкидлаган эди:

„Энг қувончлиси, тўғриси айтганда, қирғиз прозасида Айтматовнинг фавқуллодда ўзига хос ўрни, унинг кишиларни тасвирлашида, улар ўртасидаги муносабатларни ич-ичидан нурлантириб кўрсатишидадир.

Бизнинг қардош адабиётларда кишиларнинг характерлари кўпинча тавсифий ҳолда берилади. Шундай ҳоллар ҳам бўладики, муаллиф атайлаб ўз персонажларининг фикр ва ниятларини қандайдир жўрттага ўйлаб топади.

Ч. Айтматовнинг повести психологик таҳлилга бой, табиий, нафис ва соддадир. У нозик илғаб олинган руҳий ҳолатларнинг ҳаққонийлиги билан дилбар, баъзан, ҳатто, уларнинг ихчам тасвир этилиши билан теран, таъсирчандир... Қирғиз насри заминидagi бу янги воқеа муаллифнинг моҳир ижодкорлик маданиятидан ва албатта, халқ ҳаётини, одамлар ва уларнинг меҳнат шароитини теран ва аниқ билишидан шаҳодат беради“¹.

Шундай қилиб, ҳаётбахш пафос, романтик руҳ, чуқур лиризм билан суғорилган бу гўзал қиссанинг маъно-моҳиятида теран инсоний фикрлар, муқаллас туйғулар ётади.

„Жамила“нинг бош қаҳрамони фавқуллодда ҳодиса бўлган образлардан. Гўзал ёки бадбин ҳаёт кечириш инсоннинг ўзига боғлиқ. Шахс ўз ҳаётини мукаммаллаштириш ва гўзаллаштириш учун доимо кураш олиб борган тақдирдагина ҳақиқий инсонийликка, комилликка эришади. Жамила образидagi адиб концепциясини шундай ифодалаш мумкин. Бу ажойиб қирғиз аёлининг ҳаётга қараши, севгиси, орзу-умидларигина гўзал бўлиб қолмай, буларни амалга оширишдаги дадил хатти-ҳаракатлари, жасорати ҳам гўзалдир. Жамила эскирган қирғиз урф-одатларини рад этиб, ўз бахтини ўзи яратишга киришади.

Энг муҳими шундаки, асар қаҳрамонлари — қирғиз Жамила ва қозоқ Дониёрнинг инсонга қанот бахш этувчи ўтли муҳаббати, чин севгиси эркин меҳнат билан уйғунлашиб кетади. Озод ва шуқудли меҳнат моддий ва маънавий бойликларни яратишга қолмай, маънавий, жисмоний одамларни яратувчи куч

¹ *Чингиз Айтматов*. Очерки, статьи и рецензии о творчестве писателя. — Фрунзе: „Кыргызстан“, 1975, стр. 15.

сифатида талқин этилади. Асарга алоҳида жозиба бағишлаган нарса меҳнат тушунчасининг гўзаллик тушунчаси билан, муҳаббат тушунчаси билан йўғрилиб кетганлигидир.

Ёзувчи асардаги севги чизиғи ва шу муносабат билан рўй берган ахлоқий зиддиятларни тасвир этганда, Дониёр-Жамила-Содиқ характерлари ривожининг ички мантиқидан келиб чиқиб, уларнинг хатти-ҳаракатларини асослайди ва образларнинг ҳаққонийлигини белгилайди. Биргина мисол, Жамила жангчи солдат Содиқнинг хотини. Аслини олганда, Жамила Содиқни севиб тегмаган, балки оддий турмуш тасодифи туфайли унинг даргоҳига келиб қолган. От чоптиришга моҳир бўлган Жамила бир куни яйловдаги чорвадорлар тўйи муносабати билан ўтказилган пойгада Содиқдан ўзиб кетади, голиб келади. Жамилага ютқизиб қўйган Содиқ эса йигитлик орияти билан қизни олиб қочиб кетади ва унга уйланади. Орадан уч-тўрт ой ўтиб Содиқ армияга жўнаб кетади. Жамила госпиталда даволанаётган эри Содиқнинг фронтдан қайтиб келишини, ҳатто бутун умр бўйи бўлса-да, кутиши керак. Шарқ халқлари, жумладан, қирғиз халқининг қадимий оилавий анъанаси шуни тақозо қилади. Бироқ ёзувчи асарда муайян шароитда бу одат ўзини тўла оқламаслигини мантиқий асослайди. Аввало, муаллиф асарда Жамиланинг Содиқлар оиласидан чиқиб кетиши шак-шубҳасиз эканлигини асослайди.

Асар воқеалари ёш йигит (Жамиланинг қайниси) Сеит тилидан ҳикоя қилинади: „Билмадим, ёшлигидан отаси билан бирга дала-даштларда йилқи ҳайдашиб, от чоптириб эрка ўсганиданми ёки биттаю битта қиз бўлганлиги учунми, ишқилиб, Жамиланинг хатти-ҳаракатларида аллақандай жўшқинлик, эркаларга хос фазилат бор эди. Овулдагилар уни ишчан аёл, барака топсин, бунақаси топилмайди дейишарди. Бироқ ўзи ҳам бировга ҳақини кетказмайдиган, айтишган билан айтишиб, сўкишган билан сўкишадиган шаддод аёллардан эди. Унинг овулдаги келинлар билан юмдалашган вақтлари ҳам бўлганди.

Ён-атрофдаги одамлар:

— Э, бу қандай жилпанлаган келин ўзи! Келин бўлиб тушганига бир кун бўлмай, тилидан захар сочади-я! — деганлар ҳам бўлди... Тўғри, у кампирлардан бир оз тортинар, уларнинг ҳурматини жойига қўяр, бироқ овулдаги кўпчилик келинлар-

дек индамай бошини қуйи солиб ўтирмас ёки тескари қараб пўнғилламас, кўнглида борини яшириб ўтирмай, шартта гапириб қўя қолар эди“ (1-жилд, 63—64-бетлар).

„Жамила“ қиссаси босилиб чиққандан сўнг, муаллифнинг бошқа кўпчилик асарлари сингари катта шов-шувга сабаб бўлди, илиқ гаплар, мақтовлар билан бирга эски удумларга, расм-рисулларга кўникиб кетган ва Жамиланинг хатти-ҳаракатларини ҳазм қила олмаган айрим кимсалар муаллифни „қўйди-чиқди“ни тасвирлашдан боши чиқмай қолди“, „қирғиз миллий урф-одатларини менсимаяпти“ қабилида таъна қилганлар ҳам бўлди.

Жамила — кучли характер, унда замонавий қирғиз аёлларига хос фазилатлар жамланган. У том маънода поклик, тозаллик, гўзаллик ва навқиронлик тимсоли. У азалий урф-одатлар, тор доирадаги миллий анъаналардан четда бўлиб, эркин ҳаёт кечиради — у йилқичилар орасида ўсади. Демак, эркин шароитда ўсиб, номатлуб эски удумларни тан олмаган самимий, қайноқ қалб эгаси, муҳаббат ҳаётининг ажралмас бир қисмига айланган ва уни ахлоқий зарурат деб тушунган аёл ҳақиқий қалб ва олижаноб инсоний туйғу эгасини севиши керакми ёки унинг акси бўлган қандайдир жоҳил, ҳақиқий инсоний муҳаббатнинг маъносига тўла тушуна олмаган ва унинг қадр-қимматига етмаган кишини (жангчи бўлса ҳам) йиллар „зориқиб“ кутиши керакми? Масаланинг муҳим жиҳати худди ана шунда! Жамиланинг ўз маънавий ҳаётидан борган сари норозилиги ортиб боради, у биқик оилада ўзини гўё тор қафасга тушиб қолгандек ҳис қилади, ўзича руҳан азобланади, изтироб чекади. Хуллас, буларнинг ҳаммаси уни эскича қарашлар, тор миллий анъаналар занжирини дадил узиб, ҳақиқий соф муҳаббат сари етаклайди. Ўз ингилишларига монелик қилган барча тўсиқларга қарши дадил исён кўтаришга олиб келади. Адолат йўлидаги, ҳақиқат йўлидаги, шу жумладан, ахлоқ доирасидаги исён эса, охир-оқибат янгиликнинг юзага чиқишига замин ҳозирлайди.

Жамила Содиқлар хонадонида яшаб, беғубор туйғулар ошноси қайниси Сеит ва унинг сингилчаси билан бирга кун бўйи хирмондан станцияга галла ташиб юриб, урушнинг учинчи йили фронтдан яраланиб овулга қайтган Дониёр исмли йигит билан бирга ишлай бошлайдилар. Дониёр камгап, болалардек содда,

лекин ҳам маънан, ҳам жисман кучли, метин иродали йигит. У дилларга ором бағишловчи куй-қўшиқлари билан Жамилага олам-олам қувонч, ҳис-туйғулар бахш этади. Уни туғилиб ўсган тупроқ, она-Ватанни эҳтирос билан севишга, ардоқлашга ўргатади.

„Жамила билан Дониёрларнинг прототипи қилиб кимларни олгансиз, деган саволга тез-тез дуч келиб тураман. Бу саволга дарҳол жавоб қайтариш анча мушкул. Улар жонли, реал кишилар, мен улар билан колхозда бирга яшаб, бирга ишлаганман. Жамила ва Дониёрлар ҳаётда мавжуд бўлиб, улар билан ҳар куни учрашиб тураман“¹, деган эди муаллиф.

Ўқувчилар яна бир учрашувда Чингиз Айтматовга мурожаат қилиб, „Жамиланинг кейинги ҳаёти ҳақида ҳам бир қисса ёзсангиз“, деганларида у „Инсоннинг ҳаётида китоббоп ҳодиса бир марта бўлади. Мен ўша Жамиланинг ҳаётидан айтиб бериш мумкин бўлган воқеани бир марта учратдим. Унинг бундан кейинги ҳаётида шундай нурланиш бўладими, йўқми, билмайман, менимча, ўша ёзганимнинг ўзи етарли“², деган эди. Муаллиф айтганидек, сеvimли қаҳрамонлар ҳақида ҳар сафар янги гап топиб ва яна биттадан асар ёзиб, олдинги асарларнинг обрўсини туширмаслик керак, албатта. Вақти келиб, улар таҳрир қилинса, балки шу янги гапларни қўшиш имконияти туғилар.

Дарҳақиқат, Жамила ва Дониёрлар янги давр кишилари, замондошларимиз. Улар чин инсоннинг бахт маёғи — муҳаббат деб биладилар. Улар ўз бахтларини ҳар қандай зуғум ва азоб-уқубатдан холи бўлган озод ва ҳалол меҳнатда кўрадилар. Жамила Дониёр қалбида аста-секин янги бир оламини, ана шундай муҳаббатни кўргандай бўлади. Бу, албатта, Жамила кўпдан бери орзу қилган, интилган маънавий дунё эди. Буни у Дониёр тимсолида кўради ва унинг руҳий оламини бутун қалби билан чуқур ҳис қилади. Энди Жамила бундай маънавий ҳаёт учун ҳамма нарсага тайёр эди. Шу туфайли у ўз идеалига, интилишларига монелик қилган ҳар қандай эскилик сарқитларига қарши дадил исён кўтаради ва ўзининг қалб қуёши — Дониёр билан

¹ Чингиз Айтматов. В соавторстве с землею и водою... Издательство „Кыргызстан“, Фрунзе, 1978, стр. 75.

² „Ўзбек тили ва адабиёти“ журнали, 1973 йил, 4-сон.

бирга бўлиш учун ҳеч нарсдан чўчимайди. Ўз навбатида Дониёр ҳам ўз бошидан шундай бир ҳолатни кечиради. Бир томондан, Жамиланинг турмуш қурганлигига, иккинчи томондан, ўзининг турмуш кўрмаган ёш йигитлик ғурурига қарамасдан, Дониёр у билан бирга бўлиш учун курашади. Дониёр ҳам Жамила қалбида янги бир оламини кўргандай бўлади. Бу ҳам, албатта, у орзу қилган, кўпдан бери излаган, интилган маънавий дунё эди. Бундай катта бахтга, орзу-ниятга эришиш учун Дониёр ҳам ҳаёт сўқмоқларидан ўтиб, турмушнинг ҳар қандай фавқулодда қаршиликларини кўкрак кериб, мардонавор енгиб ўтишга тайёр эди. Уларни шахсий ўйлари, руҳий тугёнларидан ўзга нарса қизиқтирмайди. Адиб уларга ўз тақдирларини ўзлари белгилаш имконини берган. Демак, Жамила билан Дониёрнинг юрак тепиши бир-бирига ҳамоҳанг. Асарда Жамила билан Дониёрнинг чин севги саргузаштлари ўзининг гўзал бадиий ифодасини топган. Бироқ бу муҳаббатга кўпчилик: Содиқ, унинг онаси, узоқ қариндошларидан Усмон ва бошқа кўни-қўшнилари қарши турадилар. Айниқса, Усмон уни кўрарга кўзи йўқ эди, „овулда мендан бошқа йигит йўқ“ дегандай Жамиланинг жигига тегиб, жон-ҳолига кўймай, эркига чанг солмоқчи бўлиб бўлмагур сўзлар билан ҳақоратлайди, масхаралайди:

— Ол-а, мушукнинг бўйи шифтда осиглиқ турган гўштга етмай, пуф сассиқ деган экан... Шунга ўхшаб кўп ноз қилаверма. Ичингда жон-жон деб турибсану, яна...

Жамила унга ялт этиб қаради-да:

— Жон-жон деб турсам тургандирман. Лекин пешонамга ёзилгани шу экан, нима қилай. Эй, аҳмоқ, бунинг куладиган жойи бор эканми? Жон-жон дейиш у ёқда турсин, минг йил тоқ ўтсам ҳам сенга ўхшаган шумшукларга назаримни солмайман. Аҳмоқсан. Илгаригидек тинч замон бўлганда шундай дея олармидинг?! — деди.

— Шуни айтаман-да! Урушнинг касофати билан қамчи емай қутуриб юрибсан-да, — деди истехзо билан Усмон кўзларини ўйнатиб тамшанаркан. — Менинг хотиним бўлганингдами, нима қилишимни ўзим билардим!“ (1-жилд, 66-бет.)

Яна мавзуга қайтиб айтиш керакки, бундай эркин муҳаббатни, шу икки севишганнинг журъат ва жасоратини фақат биргина киши, яъни асар воқеаларини ҳикоя қилувчи бола —

Жамиланинг қайниси — 13 яшар Сеитгина қалбдан ҳис этади, қўллаб-қувватлайди, ҳатто у бундай севгидан мағрур ва масрурланади. Аммо ҳозирча у ўз эътиқодини исботлашдан, намон этишдан ожиз.

Сеит бу икки севишганлар муҳаббатини қўллаб-қувватлаш, унга хайрихоҳ бўлиш билан бирга, бу илоҳий куч — муҳаббат туйғуси Жамила уларнинг хонадонига келин бўлиб тушган кезларидаёқ ўзини ҳам тобора сеҳрлаб олаётганлигини чуқур ҳис эта бошлайди. Бошқача таъбир билан айтганда, асар сюжети марказида Жамила ва Сеит муҳаббати мавзуси ҳам етакчи ўрин тутади.

Асарда тасвирланишича, янга ва қайинлар ўртасидаги бу муқаддас туйғу тобора алангалана бошлайди. Сеит Жамилага „хуштор“ бўлиб, шилқимлик қилиб юрган Усмон исмли йигитлар у ёқда турсин, ҳатто бирга ишлаб, бирга яшаб келаётган Дониёрдан ҳам рашк қилиб, қизғана бошлайди: „Жамила арава четига қўйилган қопларни кўкрагини кериб елкасига оларкан, қоп-қора, кўнғир соч ўримлари ерга тегай-тегай деб кетар, салмоқ билан орқага бурилганда эса, қисик кўзларининг қорачиғлари киприклари орасидан ялт этиб кўринарди. Ўшанда қоп кўтарган Жамила коппоннинг эшигига етгунга қадар Дониёр уни зимдан кузатиб қоларди. Мен буни пайқаб юрардим. Ҳадеганда кўнглимга оғир олмаган бўлсам ҳам, лекин кейинчалик Дониёрнинг янгамга бундай зимдан назар ташлаб юриши менга ёқмади, ҳатто иззат-нафсимга теккандек бўлди: ҳеч кимга раво кўрмай, қизганиб юрсаму, Жамилага бошқалар қолиб, ким-ким, Дониёрбой кўз тикса-я, дердим жаҳлим чиқиб ўзимга ўзим“ (1-жилд, 79-бет).

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, ёзувчи асар воқеаларини ҳикоя қилиш имкониятини қаҳрамони Сеит ихтиёрига берганлиги асарнинг жозибали чиқишини таъминлаган. Повестда севги қиссасини тасвирлаш орқали катта ижтимоий масала ўртага қўйилади. Бутун воқеа-ҳодисалар ҳикоячи Сеит назаридан ўтказилади, таҳлил этилади, мушоҳада қилишни ва ҳукм чиқаришни эса муаллиф китобхонга ҳавола қилади.

„Тонг отиб, гуллаган водий юзидан қора парда кўтарилганда, мен ўшз кенг дала ўртасида севишган икки ёшни кўрдим.

Улар менга ҳеч назар солмасалар ҳам, кўз остидан қараб, сеҳрлангандек эргашиб борардим. Севишганлар мен билан иши

бўлмай, фақат менигина эмас, балки бутун борлиқни ҳам унутиб юборгандек, жонга ором берувчи куй оқимида чайқалиб, бир-бирига термилишиб секин боришарди. Назаримда, Дониёр билан Жамила бутунлай бошқа бир оламда яшаётган эди. Булар мен илгари кўрмаган-билмаган қандайдир янги, бахти кулиб боққан кишилар эди.

Ҳа, уларнинг бири, кўзи қоронғида ўтдек ёниб, эски кўйлагининг ёқасини очиб юбориб, дала-даштга янгроқ куй таратиб бораётган Дониёр эди. Ҳа, иккинчиси, Дониёрга эрқаланиб жимгина ўтирган менинг янгам Жамила эди! Унинг киприкларида севинч ёшлари милтирар, юзида бахт нури порлар эди.

Чинакам бахт шу эмасми? Дониёр ўзидаги она-Ватанга, ёруғ дунёга бўлган оташин, юксак меҳр-муҳаббатини ҳам, ана шу улуғ севги туғдирган дилрабо куйни ҳам Жамилага тортиқ этди. У Жамила учун, Жамила ҳақида куйларди. Ахир бахт дегани шу эмасми?! Уларга юрагимдан бахт-саодат тиладим. Дониёрнинг куйлари мени яна ҳаяжонга солди-да, бирдан, кутилмаганда миямга ғалати бир фикр келди: мен она-Ерни Дониёр кўзи билан кўриб, Дониёр қалби билан сеза билиш керак дердим. Унинг ажойиб ашулаларини жонли бўёқлар ёрдамида тасвирлаб берман“ (1-жилд, 96—97-бетлар).

Асарнинг мўъжизакор кучи фақат мазмуннинг теранлиги билан белгиланмайди, албатта. Бошқача қилиб айтганда, асарнинг тил билан ифодалаб бўлмайдиган яна бир мўъжизаси, унинг аллақандай ўзига хос ички оҳанги киши қалбини сеҳрлаб ўзига ром этиб олади.

Асарда тасвирланган муҳаббат мазмунан теран: бу фақат ошиқнинг маъшуқага ёки маъшуқанинг ошиққа бўлган тор, интим, шахсий ҳис-туйғуларининггина эмас, балки инсоннинг инсонга, она диёрга, азиз юртга, жонажон халқига бўлган қизгин ва чексиз муҳаббатининг ҳам ёрқин ифодасидир. Муаллифнинг барча асарларида, айниқса „Жамила“ қиссасида жонли кўтаринки руҳ, оптимистик романтизм билан киши қалбининг энг нозик торларини чертувчи ажойиб мусиқий оҳанг, майин лиризм бир-бири билан чирмашиб кетади. Повестда фақат Дониёрнинг дилрабо ашулаларигина эмас, балки асарнинг бошидан охиригача адабиётнинг мангу кўшиғи — муҳаббат кўшиғи янграб туради. Маромига етказиб куйланган ва Жамила қалбига

муҳрланиб қолган бу тарона унга руҳий озиқ бағишлабгина қолмай, балки ҳамма-ҳаммани: аҳли одамни ҳам, маст бўлиб сайраётган қушларни ҳам, дала-даштлару қир-адирларни ҳам, тоғу сойларни ҳам гўё оҳанрабодек мафтун этиб ўз интиҳосига етади, кульминацион нуқтасига кўтарилади.

Қиссада ёзувчи (Дониёрнинг ашулаларидан олган) мусикавий таассуротларини, ҳикоячи воситасида, рассомона тасвирлашга ва уни китобхонга юқтиришга эришади. Кўнгишларни мафтун этувчи бу куй эса кишига фақат эстетик завқ бағишлабгина қолмай, гўзал ҳаёт учун, чинакам инсоний бахт учун мардонавор курашга — порлоқ истиқболга даъват этади.

„Бу куй гоҳ қирғиз тоғларидек баланд-баландларга парвоз қилса, гоҳ поёни йўқ қозоқ даштларидек узоқ-узоқларга тараларди... Дарани босиб ўтиб, кенг далага чиққанимиздан сўнг Дониёрнинг ашуласи қанот ёзиб, яна ҳам кучлироқ янграй бошлади... Она сути билан қонимга сингиб, бир қаричлигимдан таниш бўлган манзаралар кўз ўнгимдан бирма-бир ўта бошларди: гоҳ овулнинг зумрад осмонидан паға-паға булутлар сузиб ўтишар, гоҳ ўтлаб юрган йилқилар уюри дукурлашиб, кишнашиб яйловда чопиб қолишар, қулунлар кокилларини ўйнатиб қопқора кўзларини жовдиратганларича оналарини қидиришиб қолар, гоҳ сурув-сурув қўйлар тепаликларда ўтлаб юришар, гоҳ қоялардан оқиб тушаётган шалола ойнадек ярқираб кўзни қамаштирар, денгиздек мавжланиб ётган қамишзорлар орасига чўкиб бораётган қуёшни лоларанг уфқ сари йўртиб бораётган ёлғиз отлиқ мана ҳозир қўли билан ушлаб оладигандек бўлиб туюларди, кейин ўзи ҳам қуёш билан бирга буталар орасига кириб ғойиб бўларди“.

Дониёрнинг сеҳрли куйлари ҳақида сўзларкан, яна давом этиб ёзади муаллиф: „Менимча, унинг севгиси бирор кишига ишқи тушиб, ўша одамга ато қилинган севги эмас, балки инсонни яратиб, уни камолга етказган кенг оламга, ёруғ дунёга бўлган чексиз, жўшқин севги эди! Ҳа, у бу севгини ўз қалбида ардоқлаб сақлаган, ана шу севги билан яшаган эди. Агар у шундай юксак қалб эгаси бўлмай, диди паст, юраги муз бир киши бўлганда эди, табиат уни қанчалик истеъдодли қилиб яратган бўлмасин, барибир бунчалик куйлай олмас эди“ (1-жилд, 87,88—89- бетлар).

Жамила ва Дониёр замонамизнинг асл қаҳрамонлари. Сеит эса, йўли ойдин, келажаги порлоқ замондошларимизнинг тик вакили. Миллий заминдан келиб чиққан умуминсоний гоё — чин инсоний севги учун кураш ана шу тахлитда бадиий инкишоф этилган. Энг муҳими шундаки, ёзувчи Жамиланинг жасоратини янги замон руҳи билан далиллайди — эркин муҳаббатга эски удумлар тўғаноқ бўла олмаслигини, кишилар ўз тақдирларини ўз қўллари билан ярата олишлари мумкинлигини кўрсатади.

Муаллиф Дониёр билан Жамиланинг янги ҳаётга қадам қўйгани, ҳаётларида буюк бурилиш юз бергани, уларнинг эски турмуш анъаналари қобигини ёриб чиққанликлари, бу икки ёниқ қалбнинг келажаги порлоқ эканлигини бирма-бир баён қилиб ўтирмайди. Айтилмай қолган ана шу олам-олам маъно алоҳида олиб қаралганда „маъноси“ бўлган булут, шамол ва момақалдиروқ каби табиат ҳодисаларининг ҳаракати орқали куюқ романтик бўёқларда чизилади: „Жамила тўхтаб қолди-да, у ёқ-бу ёққа аланглаб, Дониёрнинг бош томонига ўтирди.

— Дониёр, мана мен ўзим келдим! — деди у секин шивирлаб. Атроф жим-жит, осмонни гумбурлатиб яшин чақнади.

— Хафа бўлдингми? Қаттиқ хафа бўлдингми?

Яна жимлик чўкди, қирғоқдан тупроқнинг сувга „шўлп“ этиб тушгани эшитилди.

— Лекин менинг айбим нима? Сенда ҳам гуноҳ йўқ.

Тоғлар устида яшин гумбурлади. Жамила чўчиб ялт этиб қараганида, яшин унинг юзини ёритиб юборди. Жамила атрофга бир қаради-да, ўзини Дониёрнинг кўксига ташлади, унинг елкаси Дониёрнинг бақувват қўллари орасида дир-дир учарди. Жамила ғарамга чўзилиб, Дониёр билан ёнма-ён ётди.

Кучли шамол сомонни кўкка совуриб, хирмон четида қийшайиб турган ўтовни ялаб ўтди-да, куюн бўлиб осмонга кўтарилди. Чақмоқ булутлар орасида кўкимтир из қолдириб, қарагай сингандек қасир-қусир қилиб ҳамма ёқни ларзага солди... Момақалдироқ, ёзнинг охирги момақалдиуроғи ёпирилиб келар, илк куз нафаси димоққа уриларди. Энди Жамилани ҳеч қандай куч тўсолмасди...

Ёмғир шаррос куйиб берди. Қора уй тепасига ёпилган наматлар худди қанот қоққан қушдек шамолда учиб кетди. Гоҳ

қиялаб, гоҳ тик қуйган жала ерни орзиқиб кутгандек устма-уст ўпарди. Кетма-кет момақалди роқ гумбураб, бутун осмон қаъри-ни тилиб ўтгандек бўларди. Узоқ-узоқлардаги тоғлар баҳор лолаларидек қизариб кўринарди“ (1-жилд, 105—106-бетлар).

Чингиз Айтматов Жамила образини ўзгача бир меҳр-муҳаббат билан севиб тасвирлайди. Жамиланинг барча хатти-ҳаракатлари шу қадар жонли, ишонарли ва жозибали тасвирланганки, гўё бизнинг назаримизда бундан бошқача бўлиши мумкин эмасдек туюлади. Унинг ҳар бир ҳаракатида, ҳолатида, сўзлаш оҳангида қирғиз аёлига хос миллий хусусиятлар мужассамлаштирилган.

Муаллиф повестда Жамиланинг нозик қалб торларини чертгандай асарнинг иккинчи қаҳрамони Дониёрнинг ҳам ички дунёсини очишга интилади. Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Дониёр ўзига хос оригинал характер хусусиятлари жиҳатидан адабиётда жуда камдан-кам учрайдиган образ.

Биз биринчи марта Дониёр билан меҳнат жараёнида, яъни оддий иш устида: арава гилдиракларини мойлаб, гайкаларини бураб мустаҳкамлаётган пайтда учрашамиз. Биргина шу лавҳанинг ўзиёқ унинг суяги меҳнатда қотган киши эканлигидан далолат беради. Дониёр индамас, ўнта сўзга биргина сўз билан жавоб қайтарадиган тортинчоқ, хокисор, оғир табиатли киши. Турмуш тўфонлари худди „Асрни қаритган кун“ романидаги Казангап сингари муштдай болани не куйларга солмаган, тирикчилик деб у қаерларга бош урмаган. Кўп вақт Чақмоқ даштида қўй боққан, вояга етгач, жазирама чўлларда канал қазиган, янги тузилган пахта совхозларида пахта экиб, экин суғориб, охири Тошкент яқинидаги Оҳангарон шахталарида ишлаб, ўша ердан армияга кетган. Эҳтимол ёшлик чоғларидан оқ турмушнинг ўнқир-чўнқир сўқмоқларидан ўтиб, кўп қийинчиликлар кўриши ёки жонажон ватанидан узоқ йиллар ажралиб, машаққатлар чекиб, бошидан кечирган даҳшатли уруш манзаралари уни шундай вазмин, тунд қилиб қўйгандир. Эҳтимол унинг она-Ватан ҳақидаги жўшқин куйлари ўшанда туғилгандир. Бироқ у урушдан чарчаб-ҳориб, ярадор бўлиб қайтган бўлса-да, колхоз даласида тинимсиз ишлайди. Овулдагиларнинг баъзи бирлари „бу сўққабош шунчаки юрган бир одам-да“ қабилида назар-писанд қилишмайди. Бошқа бировлар унинг усти-

дан рўй-рост кулиб, кўпчилик эса раҳми келиб „бошпанасиз бир амаллаб жон сақлаб юрган ғариб-да“, деб ачиниб қўйишарди. Жамилага келсак, Жамила ҳам уни кўпдан бери кўзга илмай ҳазил-мазах қилиб юради. Бироқ унга одамларнинг ичи ачиши эмас, балки унинг одамларга ичи ачийдиган қудратга эга эканлигини ҳануз ҳеч ким билмасди. Дониёр эса ўзини меҳнатдан ташқарида ҳис этолмайди, соғинчли меҳнат нашидасини суради. Меҳнат жараёнида сўққабош Дониёр ҳаётида кутилмаганда мўъжиза юз беради; кўпдан бери орзиқиб кутган муҳаббати — Жамила билан қовушади, Жамила муҳаббати унга куч-қувват, қанот бағишлайди, эзуликка чорлайди, инсоний туйғулар уйғотади. Жамила характеридаги ўта шўх, ўғил болаларга хос хусусиятлар ва унинг портретида учрайдиган романтик белгилар образга бир бутунлик бағишлайди, ҳам умумлаштиради, ҳам индивидуаллаштиради. Шу йўл билан ёзувчи Жамила образини аста-секин жиддий, нозиктаъб Дониёр образи билан уйғунлаштира боради.

Шундай қилиб, Жамила ва Дониёр М.Авезов айтганидек, „қалби кенг, ички дунёси ғоятда бой одамлардир. Улар куйлашни ҳам, завқланишни ҳам қалбдан нозик ҳис этадилар“. Улар овоз билангина эмас, қалб билан ҳам куйлайдиган одамлар. Шундай хусусиятлари билан ҳам улар минглаб китобхонларни ўзига мафтун этиб, сеҳрлаб келмоқда. Жамила ва Дониёр образларининг тарбиявий аҳамияти ҳам шунда.

Рус классик ёзувчиси М.Е.Салтиков-Шчедрин ёзган эди: Ёзувчи учун энг қийин масала ўз қаҳрамонларининг ҳаракат ва қилиқларини тасвир этишдир. Шу билан бирга, бу ҳаракат ва қилиқлар шундай тасвир этилсинки, китобхон асарни ўқиганда қаҳрамоннинг айни пайтда ҳақиқатан ҳам шундан бошқача ҳаракат қилиши мумкин эмаслигига ишонсин.

Чингиз Айтматовда ишонтириш санъати кучли. Биз бу „сир“ни қиссада тасвирланган воқеа-ҳодисалар мисолида ҳам, образлар ички диалектиказининг очилишида ҳам, қаҳрамонлар ўрта-сидаги муносабатлар ва табиат манзараларининг кўз илғамас даражадаги нозик ва мураккаб жиҳатларининг аниқ-тиниқ идрок этилиши ва ҳаққоний гавдалантирилишида ҳам яққол кўрамыз.

Буюк санъаткор объектив борлиққа синчковлик билан назар ташлар экан, ўз таассуротлари, туйғулари, кечинмаларини

қалбида сайқал топган ибораларда акс эттиради. Қиссада табиатнинг шукуҳли манзаралари ҳам, сайроқи қушларнинг ёқимли сайраши ҳам, тошдан-тошга урилиб оқаётган шаффоф сувларнинг мусиқий оҳанги ҳам, йилқиларнинг ерни ларзага келтирувчи дукур-дукури ҳам, олтин доналари каби кекса хирмончиларнинг паншахаларидан сачраб тушаётган бугдой доналарининг майин шилдираши ҳам, кўкда парвоз қилиб юрган ёлғиз калхатнинг қанот қоқиши ҳам, тонг отиб, гуллаётган водий юзидан кўтарилаётган тун чиммати ҳам, тоғ ортидан чиқаётган қуёшнинг заррин нурларини эмиб саломлашаётган ёлғиз кунгабоқар ҳам, кўкўпар Олатов чўққиларининг нозик товланиши ҳам, жилға четидаги ялпизнинг хушбўй атри-ю, димоғни қитиқловчи эрманнинг аччиқ ҳиди ҳам, ҳатто, инсон ном қўйишдан оғиз қолган тоғ пойидаги бир кунлик анвои гуллар ҳам, хуллас, кўз билан кўриб, қулоқ билан эшитиб, илғаб олиш мумкин бўлмаган ҳар бир товуш, ранг-бўёқлар ҳам, бир сўз билан айтганда, қирғиз юртининг ўзига хос миллий ва маҳаллий хусусиятлари — ҳамма-ҳаммаси муаллифнинг назар-эътиборидан ўтқир нигоҳидан четда қолмайди. Муаллиф қўллаган оригинал ўхшатиш, сифатлаш, жонлантириш, муболаға, мажоз каби бадиий ташбиҳлар асар ғоявий мазмунини, энг муҳими қахрамонларнинг характерию ички дунёсини, руҳий ҳолатию ҳис-ҳаяжонларини жозибали ифодалашда катта роль ўйнаган. Мухтасар қилиб айтганда, Ч. Айтматов табиат манзараларини чиёзишда ҳам ўзига хос ҳассос санъаткордир.

А. Фадеев „Ёзувчи меҳнати“ мақоласида ёзган эди: „Жумгаларнинг мускуллари бўлиши керак. Шу маънода асарни бах қувват физкультурачининг гавдаси билан қиёс қилса бўлади. Инсон танасида турли хил мускуллар мавжуд бўлиб, уларни ўстириш учун турли хил машқлар талаб қилинади, лекин улар умуман узвий бир бутунликни ташкил қилади. Санъаткорнинг услуби ҳам ана шундай мускулларга эга бўлмоғи керак. Бу мускулларни ўстириш учун санъаткор доимий равишда ўзига хос „гимнастика“ билан шуғулланиб, хилма-хил жумла тузилишларини машқ қилиши керак“¹. Шу нуқтаи назардан қараганда

¹ А. Фадеев. Ёзувчи меҳнати. // Бадиий ижод ҳақида. — Т.: Давлат адабиёт адабиёт нашриёти, 1960 йил, 108-бет.

юқорида — сўзлар воситасида ўймакорларча чизилган манзаралар, ҳар бир сўз, ҳар бир ибора мантиқан сайқал топган бўлиб, улар ўзига яраша чўғи, салмоғи, жозибаси, жилваси, ёғдуси билан киши қалбини ўзига ром этиб олади. Асарнинг бадиий қиммати ҳам ана шунда эмасми.

Қаҳрамоннинг нозик ички кечинмалари, руҳияти билан уйғунлаштирилган ва унинг ички дунёсини очишга хизмат эттирилган бундай миллий бўёқлар „Жамила“ қиссасининг жозиба кучини янада оширган. Ч.Айтматов ижодидаги бу хусусиятни яхши пайқаган К.Симонов мақолаларидан бирида шундай ёзган эди:

„Мен ажойиб қирғиз ёзувчиси Чингиз Айтматов ҳақида ўйлар эканман, бизнинг кўп миллатли адабиётимизда яна бир ўз куч-қуввати ва истеъдодининг мусаффолиги билан қувончли ҳодиса юз берди, деган фикр билан қаноатланиб қолмайман. Бу ҳодисанинг маъноси янада кенгроқдир. Адабиётимизга Айтматов билан бирга, қандайдир мутлақо ўзгача, қатъий, шу билан бирга нозик, жуда юксак ва шу билан бирга романтизм заминида мустаҳкам турувчи янги оқим кириб келди“¹.

„Жамила“ қиссаси гоявий-бадиий теранлиги билан турли миллат ва элатларга мансуб китобхонлар оммасига беқиёс таъсир ўтказётганлиги жиҳатидан қирғиз адабиётидагина эмас, балки жаҳон адабиётида яратилган машҳур асарлар, шу жумладан, Хемингуэйнинг „Чол ва денгиз“, М.Шолоховнинг „Инсон тақдири“ каби асарлари қаторидан муносиб ўрин олди ва қирғиз адабиётини жаҳон миқёсига олиб чиқди. Асарни русчадан француз тилига таржима қилиб нашр эттирган улкан француз ёзувчиси, публицисти Луи Арагон „Жаҳонда энг гўзал севги қиссаси“ номли катта мақоласида уни реализмнинг ноёб асари сифатида юксак баҳолаган эди:

„Мана шу мағрур Парижда, Вийон, Гюго ва Бодлерларнинг маскани бўлган Парижда, қироллар ва революциялар маскани бўлган Парижда, ҳар бир тоши бирор тарих ёки афсонаданан шаҳодат берувчи кўп асрли рассомлар маскани Парижда, — деган эди у, — бошидан кўп савдоларни кечирган, кўп нарсани кўрган ва билган шу Парижда „Жамила“ни ўқидим-у, ногаҳон „Вертер“ ҳам, „Береника“ ҳам, „Антоний ва Клеопатра“ ҳам, „

¹ К. Симонов. Земная правда романтики. „Правда“, 18 декабрь, 1965 г. т.

„Манон Леско“ ҳам, „Севги тарбияси“ ҳам, „Доминика“ — ҳамма-ҳаммаси кўзимга илинмай қолди. „Ромео ва Жульетта“ ҳам, „Паоло ва Франческа“ ҳам, „Эрнани ва донья Соль“ ҳам кўзимга илинмай қолди... Чунки мен жаҳонда энг гўзал севги қиссаси — „Жамила“ни ўқиган эдим“¹.

Худди шунингдек, Литва халқининг истеъдодли шоири Эдуардас Межелайтис ҳам асарга қуйидагича юксак баҳо берган эди:

“Жамила“ сингари повесть рус адабиётида яратилган бўлса ҳам... диққатни унчалик тортмаган бўлур эди. Бу яна бир янги, ўзига хос такрорланмас истеъдоднинг пайдо бўлишидан далолат беради. Гуманистик нуқтаи назардан қараганда ўта теран, умуминсониятта хос овоздаги бу повест — ҳали ёш қирғиз адабиёти учун — бу адабиётда реализм тараққиётининг янги даври, адабий анъаналарнинг янги босқичи бошланганидан дарак берувчи илк қадамдир“².

Хўш, „Жамила“ повестининг кенг жамоатчилик томонидан бунчалик қизгин кутиб олинишининг сабаби нимада эди? Бунинг сири ва сабаблари кўп, албатта. Энг муҳимларидан бири бу — асарнинг қирғиз халқи ҳаёти, меҳнати ва маънавий қиёфасини миллий заминда ҳаққоний тасвирлашда кўринади. Асардаги персонажлар хатти-ҳаракатлари, ўзаро муносабатлари билан китобхонни жиддий ўйлантиради. Инсон тақдири, унинг ҳаётдаги мавқеи, одамнинг одамга эътиқоди, меҳр-муҳаббати, садоқати, олга интилиши асарнинг лейтмотивини ташкил этади. Бир сўз билан айтганда, жаҳон адабиётининг дурдоналаридан ҳисобланган ушбу асар ёзувчини дунёга танитди.

НОЁБ ТАҚДИРЛАР ЁХУД ЙЎҚОТИЛГАН СЕВГИ

Чингиз Айтматовнинг „Сарвқомат дилбарим“ қиссаси инсон гўзаллиги, ҳаёт гўзаллиги ҳақида ҳикоя қилувчи чуқур психологик асарлардандир. Турли драматик воқеаларни қамраб олган, ўзига хос композицион қурилишга эга бўлган бу қисса жўшқин лиризм билан суғорилган. Адиб ўз қаҳрамонлари ха-

¹ Л. Арагон. Самая прекрасная повесть о любви в мире. „Культура и жизнь“, 1959, №7, 13- бет. Асар „Новый мир“ журналининг 1958 йил август сонидан француз тилига таржима қилинган (муаллиф).

² Эд.Межелайтис. День нынешний стучится в дверь. „Литературная газета“, 27 май 1961 г.

рактидаги турфа хил зиддиятларни, кечинмаю қийинчиликларни юмшатмайди. „Жамила“даги сингари „Сарвқомат дилбарим“ (1961) қиссасида ҳам Жамила ва Дониёрларни қисман эслатувчи ва тўлдирувчи қаҳрамонлар тақдири қаламга олинган. Бошқача айтганда, „Сарвқомат дилбарим“ қиссаси „Жамила“ повестининг мантиқий давомидек туюлади. Ҳақиқатан ҳам, мазкур асарда Жамила билан Дониёрларнинг ҳаёти, босиб ўтган йўли билан узвий боғлиқ бўлган баъзи масалалар, манзаралар янада кенгроқ кўламда бадиий гавдалантирилади.

Илès эски урф-одатлар, удумларга қарши бориб, Асалнинг ота-онаси қаршичилигига қарамасдан ва қалин тўламасдан севгилиси билан қовушади. Жамила билан Дониёрлар асарнинг интиҳосида эришган руҳий кўтаринкилик ҳолатларини, севги нашилаларини асарнинг илк саҳифалариданоқ бошидан кечирадилар. Қисса содда ва равон услубда ёзилганлиги билан эътиборни жалб этади.

Асар қаҳрамонлари Илèsнинг Асал билан учрашуви ҳам, Асалнинг довонда Бойтемир билан учрашуви ҳам, асарнинг бош қаҳрамони Илès ва журналистнинг йўлда дуч келиб қолишлари ҳам табиий бир тарзда юз беради. Агар шофёр Илès колхозга юк ташиб юриб, лойда тиқилиб қолмаса, балки Асал билан учрашмас эди. Агар Бойтемир тоғдаги бемор кўшнисини вилоят касалхонасига олиб бормаса, йўлда Асал билан учрашмасди, балки. Буларнинг ҳаммаси ҳаётининг деталлар бўлиб, турмушда учраб турадиган оддий воқеалар эди. Ёзувчининг новаторлиги ҳам шундаки, у ҳаётда учрайдиган ана шундай оддий нарсаларни чуқур умумлаштириб, ёшларга, бутун бир авлодга ибрат бўладиган хулосалар чиқаради.

Ч. Айтматов „Жамила“да ҳам, „Сарвқомат дилбарим“да ҳам ҳақиқий инсоний севгини тасвирлайди. Бироқ иккинчи асарда йўқотилган севги ҳақида кўламлироқ мушоҳада юритишга интилади.

Адабиётшунос олим, ёзувчи Отаули ҳақли равишда таъкидлаганидек, Чингиз Айтматов асарларининг китобхонларни ўзига оҳанрабодек тортиб, мафтун-маҳлиё этиб, уларнинг кўнгилларида беқийс завқ-шавқ ва ҳаяжон уйғотган энг етакчи фазилатларидан бири асарларининг аксариятида ишқ-муҳаббатдек азалий ва абадий мавзунинг янгича талқинлари, тиниқ ва кенг эпик тасвир, мафтункор лирик оҳанг, теран руҳий таҳлил, фалсафий умумлашмаларнинг юксаклиги каби фазилатлар кўзга аён ташланиб туради.

„Сарвқомат дилбарим“ да, — деб ёзган эди муаллиф, — ҳаётни чандон мураккаблигича тасвирлашга интилдим. Айрим ёшлар бир-бирларини топишади, севишади. Турмуш қуришади. Бир кун қарабсизки, оилалари бузилади, ажрашади. Умуман, ҳаётда шу тоифадаги ёшлар жуда кўп учрайди. Улар бир-бирларини яхши билмасдан туриб турмуш қуришга шошилишади-ю, сал ўтмай феъллари мос келмай қолади. „Сарвқомат...“ да шу ўйларимни ифода қилишга интилдим.

Илёс ҳам Дониёр сингари бошда ўз муҳаббати учун курашади, севганига эришади. Кейин... табиатан ўжар, қўрс эмасми, орқа-олдини ўйламай пала-партиш иш тугади ва тузатиб бўлмас хатоларга йўл қўяди. Ўз бахтидан айрилиб қолади. Бу йўқотишнинг бирдан-бир айбдори — унинг ўзи! Хатоларини англайди, ўкинади. Лекин энди кеч. Асарнинг драмаси ана шунда...“¹

Ҳар икки қиссадаги қаҳрамонлар ҳам асрлар мобайнида авлоддан-авлодга ўтиб келаётган, ота-боболар удуми деб аталадиган ўтиб бўлмас мушкулотлардан муваффақиятли ўтадилар. „Жамила“ да бу тўсиқни ёриб ўтишда Жамила фаоллик кўрсади. У ўзини севмайдиган, севолмайдиган ношуд эри Содиқдан ранжиб кўради. Жангчи Дониёрнинг севги ҳақидаги дилрабо кўшиғи Жамила қалбига гулгула солади. Унинг қалбидаги ҳисни қайта уйғотади. Ҳаётда муҳаббат деган нарсанинг борлигини унга кўз-кўз қилади ва Дониёрни қандай севиб қолгани-ю, у билан қочиб кетганини ўзи ҳам билмай қолади.

„Сарвқомат дилбарим“² да эса бошқачароқ. Бунда Илёс ҳам, Асал ҳам бирдек ҳаракат қилади. Илёс ва Асалнинг танишувла-

¹ Чингиз Айтматов. Ёзувчи ва замон. Қаранг: Адабиёт ва замон. — Т.: Ғ.Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981 йил, 329—330-бетлар.

² Муаллиф асарларининг аксарияти, айниқса ижодининг иккинчи фаслида ёзган йирик асарлари биринчи бор рус тилида нашр этилади. Чунончи, „Тополёк мой в красной косынке“ повести шундай асарлардан бўлиб, мазкур қисса дастлаб ўзбек тилига „Қизил дуррачали сарвқоматим“ деб айнан таржима қилинади. Асар иккинчи бор нашр этилганда „Қизил дуррали сарвқоматим“ тарзида ўзгартирилади. Асар учинчи бор нашр этилганда эса унинг номи янада соддалаштирилиб, ихчамлаштирилиб, „Сарвқомат дилбарим“ деб юритилади. Хуллас, асар шу номлигича қолди (муаллиф).

ри ҳазил-мутойиба тарзида бошланган бўлса-да, ҳар икки ёш бир-бирини севиб қоладилар.

Асал унаштирилган, яқин кунларда тўй бўлиши керак. Бундан йигит ҳам, қиз ҳам хабардор. Фотиҳани, тўйни бекор қилиш, йўққа чиқариш осон гап эмаслигини ҳар иккиси билсалар-да, гўё билмагандек қишлоқдан қочиб чиқиб кетишади. Висол шодиёнаси ҳар нарсадан устун. Уларга гўё ҳеч нарса керак эмас: „Асал кўзларимга тикилиб, ўзини кўксимга ташлади. У менинг пинжимга тиқиларкан, ҳам йиғлар, ҳам куларди.

— Жонгинам, азизим! Менга ҳовли-жойнинг кераги йўқ! Фақат ота-онам, кейинчалик бўлса ҳам, қачон бўлмасин мени тушуниб, гуноҳимни кечиришса бўлгани. Улар мендан умрбод хафа бўлишади, буни яхши биламан... Аммо айб мендами ахир...“ (1-жилд, 144-бет).

Дарҳақиқат, айб кимда? Илёс ёки Асалдами? Йўқ. Айб наслдан-наслга, авлоддан-авлодга асрлар давомида мерос бўлиб ўтиб келаётган эски урф-одатларда, ота-боболарнинг қолоқ тушунчаларида эди. Севишганлар — Илёс ва Асал учун висол дамларидан ширин, тотли нарса йўқ. Шундай қилиб, асарнинг бош қаҳрамони Илёс эски удумга хилоф ўлароқ, қаллиқнинг ота-оналари билан келишмай ва қалин тўламай севгилиси Асал билан қовушади, осуда, бахтиёр ҳаёт кечиришади ва ўртада ўғил ҳам кўришади. Буни илк дафъа эшитган Илёс машинасини тоғ томонга қараб учуриб кетади: „Осмон билан ўпишган баландликлар, булутлар ер бағирлаб сузиб юргандек эди, пастдаги азамат тоғлар ҳам унинг қаршисида пак-пакана бўлиб кўринарди. Мен кабинадан сакраб тушиб, дара ёқасига чопиб бордим ва соф ҳаводан ўпкамини тўлдириб нафас олдим-да, бутун олам эшитгудек қилиб қичқирдим:

— Э-й, тоғлар! Мен ўғил кўрдим!

Назаримда тоғлар ҳам ларзага келгандек бўлди. Улар менинг сўзларимни такрорлади ва дарадан дарага таралиб, узоқ вақтгача акс садо бериб янграб турди“ (1-жилд, 150-бет).

Кўриниб турибдики, Илёс билан Асал муҳаббатда бир сакрашдаёқ Жамила билан Дониёрга етиб оладилар. Бироқ санъаткор асар воқеалари ривожда кутилмаганда бундан янги-янги хулосалар келтириб чиқаради. Бошқача айтганда, асар шунчаки икки ёшнинг севги қиссасидан иборат бўлмай, унда севги ба-

хонасида инсоннинг инсонлик бурчи, эл-юрт олдидаги бурчи, имон-эътиқоди, ҳалоллик, адолат, диёнат каби масалалар кўтарилган.

Муаллиф „Сарвқомат дилбарим“ қиссасида ҳаётнинг ўзидан олган завқини, юрак дардини, ҳаяжонларини изҳор этади, ўзи қаламга олган ҳодисаларнинг мураккаблиги, зиддиятларини чинакам нафосат билан китобхонга етказа олади. Қиссада икки қайноқ қалбнинг ҳаётдаги илк мустақил қадамлари, қувончу изтироблари ниҳоятда самимий ҳикоя қилинган. Энг муҳими, ёзувчи айтмоқчи бўлган гап китобхон қалбини ҳаяжонга соладиган гўзал бир бадиий шаклини топа олган.

Қисса қаҳрамони Илёснинг муайян бир вазиятда худбинлик кўчасига кириб қолиши, ўзгалар манфаатига зид иш тутиши, Асалга вафосизлик қилиши батафсил ҳикоя қилинади. Аниқроқ қилиб айтганда, Илёс тиркама билан довондан ошолмай фалокатга учрайди, сўнг ўзини кўярга жой тополмайди, азоб чекади, оғир руҳий ҳолатларни бошдан кечиради, пировардида енгилтаклик билан Асалга аччиқ қилиб диспетчер қиз Хадичага илакишади, унинг хонасида тунаб юради, ичкиликка ружу кўяди. Илёснинг руҳий тушкунликка берилишига касбдоши худбин шофёр Жонтойнинг тухмат-бўхтонлари ҳам сабаб бўлади. Илёснинг хатти-ҳаракатлари, аввало унинг ўзи учун нохушлик келтиради — жондан азиз муҳаббати, севгилисидан жудо бўлади. Шу тариқа Илёснинг характерида эскилик билан янгилик, шухратпарастлик билан қаҳрамонлик тушунчалари қоришиб кетгандек бўлади. Бунга аввало Илёснинг қизиққонлиги, қайсарлиги сабаб бўлади.

Аслини олганда Илёс табиатан мард, жасоратли, ўктам йигитлардан ҳисобланади. У жамият, жамоа олдидаги бурчини аъло даражада бажариб юради. Аммо оила олдидаги бурч масаласига келганда қаттиқ янглишади. У довондан тиркамали машинада ўтолмагач, жамоа олдида, дўстлари олдида мулзам бўлади, обрўси тушганига чидай олмайди. Бу Илёс ҳаётидаги катта бир синов эди. Ана шу машаққатли синовлардан Илёс муваффақиятли ўта олмайди. Дастлаб бу хатоликлар осонгина тузатиладигандек, Асал билан яна топишиб, қайтадан ширин турмуш қурадигандек туюлади. Аммо бу осонликча тузатиладиган янглишиш эмасди. Буни Илёс маст ҳолда машинани фалокатга

учратиб Бойтемир хонадонига бориб қолгандагина тушунади. Ўзининг жондан азиз севгилиси, ҳамон излаб, тақдири нима бўлганини билолмай юрган Асали ва ўглини бегона уйда учратиб, воқеалар моҳиятини тушунади. Севгилиси Асали энди унга номаҳрам эканлигини, ўгли Самаднинг бегона киши фарзандидек унга бегона бўлиб қолганини шу онда сезади, мастлиги тарқаб кетади. Қисқа вақт ичида бўлиб ўтган воқеаларнинг қандай юз бергани-ю, нима билан натижаланганини Илёс ҳам, Асал ҳам, Бойтемир ҳам бир-бирига айтишмай тушунишади ва ҳар учаласи ҳам тунни бедор ўтказишади. Чексиз хаёллар гирдобада тонг оттирадилар. Йўл устаси Бойтемир ҳам, Асал ҳам меҳмонга қанчалик сидқидилдан хизмат қилса-да, бу татимайди. Бойтемир унинг қалбини эзади.

Шундан сўнг Илёс ўзига қадрдон бўлиб қолган Тяньшан-Помир трассасидан яна кўп марта ўтади. Ҳар ўтганда ўгли Самадни кўриб учрашиб, совға-саломлар бериб туради. Бу воқеалардан хабардор бўлиб юрган Асал аста-секин Самадга бундай учрашувларни ман этади. Ўгли Самад ҳам ўғай отаси Бойтемирга меҳр кўйиб, Илёсдан бегонасираб қоча бошлайди. Энди сўнгги илинжи, ўгли Самадни кўриб туриш илинжидан ҳам маҳрум бўлган Илёс руҳан изтиробга тушади, ич-ичидан эзилади. Бу ерларда ортиқ туришнинг ҳожати йўқлигига ишонч ҳосил қилади ва қадрдон Иссиққўлдан, муҳаббатнинг абадий тимсоли, сўнмас кўшиқ манбаи бўлган севимли Иссиққўлдан кетиш тараддуди-га тушиб қолади. Ҳаётини бошқатдан қуриш, янгидан бахтини топиш илинжида узоқларга бош олиб кетади. Аммо, севимли Иссиққўлдаги ширин дамларини, севгилиси Асални, дилбанди Самадни бир умрга унута олмаслигини тушуниб этади. Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, Илёснинг ўзи ҳам ўз муҳаббатига, севгилиси Асалга нисбатан лозим бўлган пайтларда етарли даражада маънан собитлик кўрсата олмайди. Шу сабаб, муҳаббати дарз кетади ва оқибатда Асалдан ҳам, Самаддан ҳам ажралади. Ҳатто Хадичани ҳам қўлдан чиқаради ва Иссиққўлдаги ёшликда берган кўнги — биринчи бахтининг гувоҳи бўлиб қолаверади: „Йўлга чиқиш олдидан қўлга, ўша тик тепаликка бордим. У ерда мен Тяньшан билан видолашдим, Иссиққўл билан хайрлашдим. Хайр, Иссиққўл, тугалланмай қолган оромбахш қуйларим! Мовий тўлқинларинг ва олтин қирғоқларинг т

билан бирга қўшиб сени ҳам ўзим билан бирга олиб кетардим, аммо севгилимнинг севгисини олиб кета олмаганимдек сени ҳам олиб кетиш қўлимдан келмайди. Алвидо, Асал! Алвидо, қизил дуррачали сарвқоматим! Алвидо, севгилим! Бахтиёр бўлгил...” (1-жилд, 236-бет).

Асарнинг бош қаҳрамони Илёс мураккаб характерли образ. Унинг тақдири ҳам жуда мураккаб. Илёснинг юксак фазилатларидан бири меҳнатсеварлик. У тиниб-тинчимайди. У жамоа олдидаги, Ватан олдидаги бурчини аъло даражада англайди. Ўз касбининг устаси, биринчи тоифа ҳайдовчиси. Унинг ким эканлигини Хадичанинг унга бўлган севгисидан, муомаласидан, Жонтой билан ўрталаридаги тафовутдан, ишга чин юракдан берилганидан, жамоа олдидаги бурчни аъло даражада англашидан билиб олиш мумкин. Хадича ҳам бутун автобазадаги йигитлар ичида бекорга уни севмайди. Илёснинг ўз тенгқурлари орасида ажралиб турувчи хусусиятларини, устунликларини ёзувчи жуда усталик билан тасвирлайди. Шунинг учун ҳам Хадичанинг уни севишида ҳақдилигига китобхон ишонч ҳосил қилади.

Илёс бир ўзи учун ишламайди. Ватан, жамоа учун ишлайди. Ватан, жамоа олдидаги муаммолар билан қизиқиб боради.

Автобазада ташиладиган юкларнинг йиғилиб қолганини, иш унумининг эса пастлигини кўриб ўйга толади. Тяньшаннинг баҳайбат доволаридан тиркама билан ўтиб бўлмасмикин, деган ҳаёлга боради. Ана шундай қилса ташиладиган юклар йиғилиб қолмасмиди. Режа икки баравар ортиқ бажарилган, мушкул иш ҳал бўлган, бурч ҳам удаланган бўларди. Илёс ана шу масалада бош қотиради: доволдан — Тяньшан тоғидан юк машинасида тиркама билан ўтишдек қалтис таклифни кўтариб чиқади. Бу янгиликка биринчи навбатда директор Омонжулов қаршилиқ кўрсатади, бошқалар ҳам қўшилмайдилар. Аммо у ишга таваккал қилиб киришади. Натижада у бирин-кетин бошқа хатоларга ҳам йўл қўяди: ичкиликка берилади, неча бор касбкорини ўзгартирган, тасодикий учрашувлардан ўз бахтини топа олмаган диспетчер аёл Хадичага илакишади, Жонтой каби қабиҳ, ҳасадгўй иғвогарлар билан қаттиқ ўчакишиб қолади, жонажон дўсти Алибек Жонгўрин ва бошқа ҳамкасбларининг дашномига учрайди, ниҳоят севикли хотинидан ва дил қувончи бўлган фарзандидан абадий жудо бўлади. Мана шу мураккаб

ижтимоий ва шахсий зиддиятлар бир-бири билан қоришиб кетиб, қаҳрамон (Илёс)нинг ички дунёсида буюк исён бош кўтарди — чуқур ички психологик коллизиялар тўфонига айланади. Натижада воқеалар ривожда Илёснинг характери, ички дунёси, қалб драматизми рангин бўёқларда очила боради.

Илёс дўстлари, ҳамкасб шофёрлар нима учун унинг ташаббусига — юк машинасида тиркама билан довондан ошмоқчи эканига ишончсизлик билан қараганликларига сира тушуниб етмайди. Кейинчалик эса юк ташиш қонун-қоидалари инструкциясига кўра, тоғ трассасида тиркама билан юриш ман этилганлигидан хабардор бўлади. Бироқ бу қоидалар урушдан илгари, ҳали биз замонавий қудратли машиналарга эга бўлмаган вақтларда, полуторка машиналарининг қувватига асосланиб тузилган эди. Мана шу муносабат билан Илёс дейди: „Янги русумли, жуда бақувват, замонавий юк машиналари вужудга келди-ю, қоғоздаги нарсалар эса, то ҳаётнинг ўзи ўчириб ташламагунча, эскилигича сақланиб қолаверади. Майли, бу жузъий ва алоҳида бир масала, дейлик, бироқ шунга ўхшаш нарсалар бошқа, янада муҳимроқ ва янада каттароқ ишларда юз бериб қолиши мумкин-ку, ахир“ (1-жилд, 198-бет).

Кўринадики, Илёс бошлаган йўл — ҳаққоний, тўғри йўл. Бироқ у мураккаб муаммони ёлғиз ўзи ҳал этмоқчи ва рекорд қўймоқчи бўлади. У кишининг жасорати, қаҳрамонлиги пойгадаги ёки лотереядаги тасодифий ютуқлардан тубдан фарқ қилишини англаб етмайди. Тўғри, янгиликни, жасоратли кишилар содир этса-да, у жамоа ва жамият бағрида етилади, юзага чиқади. Илёс эса оддий кишининг новаторлик таклифлари замирида ҳам бутун бошли жамоа, қанчадан-қанча шахслар ғайрати, шижоати, қалб кўри ётганлигини ҳаёлига келтирмайди. Бир томони, уни қалтис ишга, асосланмаган қаҳрамонликка ундаган нарса довон ошиш эмас, балки ундаги шуҳратпарастлик, худбинлик иллати эди. Фараз қилайлик, Илёс ҳатто тиркамали машинада довондан ошиб ўтган тақдирда ҳам, барибир маънавий ғалабага эриша олмасди. Аксинча, унинг характеридаги ўзбошимчалик, манманлик хусусиятлари сақланиб қолган ва янада кучайиб кетган бўларди. Хуллас, Асал ҳаёт билан ўйнашган Илёсдан юз ўтиради ва кўчки натижасида ўз оиласидан жудо бўлиб, катта бахтсизликка учраган ва орадан бирмунча вақт

ўтиб, кутилмаганда, ўзига самимий меҳрибонлик кўрсатган олижаноб инсон — Бойтемир билан турмуш қуради. Кунларнинг бирида аварияга учраган Илёсни Бойтемир ўз уйига кўтариб келади. Илёс ана шу тасодиф туфайли излаб юрган хотини Асал билан ўгли Самадни „топади“. Шунда юз берган воқеани Илёс тилидан адиб қуйидагича тасвирлайди: „Эрта тонгда Асал ва Бойтемир хўжалик ишлари билан ҳовлига чиқиб кетганларида мен ҳам ўрнимдан турдим. Жўнаш керак эди. Секин одимлаб бориб Самадни ўтдим-да, тезда хонадан чиқиб кетдим“ (1-жилд, 208-бет). Демак, бу ўринда Илёс ўғил кўргандаги кайфият романтик руҳда, кўтаринки руҳда чизилган бўлса, унинг кейинги аччиқ қисмати, ўз фарзандини ошкор равишда ардоқлашдан ҳам маҳрум бўлиши қаҳрамоннинг олдинги руҳий ҳолатига қарама-қарши қўйилган ҳолда тасвирланган.

Гарчанд биринчи уриниш муваффақиятсиз чиққан бўлса-да, унинг ишини давом эттириш масаласини ўйлаб кўрадилар ва тез орада довондан тиркама билан ўтиш бошланади. Бу эса йиғилиб қолган юкларни ташиб улгуришга имкон беради, белгиланган ишлар ўз вақтида бажарилиб, буюртмалар вақтида етказиб берилади. Бу эса давлатга катта фойда келтириши ўз-ўзидан аён. Илёснинг муваффақиятсиз чиққан биринчи уринишини қўллаб-қувватлайдиган, уни давом эттиришни ўйлаб кўрадиган Алибек Жонтўрин каби илғор кишилар ҳам бор эди. Улар Илёснинг ишини давом эттиришади. Ёзувчи ана шу ҳолатни тўғри, ишонарли тарзда кўрсатиб бера олган. Муаллиф ҳам, китобхон ҳам Илёснинг муваффақиятсиз ишига ачинади, озгина ҳаракат билан тиркамада ўтилишига, довон забт этилажагига ишонади. Шунинг учун Илёс тарафида бўлади. Ҳақиқатан ҳам, ҳаётда кимдир жасорат кўрсатмаса, янгилик сари интилмаса, кашф этмаса, ўсиш, ривожланиш бўлмайди, албатта. Ана шу жиҳатдан ёзувчи позицияси мутлақо тўғри. Хуллас, умуман олганда, асарда Илёс образи ростўйлиги, қатъиятли, жасоратли, ўз ишига содиқлиги билан китобхонда катта таассурот қолдиради.

Асал турмушда ўз йўлини топиб кетадиган мустақил аёл образидир. У ўтмишда ота-оналари босиб ўтган йўлдан кўр-кўрона қадам ташламайди. Турмушда ўз тенгини топиб, у билан дадил ва мазмунли ҳаёт қуриш тарафдори. Жамила Содикқа тасодифан тегиб, сўнг ажрашиб кетса, Асал аввал бошиданоқ ўзи

билган, кўрган, севган кишига турмушга чиқади. Аммо булар ҳам ажрашиб кетишади. Лекин бу ажралиш ҳар икки ёш қалбнинг гуруридан, ҳаётдаги у ёки бу воқеаларга тўла баҳо бера олмасликларидан, ҳаёт сўқмоқларидан сабот билан ўта билмаганликларидан деб билмоқ керак. Илёс билан Асал бир-бирини қанчалик севмасин, лекин ҳали улар бир-бирини тўла ўрганолмаган эди. Ҳар икки қалбнинг ҳам ҳали бир-бирига тўла аён бўлмаган қирралари бор эди. Ана шу қирраларни ўрганиш учун маълум бир фурсат, сабр-қаноат керак эди. Севишган икки қалб ана шу фурсатдан оқилона фойдаланиб бир-бири билан қайта қовушишига ҳаётдаги тескари кучлар (Жонтой кабилар) йўл бермади, албатта. Шунинг учун ҳам улар севги неъматидан маҳрум этилган эди.

Асардаги Илёс, Асал, Хадича каби ёшлар ҳаётда, жамиятда ўз ўринларини топишга интилиб, ҳис-ҳаяжон, романтик туйғулар билан яшасалар, Омонжулов, Асалнинг онаси ҳаётнинг эскича оқимига мослашиб яшайдилар. Автобаза директори Омонжулов ҳар қандай янгиликдан кўрқади. Унинг яшаш фалсафаси ҳаётнинг ўрганилган, синовдан ўтган йўлидан боришдан иборат, у ҳар қандай янгиликка шубҳа билан қарайди, фақат инструкцияларга таяниб иш кўради, унинг учун мустақил фикр айтиш қанчалик қийин бўлса, ўз фикридан қайтиш ҳам шунчалик осон.

Асардаги Бойтемир ҳам тўлақонли образлардандир. Бойтемир ўз характери жиҳатидан Илёснинг тескараси. Илёс ҳаётга ўз ҳукмини ўтказмоқчи бўлган ўт-олов йигит. У бирор нарсани ўйладими, уни амалга оширишга шошилади, қаршисида учрайдиган айрим тўсиқлар билан етарли даражада ҳисоблашмайди.

Бойтемир эса сғир-босиқ, мулоҳазали йигит. Унинг ҳаёт йўли ҳар қандай кишига ибрат бўлиши мумкин. Эҳтимол, унинг характериға ўтмиш ҳаётидаги бўлиб ўтган воқеалар — аччиқ қисмати сабоқ бўлгандир: лаънати уруш кўп минг кишилар қатори унинг бахтига ҳам чанг солди. Уруш бошланиши биланоқ севимли хотини ва фарзандларини ўзи ишлайдиган довонда қолдириб, фронтга жўнайди. Аммо уруш тугашига оз қолганда уйдан хат-хабар бормай қолади. Оиласи, уйи, жажжи фарзандлари-ю, севимли Гулбарасини тоғ кўчкиси супуриб кетган эди. Шундай қилиб, ҳарбий хизматни ўтаб қайтган Бойтемир на уйдан, на бола-чақасидан дарак топади. Лекин Бойтемир туш-

кунликка тушмайди, изланади, довон ошади, меҳнат машаққатларига бардош беради, курашади, ёлғизлик азобларига чидайди, ҳаётга бўлган севгиси заррача бўлса-да сўнмайди. Балки ана шуларнинг эвазига бахт унга яна қулиб боқади. Илёснинг қўлидан учиб кетган бахт қуши Бойтемирнинг кўнгил бўстони-га қўнади. Асал Бойтемирни соф кўнгилли, виждонли, ор-номусли, самимий, тўғри сўзли инсон бўлгани учун ҳам севади.

Бойтемир қисмати М.Шолоховнинг „Инсон тақдири“ аса-ридаги Андрей Соколов қисматига жуда-жуда ўхшаб кетади. Соколов ҳам, Бойтемир ҳам лаънати уруш туфайли хонавайрон бўлишган кишилар тимсолидандир. Шу тариқа сўққабош бўлиб қолган Бойтемир ўз аламини, юрак дардини унутиш учун ўзининг эски касбида сидқидилдан меҳнат қилади.

Довонда очик машинада, совуқда учрашиб қолган ёш аёл ва ёш болага раҳми келади, болани бағрига босиб қалб кўри билан иситади, аёлга ўзининг плашини ечиб беради. Борадиган жойининг, қиладиган ишининг тайини йўқ бўлиб турган Асалга уйини бериб, ўзи корилорда яшайди. Чинакам инсоний меҳр кўрғазади.

Бойтемирдаги чин инсоний фазилатлар меҳрибонлик, сажийлик, одамийлик Асал қалбида улкан ўзгаришлар ясай бошлайди. Унинг ёш қалби, яъни биринчи севгидан озор тортган, аллақандай хадичаларнинг ўткинчи муҳаббатига айирбош қилинган, иззат-нафси гўё поймол қилинган қалбида катта ғулғула пайдо бўлади. Бойтемирга нисбатан юрагининг аллақасерида илиқ ҳислар уйғона бошлайди.

Боласи Самадга чинакам оталарча ғамхўрликни кўргач, Асал қалбида Бойтемирга нисбатан уйғонаётган илиқ ҳислар поёнига етади ва уни (Бойтемирни) беихтиёр „жоним“ деб юборганини ўзи ҳам билмай қолади.

Шундан сўнг Бойтемир Илёсни маст ҳолда уйига олиб боради. Илёс ва Асалнинг учрашувларидан уларнинг кимлигини билиб олади. Лекин билдирмасдан Илёсга меҳрибонликлар кўрсатади. Унинг бағрикенглиги ана шу пайтда яна бир бор намоён бўлади.

Асардаги Алибек Жонгўрин, Хадича образлари ҳар жабҳада, кундалик ҳаётда сиз ва биз билан неча марта учрашиб турадиган реал кишиларнинг ҳақиқий қиёфасидир. Ҳаёт ана шундай турли-туман кишиларнинг ўзаро муносабатида намоён бўлади. Ҳаётда яхшининг ҳам, ёмоннинг ҳам ўз ўрни бор.

Чингиз Айтматов ана шу ҳаёт қонуниятларини тўғри, ишонarli, жонли бўёқларда кўрсатиб бера олувчи улкан санъаткордир. Шунинг учун ҳам унинг ҳар бир асари китобхонни ўзига мафтун этади.

Ч.Айтматовнинг мазкур повестида табиат манзаралари тасвирига бошқа асарларига нисбатан кенгроқ ўрин берилган, чунки асарда табиат билан инсон орасидаги муносабатлар, инсоннинг табиат гўзалликларини севиши, ардоқлаши ва ўз навбатида, унинг инжиқликларига қарши кураш олиб бориши ажойиб манзараларда намоиш этилган.

Ёзувчининг „Сепоячи“, „Байдамтол соҳилларида“, „Бўтакўз“, „Оқ кема“ ва „Сарвқомат дилбарим“ асарларида табиат манзаралари асардаги персонажларнинг руҳий оламига мос равишда жуда усталик билан тасвирланган.

Масалан, Тяньшаннинг баҳайбат бели — Дўлан, довоннинг тасвири қуйидагича берилади:

„Эҳ, Дўлан, Дўлан, Тяньшаннинг баҳайбат бели. Умримнинг қанчадан-қанча саҳифалари у билан боғлиқ! Қатнов йўлимизнинг энг оғир, энг хавfli қисми ҳам шу ерда эди. Йўл илонизи бўлиб, гоҳ у ёққа бурилади, гоҳ бу ёққа. Чархпалақда учгандек тобора қиялаб юқорига кўтарилиб, булутларни гилдирак билан янчиб ўтаётгандек бўласан. Гоҳ сени ўтиргичга сиқиб, орқага жипслаб қўяди, гоҳ рулга ёпишганингча машина сени пастга олиб қочади. Бунинг устига қутурган туядек ҳавосини айтмайсанми. Ёзми-қишми, Дўланда барибир. Бир зумда дўлми, ёмғирми савалаб кетади ёки бўлмаса шунақаям қор бўрони туриб берадики, бир қадам наридаги нарсани ҳам кўра олмайсан. Мана шундай бизнинг оқ сочли Дўлан!“ (1-жилд, 151—152-бетлар).

Ана шундай баҳайбат довонлардан ҳам, табиий офатлардан ҳам инсоннинг ақл-идроки, сабр-матонати, шижоати, ўз олдига қўйган мақсади йўлидаги чинакам интилиши голиб келишини муаллиф зўр мароқ билан тасвирлайди.

Хулоса қилиб айтганда, „Жамила“ қиссасидаги сингари „Сарвқомат дилбарим“да ҳам муаллиф, аввало инсон гўзаллиги ҳақида, севги гўзаллиги ва севгига садоқат ҳақида гапиради. Бу қиссада бошқа муҳим муаммолар ҳам оз эмас.

Чунончи, асарда инсоннинг жамиятда тутган ўрни, унинг ўз қобилияти, ташаббуси, интилишларини намоиш этиш ва

бу хусусиятларини қўллаб-қувватлаш, авайлаб-ардоқлаб тарбиялаш муҳим масалалардан бири сифатида кенг қўламда талқин этилади. Умуман олганда, „Сарвқомат дилбарим“ қиссаси юксак ахлоқ ва янгича муносабатларни тасдиқловчи, олижаноб муносабатларни куйловчи том маънодаги замонавий санъат асаридир. Мазкур қисса ҳам бошқа асарлари каби ёзувчи маҳоратининг юксалиб боришида ўзига хос босқични ташкил этади.

ЗАМОНДОШЛАРИМИЗНИНГ МАЪНАВИЙ ГЎЗАЛИГИ

Чингиз Айтматов повестларини ўқиган ўқувчининг кўз ўнгига ўз тақдири, босиб ўтган ҳаёт йўли, касб-кори, савияси, тушунчаси ва ташқи қиёфаси билан сира бир-бирига ўхшамайдиган, бетакрор типик образлар гавдаланади. Мазкур образлар характери эса аксарият меҳнат жараёнида очилади.

Ф.М.Достоевский „Инсонга бир нарса ато этилганки, у ҳам бўлса инсоннинг қалб ҳарорати ер ва осмоннинг уйғунлашуvidан иборатлигидадир“, — деб ёзган эди. Ч.Айтматов қаҳрамонларининг хатти-ҳаракатларида, меҳнат фаолиятида, ички ва ташқи қиёфаларида ўтмиш ва келажак, янги давр ва эски замон, ер ва осмон каби тушунчаларнинг уйғунлашуvi намоён этилади. Жамила, Саида, Илёс, Камол — буларнинг барчаси ҳали патриархал тушунчалар ҳукмрон бўлган қирғиз овуллари-нинг фарзандлари. Уларнинг изланишлари ўзининг долзарблиги билан изчил драматизмга тўла. Адиб қаҳрамонлари аксарият ғайритабиий ташвишу безовталиқда яшайди. Уларнинг қўнимсизлиги, тиниб-тинчимаслиги, ўзига хослиги, ҳар қандай шароитда ҳам ўз орзу-ниятларига содиқ қолиб ҳаёт ҳақиқатини исботлаб тасдиқлашларида инкишоф этилади. Ижодий меҳнат, гўзал ахлоқ — кишининг ҳаётдаги ўрни, қадр-қимматини белгиловчи мезон ва етакчи восита эканлиги маълум. Ч.Айтматовнинг „Бўтакўз“ (1961) номли кичик ҳажмли ажойиб қиссасида ана шу гоյ талқин этилади. Асар қаҳрамони Камол ўзгача мустаҳкам эътиқодга эга образ. У эндигина ўрта мактабни битириб, асрлар бўйи уйқуда ётган Анорхой сингари кўриқ ерларни ўзлаштиришга, боғ-роғларга айлантиришга бел боғлаган ёшларнинг типик вакилларида бири. Бу ўспирин йигит ўзининг романтик

орзулари оламида яшайди, парвоз қилади. Қўриқда бор-йўғи: икки тракторчи, икки прицепчи, ошпаз аёл, сув ташувчи. Янги ерларни забт этувчилар армияси мана шулардан иборат. Умуман олганда Камол қўриқда турли хил, турли тоифадаги кишилар билан учрашади, мулоқотда бўлади: ўз ишининг кўзини билган ҳалол ва моҳир тракторчилар, саховатли инсон ва ақлли агроном Сорокин ва шулар билан бирга, бойлик ортидан қувган, худбин ва зolim Абубакир каби инсонлар билан учрашади. Абубакир билан Камол ўртасида маълум вақт ўтгандан сўнг кучли тўқнашув юз беради. Бу икки хил эътиқодга, дунёқарашга эга бўлган кишилар ўртасидаги ҳаётий тўқнашув эди. Муаллиф қачонлардир машҳур тракторчи сифатида донг тартган, сўнг эса кўзбўямачилик билан даромад топмоқчи бўлган, инсонлар ўртасидаги самимий муносабатлар, олижаноб туйғулар қадрига етмай қўйган жоҳил, шахсиятпараст Абубакирни эндигина мактаб партасидан чиқиб Анорхой даштига келган ёш, руҳан ҳамиша тетик, қўриқ ерларни ўзлаштиришдек юксак мақсад йўлида жонбозлик кўрсатувчи, ҳақиқат учун курашувчи Камолга қарши қўяди. Камол Абубакирдан ёш, жисмонан но-зик. Лекин бу икки персонаж ўртасидаги кескин мунозара, қизгин баҳслар маънавий жиҳатдан метиндек бақувват Камолнинг галабаси билан яқунланади.

Асар воқеалари куч-ғайратга, улкан режаларга тўлиб-тошган ана шу романтик образ ёш йигитнинг маслағи, дунёқарashi, тасаввурлари, дунёни идрок этиши хусусиятларидан келиб чиқилган ҳолда ҳикоя қилинади. Дастлаб тарих ўқитувчиси, ўлкашунос Олдиёров ҳикоя қилиб берганидек, эрману шувоқзорлар билан безаниб, савлат тўкиб ётган Анорхой даштини картадан кўриш кутилмаганда Камол учун ғоятда завқли, жозибали туюлади ва ўзича пириин ўй-хаёлларга чўмади: „О, Анорхой¹, бепоён даштлик! Ўтмишнинг тилсиз гувоҳи, даҳшатли

¹ Неча асрлар мобайнида ерга чуқур ботиб кетган ва асарда тез-тез учраб турадиган қабр устидаги қадимий ёдгорлик — хотин кишининг тош ҳайкали ёки олтиндан ясалган қилич дастаси рамзий мажозий маънода қўлланилган бўлиб, улар Анорхой даштининг кўҳна кечмиш тарихидан шаҳодат берувчи шартли белгилар маъносини англатади. (А.Р.)

жанглар майдони, кўчманчи қабилалар макони. Асрлар бўйи
кўл урилмай, Кўрдай ёнбағирларидан тортиб то Балхашнинг
қамишзорларигача чўзилиб кетган муаззам даштлик! Нега сир,
сукут сақлайсан, нималар ҳақида хаёл сурасан? Келажақда сени
нималар кутяпти, биласанми?.. Бизнинг замонамизда бой ва
сахий ўлкага — жаннатмакон ўлкага айланасан, кўм-кўк боғ-
роғларинг шивирлашиб, соя-салқин ариқлардан сувлар шарақ-
лаб оқиб, дашт шамоли майин эсиб, олтин буғдойзорлар ҳоси-
лини кўз-кўз қилади. Бу ерда шаҳару қишлоқлар бунёдга келади.
Бизнинг авлодларимиз бу ерни фахр билан Анорхой бўстони
деб атайдилар“ (2-жилд, 13—14-бетлар).

Айтматов асарларида, шу жумладан, „Бўтакўз“ қиссасида
бундай лирик кечинмалар тез-тез учраб туради. Кўриқ ҳақида
романтик тасаввурларга берилган кечаги мактаб битирувчиси
Камол даштга келган дастлабки кунларда афсонавий Анорхой-
нинг порлоқ келажаги ҳақидаги ишонч ва орзу-ниятлари қанот
ёзиб, рўёбга чиқаётгандай туюлар ва бу ҳақда ҳатто лапарнамо
сатрлар ҳам тўқирди:

*Кўрдай тепалари ортида ётар
Қадам босилмаган Анорхой дашти.
Қишда бўронлари даҳшатли, хатар,
Ёзи оташнафас, олов таратар,
Кенг даштли Анорхой бу ўлка оти.*

* * *

*Истиқболи порлоқ, ишонгум унга —
Бу кун узоқ эмас, ҳа, яқин жуда!
Анорхой қучоғи тўлажаск гулга!
Ёвшандан асар ҳам қолмайди бунда.*

(2-жилд, 30-бет)

Шуни ҳам айтиш керакки, ана шу „ястаниб ётган“ бепоеён
здаштда уни забт этувчилар армияси „ниҳоятти етти кишидан“
ёниборат эди. Бу ҳол Камолнинг бирмунча иккиланиш ва умид-
сизлик кайфиятларига берилишига сабаб бўлади. Натижада у
ухувиллаб ётган чўл бағрида ўзини таҳқирлангандек ҳис қилади.
Бу биёбон, яйдоқ далада одамзод учун нима бор? Унинг яша-

ши учун бошқа жой куриб кетганми, деган хаёлга ҳам боради. Шунда чўлда, булоқ бўйида нотаниш дилрабо сақмончи қизни учратиб, уни севиб қолади ва иши ҳам анча жўнашиб кетгандай бўлади. Натижада, ўша куп-куруқ, кимсасиз чўл унинг кўзига яна улугвор, салобатли ва жозибадор бўлиб кўринади. Асардаги бу кичик эпизод, мактаб партасидан чиққан икки ёшнинг кутилмаганда чўлда учрашиб қолишлари ва қисқа муддатли суҳбат жараёнида улар қалбини чулғаб олган илк муҳаббат лавҳаси жозибали мадҳ этилган ва қиссага поэтик руҳ бахш этган.

„Ўз ишингдан қаноатлансанг, кўнглингга ёққан иш билан банд бўлсанг, бирор янгиликка қадам қўйиш доим мароқли бўлади, — дея ҳикоя қилади Камол. — Мактабда ўқиб юрган кезларимда ҳам дафтарнинг янги саҳифасидан ёзишни яхши кўрардим. Эрталаб ҳали ҳеч ким юрмаган қор устидан чопиб юришни, биринчи бўлиб из қолдиришни севардим. Баҳорда ҳали ҳеч ким юрмаган тоғ ёнбағирларига чиқиб, илк бор очилган лолаларни теришга ошиқардим. Бунда кишига ҳузур бағишлайдиган, ўзига мафтун этадиган қандайдир сир бор. Бепоён Анорхой даштида, ҳозиргача инсон қадами етмаган ерда янги из қолдириш менинг учун дастлабки сатрдек, ҳали из тушмаган оппоқ қордек, қўл урилмаган лоладек туюларди“ (2-жилд, 35-бет). Бу, албатта, Камолнинг эзгуликка йўғрилган эҳтиросли, ҳаётбахш туйғулари эди.

Бироқ Камол ҳали табиатнинг стихияли кучларига қарши курашга киришиб улгурмасиданоқ, иккинчи жиддий зиддиятга дуч келади, яъни ўзидан бошқани менсимайдиган шахсиятпараст, сохта шуҳрат орқасидан қувувчи бадфеъл Абубакир билан тўқнашади. У Абубакир қўли остида қанчалик елиб-югуриб меҳнат қилмасин, барибир унинг таҳқирларидан қутула олмайди, натижада Камолнинг чўл ҳақидаги, замонавий тракторларга ўтириб, янги ерларни ўзлаштириш ҳақидаги романтик орзулари пучга чикқандай бўлади. Ҳаёт китоблардан ўқиб, ўрганганига нисбатан анча мураккаб ва бой эканлигини англай бошлайди:

„Ҳаммаси ҳам майли-ю, аммо бир нарсага ҳайронман: Абубакирга менинг нимама ёқмай қолди, у мени бунчалик ёмон кўради? Агар бу ерда мени нималар кутаётганлигини илгаридан билсайдим... Мен ҳар қандай табиий қийинчиликларга чидашга тайёрман. Ахир, бу ерга меҳмонга келганим йўқ-ку. Бироқ, не--“

1 гадир, бирга яшаб, бирга ишлашимиз лозим бўлган одамлар
2 ҳақида сира ўйламаган эканман. Ҳамма ерда одам — одам-ку,
3 деганман-да...” (2-жилд, 6-бет).

4 Ч. Айтматов асарларида, шу жумладан, „Бўтакўз“ қиссаси-
5 да кўп ҳолларда меҳнат кишининг ҳар қандай шахсий манфаа-
6 тидан устун экани таъкидланади. Камол биринчи марта трактор
7 рулини мустақил бошқарганида ўзини гўё „тахтиравон“га ўтир-
8 гандек ҳис қилади. Қудратли трактор механизмлари унинг иро-
9 дасига бўйсуниб, „ерни ўпирганича олға юриб“ кетганида у шу
0 қадар севинадики, ҳатто унинг яқинига келиб қолган сақмон-
1 чи сулув қиз, яъни унинг севгилисига бадкирдор Абубакир
2 шилқимлик қилаётганини кўриб ва сезиб турса-да, меҳнат зав-
3 қи ва қаҳрамоннинг гуманистик, ахлоқий эътиқоди унинг ишни
4 ташлаб кетишига йўл қўймайди.

5 Ўрни келганда айтиб ўтиш жоизки, асарга сақмончи қиз
6 образини киритишдан мақсад, биринчидан, Камолдаги соф
7 севги туйғуларининг не қадар мусаффо, гўзаллигини мадҳ этиш
8 бўлса, иккинчидан, қаҳрамонда эндигина ниш уриб, куртак
9 ёзиб келаётган бу муқаддас туйғуларни таҳқирламоқчи бўлган
0 Абубакир сингари ёвуз кучларга қарши уни бўлажак курашлар-
1 га руҳан тайёрлаш эди.

2 Шу тариқа икки куч ўртасидаги зиддият, яъни янгилик сари
3 интилувчи навқирон Камол билан ўжар ва қайсар, ўз қобилига
4 ўралиб олган манфаатпараст Абубакир ўртасидаги кескин тўқна-
5 шув конфликтни юзага келтириб чиқаради. Қиссага асос қилиб
6 олинган ана шу ҳаётий конфликт асарнинг бошидан то охири-
7 гача бир бутун яхлитликка эга. Унинг изчиллик билан ривожла-
8 на бориши ва илғор кучларнинг тўла ғалабаси билан яқунлани-
9 ши муаллиф томонидан юксак маҳорат билан тасвирланган.

0 Ч.Айтматов қиссада кескин зиддиятлар ва қарама-қарши-
1 ликлар кураши жараёнида қаҳрамонларнинг ўзига хос индиви-
2 дуал характер хусусиятларини чизиб беради. Қиссанинг бош
3 қаҳрамони Камол ҳамма нарсага қизиқувчи, ақлли, иродали,
4 келажакка зўр умид кўзи билан боққан замондошларимиз об-
5 қ разидан бири. У ҳар қандай тўсиқларни енгиб бўлса-да, янги
6 ерларни ўзлаштириш ишига жон-дили билан киришиб кетади,
7 меҳнатда жонбозлик кўрсатади ва бошқаларни ҳам ҳалол меҳ-
8 нат қилишга даъват этади. Демак, муаллиф ҳалол, беминнат,

беғараз, умумманфаати учун қилинадиган ижтимоий-ижодий меҳнатни, шундай меҳнат билан машғул бўлган севимли қаҳрамони — Камол сингари кишиларни улуғлайди.

Абубакир тимсолида эса маънавий пуч, фақат ўзининг жисмоний кучига ишониб иш кўрадиган такаббур шахс тавдалантирилган. Абубакир ким? Мана, муаллиф унинг бутун қиёфасини Камол тилидан шундай таърифлайди: „Абубакир мунча баджаҳл, мунча заҳар экан-а? Ҳали қари ҳам эмас, ўтгиздан сал ошган. Тўғри, юзи анча хунук, ёноқ суяклари бўртиб чиққан, кўллари арслон панжасидай бақувват, аммо ўзи анча хушқомат, кўзлари бўлса важоҳатли, совуқ, сал нарсага қонга тўлади. Жони бўғзига келади. Бундай пайтларда эҳтиёт бўлмасанг, сени ғажиб ташлайди“ (2-жилд, 10-бет). Унда ҳеч қандай олий мақсад йўқ. У меҳнат қилишни шунчаки кун кўриш воситаси деб билган, уни ўз шахсий манфаатига бўйсундирган, ўзининг „меҳнаткаш“ киши эканлигини ҳар қадамда пеш қилувчи, кўриқ ерга ҳам шу мақсадда, яъни мўмай пул орттириш учунгина келиб қолган шахс. Тўғри, у бир томондан пурғайрат, ишнинг кўзини биладиган, малакали ишчи. Аммо у меҳнат қилишнинг сабаби тирикчилик деб қарайди. У фақат „қора“ меҳнатнигина тан олади, интеллектуал меҳнат кишилари устидан кулади, уларни „отга бўйинча солишни эшлай олмайди, ҳатто айилни ҳам дурустгина торта олмайди“, деб масхара қилади. Интеллектуал меҳнат билан бирга жисмоний меҳнат соҳасида ҳам малака ҳосил қилган Камол жоҳил ва нодон Абубакирнинг ўринсиз даъволарини бирин-кетин пучга чиқарар экан, шундай дейди:

„Сен доим мен ишчиман, мен ҳаммани боқаётибман, деб кўкрагингга урганинг-урган. Аммо сен фақат ишлаётганлигинг учунгина ишчисан, чин кўнгилдан ишчи эмассан. Сен аслида бой бўлишинг керак эди“ (2-жилд, 25-бет).

Асар воқеалари давомида Камол характеридаги ажойиб фазилатлар қанчалик бойиб, шаклланиб борса, Абубакир табиатига хос бўлган салбий хусусиятлар — ўзбошимчалик, манманлик ва худбинлик аломатлари шу қадар кучая боради.

Абубакир ўз мақсади йўлида ҳар қандай пасткашликлардан, разилликлардан қайтмайди, нима бўлса ҳам ўз сўзини ўтказмоқчи бўлади. Кимда-ким унга итоат қилмаса дўқ уради, ҳақоратлайди. У ҳатто бунинг учун жисмоний куч ишлатишдан ҳам той-

майди. Айниқса, Абубакирнинг хотини Халипа ва Камолга бўлган муносабатларида буни яққол кўриш мумкин. У ҳамма-нинг олдида хотинини ҳақорат қилади, калтаклайди. Бундай ёвуз хатти-ҳаракатларига қарши исён кўтарган Камолга нисбатан ғазаб ўтларини сочади. Унга аравада сув, ёнилғи ва „яна бошқа бало-баттарларни“ ташиттиради, тунда плуг тишларини алмаштиришни буюради, прицеппга ўтқазиб кўйиб, эрталабдан кечгача дам бермасдан ишлашга мажбур этади. Мана, прицеппда „оғизбурунлари ва кўз-қулоқларигача чанг-тўзонга ботиб қорайиб кетган“, ҳолдан тойиб чарчаган Камол ўтирибди. У трактор кабинасидан мазах қилиб, тантанавор қараб турган Абубакирнинг кўзларига тик қараб, ўзини тетик кўрсатишга ҳаракат қилади. Лекин Абубакирга бу ёрдам бермайди, Камол эмас, балки унинг ўзи оғир синовга бардош беролмай ҳолдан тойиб тракторни тўхтатишга мажбур бўлади. Демак, Камол ўз маънавий дунёсининг гўзаллиги билан Абубакирдан устун келади. Шу тарзда икки кутб, икки дунёқарашга эга бўлган шахслар ўртасидаги кураш тобора кескинлашиб боради. Худбин куч ўз ўрнини нузли кучга осонликча бўшатиб беришни истамайди, аксинча, унга қарши турли йўллар билан курашни давом эттиради. Жаҳл отига минган Абубакир оғзидан боди кириб, шоди чиқиб Камолни лапашанг, ландавур, тирранча студент, она сути оғзидан кетмаган мишиқи академик, тумшуғингга соламан, уйингда ўтириб, китобингни ўқийвермайсанми, каби бўлмағур сўзлар билан менсимади, ҳақорат қилади. Бундай тазйиқлар етмагандай, ҳатто уни дўппослашгача боради. Асарда рақиблар ўртасидаги муросасиз кураш ҳаяжонли эпизодларда ҳаққоний акс эттирилган. Бу жиҳатдан қиссанинг IV бобидаги икки куч ўртасидаги олишув лавҳалари, яъни Камолнинг қаттиқ калтакланиши ва унинг бутунлай ҳолсизланиб ерга йиқилиши эпизоди характерлидир. Бу манзарани ўқиган китобхон, табиийки, Камолни мағлуб бўлди деб ўйлайди. Аммо ёзувчи бу ҳодисадан тамомила бошқача хулоса чиқаради ва бунга китобхонни шак-шубҳасиз ишонтиради:

„У оёқларимиз остида топталган кийимлари томон кетди ва гўё ишни қойил қилиб қўйган кишидай, кийимини қоқиб бамайлихотир кия бошлади. Менинг бу жангда ҳам ғолиб чиққаннимни сезмас эди. Ҳа, гарчи мен ер тишлаб ётган бўлсам ҳам, енгилмаган эдим. Ҳақиқат учун куч, мушт ишлатиш ҳам

мумкин эканлигига ишондим. Кимки сени урса, сен ҳам уни уришинг мумкин ва зарур экан. Бу мен учун ғалаба эди“ (2-жилд, 25—26-бетлар). Рақиблар ўртасидаги зиддият, асар конфликтни шу ерга келганда ўз ечимини топади.

Демак, Камол гарчи жисман мағлуб бўлган бўлса ҳам, аммо маънавий томондан ғолиб келган эди. Китобхон ёзувчининг хулосасига тўла қўшилади. Умуман, Ч.Айтматов ижодида, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, ишонтириш санъати ниҳоятда кучли. Адибнинг характер яратиш услубига хос бир жиҳат шундаки, у характернинг мукамал шаклланиши, ўз интиҳосига етиши, кульминацион нуқтасига кўтарилиши ва буларнинг узил-кесил дифференциациялашишида оддий бир тафсилот ёки қандайдир бошқа бир бадиий воситадан фойдаланади. Масалан, Анорхой чўлида трактор билан ер ҳайдалаётганда олтин парчаси топилиши воқеасини эслайлик. Аввало, чўлдан Камолнинг олтин парчасини топиб олиши — унинг ўзини кашф этиши ва шу борадаги ғалабасига ишора эди. Иккинчидан, тасодифий топилган ана шу олтин Камол билан Абубакирни бири-биридан узил-кесил ажратди — улар ўртасидаги конфликтни ва уларга берилаётган тавсифни ниҳоясига етказди: Камол олтинни мактаб музейига топширишни лозим кўрса, Абубакир уни Камолнинг қўлидан алдаб олиб, кўзига бошқа ҳеч нарса кўринмасдан қочиб қолади. Демак, Абубакир ўзидан бошқани тан олмайдиган ва менсимайдиган худбин, такаббур шахс; Камол эса бунинг тамомила тескариси: у ўта софдил, чўл қийинчиликларини мардонавор енгиб, аста-секин чиниқа боради ва ўз фуқаролик бурчини ҳалол ўтайди. Асарда илгари сурилган бу катта ғоя ва бош мақсад муаллиф томонидан маҳорат билан рангдор бўёқларда рўёбга чиқарилади.

Хуллас, асар сўнгида Абубакир ҳам худди „Оқ кема“ қиссасидаги Ўразқул сингари янги, илғор кучлар томонидан маҳв этилади, мағлубиятга учрайди. Ўрни келганда шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Абубакир билан Ўразқул ёвузлик тимсоли сифатида гавдалантирилган бўлиб, умуман олганда, ўзларининг индивидуал характер хусусиятлари билан Айтматов ижодида энг яқин, мутаносиб образлар саналади. Бошқача айтганда, зувалалари бир ердан олинган бўлиб, салбий жиҳатлари билан бири иккинчисини тўлдиради, бойитади.

Адиб Абубакирнинг даштни тарк этишини қуйидагича тас-
вирлайди. Плутда ўтириб трактор билан ер қатламларининг осон-
гина ағдарилишини завқланиб томоша қилиб бораётган Камол
гўё тўлқинлар устида балиқ ўйноқлаётгандай ялт этиб ғойиб
бўлган олтин парчасига кўзи тушиб қолади ва олтин деб қич-
қириб юборади. „Абубакир парчани олиб, қўлида салмоқлаб
кўрди ва уни чўнтагига солиб қўйди. — Яна сен буни плутдан
тушириб қўйма... Энди сен тракторни бир оз ўзинг ҳайда. Тобим
қочиб турибди, негадир мазам йўқ. Соф ҳавода айланиб келай-
чи, зора тузалиб қолсам“, деганча (2-жилд, 37-бет) ғойиб бўлади
ва Анорхой даштига қайтиб келмайди. Муаллиф Абубакирнинг
нопоклигию қаллоблигини ана шу биргина олтин детали эпи-
зодида кескин фош этади.

Юқорида кўриб ўтилганидек, қисса қаҳрамони Камол кат-
та қийинчиликларни бошидан кечиради. Аммо бу қийинчилик-
лар унинг иродасини бука олмайди, аксинча, бу кураш жараё-
нида у ўсади, улғаяди, камол топади, натижада гўзал Анорхой
ўлкасининг ҳақиқий яратувчиларидан бирига айланади. Бу эса
қаҳрамоннинг жаҳолат ва нодонлик устидан ҳал қилувчи ғала-
баси, орзу-умидларининг рўёбга чиқиши ва тантана қилиши
эди. Камолнинг бу пайтдаги кўтаринки руҳий кайфияти ёзувчи
томонидан қуйидагича жозибадор тасвирланган:

„Ёмғир тўхтади, ҳаво бир зумда чарақлаб очилиб кетди.
Осмон сахий баҳор селидан ювиб-таралган мусаффо ва гўзал
даштнинг давомидай туюларди. Чексиз Анорхой даштлари киши
кўзига поёнсиз, янада яшнаб кетгандай кўринарди. Осмон гум-
бадази бўлиб Анорхой узра камалак тортилди. У оламнинг у чек-
касидан бу чеккасига қадар чўзилиб, дунёдаги жамики нафис
бўёқларни ўзида мужассамлаштириб, осмону фалакда турар эди.
Завқ-шавқ билан чор атрофга боқдим: бепоён зумрад осмон,
эттовланиб турган камалак, кулранг ёвшанзор даштлик! Ер юзи
еттезгина селгиб борар, унинг тепасида бир бургут икки қаноти-
ни қимир эткизмай баланд осмонда гир айланиб учиб борарди.
„Гўё унинг ўзи ва қанотлари эмас, балки ернинг оташ нафаси,
нўнининг куйдирувчи ҳарорати бургутни шу қадар юксакликка
кўтаргандай“ (2-жилд, 30-бет).

Бу парчадаги камалак ва бургут деталлари қаҳрамоннинг
Анорхой даштининг порлоқ келажагига бўлган ишончини ва

унинг тантанавор руҳий кайфиятини ифодаловчи восита — ба-
дий рамзлардир.

ЧАШМА СУВИДЕК МУСАФФО

„Жамила“ қиссасида Ч. Айтматов ижодининг ўзига хос ху-
сусиятлари ёрқин намоён бўлди. Мазкур қиссанинг кенг жамо-
атчилик томонидан илиқ кутиб олиниши, бизда ва чет элларда
юксак баҳоланиши ёш ёзувчига катта шуҳрат келтирди, унга
олам-олам қувонч ва илҳом нашидаларини бағишлади, шу би-
лан бирга уни чуқур ўйлаб кўришга мажбур этди. Навбатдаги
асари „Жамила“ даражасига кўтариларми олармикан? Бу савол
Ч.Айтматовни ўйлантормасдан қўймас эди, албатта. Унинг
„Жамила“дан кейин ёзган „Сарвқомат дилбарим“, „Бўтакўз“
сингари бадий баркамол асарлари ёзувчи маҳоратининг тад-
рижий тақомилини кўрсатди.

Ч.Айтматов катта изланишлардан сўнг чин инсон, покиза
қалбли, юксак иродали, барча қийинчиликларга бардош бера
оладиган мардонавор курашчи, бутун қалб кўрини инсонларга
ҳадя этган ҳақиқий ўқитувчи Дуйшэн ҳақида дилрабо куйни,
киши қалбини беихтиёр тўлқинлантириб ларзага солувчи „Би-
ринчи муаллим“ қиссасини яратиб, ўзининг такрорланмас санъ-
атини намоёйиш этди.

Ч. Айтматов „Биринчи муаллим“ (1962) асари ҳақида сўз
юритиб ёзган эди: „Адабий тажриба деган нарса бир қолипга
солиб олиб тикаверадиган этикдўзнинг касби эмас. Биз озми-
кўпми ёзиб юрибмиз. Тажрибада кўряпмизки, ҳар бир янги асар-
ни ёза бошлаганингда ўзингда ҳеч қандай тажриба йўқдек ҳис
қиласан. Дарвоқе, ҳар бир янги асар ҳаётни янгича талқин этиш-
ни, янгича услуб, янгича шакл, янгича бадий ташбеҳларни
талаб этади“¹. Ёзувчи айтганидек, ҳар қандай асар ҳам ҳаёт
ҳақиқати асосида ёзилиши маълум. Агар қуруқ фантазияга суя-
ниб, реал ҳаётдан ажралиб қолса, асар эстетик қимматини йўқо-
тади. Демак, муаллиф бошқа барча асарлари сингари „Бирин-
чи муаллим“ қиссасини ҳам ҳаётий воқеа заминиде яратди. Хат
ташувчи Дуйшэннинг босиб ўтган мураккаб йўли, ҳаётий сар-
гузаштлари ва унинг сеvimли издоши академик Олтиной Су-

¹ „Советская Киргизия“ газетаси. 23 июнь 1964 й.

лаймонованинг мактаб юбилейида иштирок этиш эпизоди по-
вестнинг кульминациясини ташкил этади.

Муаллиф асарда ғоят масъулиятли ва шарафли касб эгаси,
юксак, олижаноб фазилатларни ўзида мужассамлантирган од-
дий зиёли, тарбиячи-ўқитувчи Дуйшэннинг ҳаққоний образи-
ни яратишни мақсад қилиб қўйган. „Мен, — деб ёзган эди му-
аллиф япониялик китобхонга йўллаган мактубида, — Дуйшэн-
ни йўқ ердан ўйлаб топган эмасман. Дуйшэн — тарихий намо-
янда, шу маънодаки, бундай одамлар инқилоб йилларида ҳаёт-
да озмунча эмасди. Янада аниқроқ қилиб айтадиган бўлсам, мен,
ёзувчи сифатида, ўз Дуйшэнимни ана шу кўпчилилик орасидан
танлаганман. Кейин, қисса дунё юзини кўргач, танловим ҳаётий
асосли бўлганлигига қаноат ҳосил қилдим. Китобхонлар турли
ёқлардан менга хат йўллаб, айнан Дуйшэндай бир муаллим
овулда биринчи мактабни очганлиги, айнан у ўз йўлидан қайт-
мас инсон бўлганлиги тўғрисида ёза бошладилар. Ҳатто шундай
пайтлар ҳам бўлдики, мени аллақачон нафақага чиққан кекса
„биринчи муаллимлар“ ҳузурига етаклаб боришар, айнан мана
шу кекса муаллим менинг Дуйшэним эканлигини айтиб, ишон-
тиришга уринишарди. Ва ўша йиллардаги биринчи қирғиз му-
аллимлари билан қилган суҳбатларим чоғида, уларнинг акса-
рияти ҳар бири, чиндан ҳам, ўзига хос „Дуйшэн“ эканлигига
ҳамда ёшликларида қандай бўлса ҳозир ҳам худди шундай бўлиб
қолаётганликларига имоним комил бўлди. Назаримда, ўзбек
адабиётининг забардаст намояндаси, улкан драматург Ҳамза
Ҳакимзодани бундай одамларнинг энг машҳур вакили, деб айт-
сак бўлади“.

Қиссада биз Дуйшэннинг воқсаларга бой ҳаётига қачон-
лардир овулда яшаб, маърифат, ҳақиқий бахт ҳақида ўйлай
бошлаган, эндиликда эса машҳур олима Олтиной Сулаймоно-
ва нуқтаи назаридан қараймиз.

Дуйшэн қирғиз халқи кекса авлодига мансуб бўлиб, уни
замондошлари билан таққослаштириганда ҳайратда қоларли да-
ражада мард инсон. У ташқи кўринишдан бошқалардан унча-
лик фарқ қилмайди, бунинг устига чаласавод. Бироқ унинг қал-
бида янги замон руҳи ҳукмрон. Шунинг учун ҳам у „маош учун-
гина ишляпсан“ дейдиган Сатимкул каби ғаламис, ҳасадгўй-
ларнинг дашномига учрайди, гоҳида иккиланиб, ўзини якка-

ланиб қолгандай ҳис этади. Бироқ ҳар қандай қаршилиқларга дуч келмасин, у ўз эзгу ниятидан — ёшларга хат-савод ўргатиш, тарбия бериш ниятидан қайтмайди. Аслида у ёлғиз эмас эди. Биринчидан, унинг „қўлида муҳр босилган қоғоз“ бўлса, иккинчидан, унинг орқасида келажак сари отланган неча юзлаб, минглаб Олтиной сингари издошлари, навқирон авлод вакиллари, илғор фикрли ёшлар турар эди. Дуйшэн саводсиз халққа биринчи алифбони ўргатган ҳақиқий инсон, меҳрибон мураббий образи. Дуйшэннинг йўли — бутун ҳаётини, онгли фаолиятини халққа, ватанига бағишлаган олижаноб инсоннинг йўли, келажакка, тараққиётга элтувчи нурафшон йўл. Бу ҳақда ўз даврида нуфузли газеталардан бири шундай ёзган эди: „Агар сўнгги йилларда яратилган ва бизнинг маънавий руҳимизга кучли таъсир этган қаҳрамонларга назар ташласак, кам учрайдиган индивидуал характердаги одамларни учратамиз. Уларнинг орасида... Ч.Айтматовнинг муаллими Дуйшэн каби кўрқинч ва ҳақоратга бош эгмаган „рицар“ қаторида турган ажойиб, мард қаҳрамонлар кўп. Улар ҳаётида, ички дунёсида қарама-қаршилиқлардан холи бўлмаса ҳам, ўзларининг ички кучлари, эътиқоди, гражданлик темпераменти билан бизни мафтун этади“¹.

Повест ёзувчининг кўпчилик қиссаларидаги сингари табиат лавҳаларига бўлган муносабат ва қарашларни ифодаловчи манзаралар билан бошланади.

Оқжардаги тепаликда бир-бири билан ёнма-ён турган иккала катта қўш теракнинг „кун-тун япроқлари дириллаб, чайқалган учлари бир-бирлари билан ўпишиб, ўзини минг кўйга солиб шовуллаши“ боланинг хаёлини банд этади. Ёшлик кезларини: „умрининг энг ширин орзуларини“ табиат қўйнида, шу тераклар остида ўйнаб ўтказган рассом бола (яъни ёзувчи) табиатнинг шуқуҳий манзараларидан беҳад завқ-шавққа тўлади. Кейинчалик шу теракларни ким, қандай қилиб, қайси умид билан ўстирганини беихтиёр ўйлаб кетади. Яна бунинг устига одамларнинг шу қўш тераклар қад кўтариб турган жойни „Дуйшэннинг мактаби“ деб аташлари унинг бу воқеа „сир-асроридан воқиф бўлишига“ сабаб бўлади. Асардаги барча воқеалар

¹ *Барабаш Ю.* Высокие цели творчества. „Правда“, 26 февраль 1965 г.

„қандайдир хосиятли, қандайдир сир сақлаб турган ана шу шукуҳли қўш тераклар“ ва Дуйшэннинг мактаби билан узвий боғлиқ ҳолда тасвирланади.

Рассом бола Дуйшэнни унча яхши билмайди. Дуйшэн комсомолга ўтиб, мактаб очиб болаларни ўқитган, колхозда мироб бўлиб ишлаган, кейинчалик почтачилик қила бошлаган, „баланд бўйли, бургут қовоқ, салобатли одам“ бўлган; „...соқолига оқ кирган, қайсар отига кучи етмаган ҳалити расмана одамнинг бир замонлар қандай қилиб комсомол бўлганини, хатсаводи бўлмаса ҳам биринчи бўлиб мактаб очиб, болаларни қандай ўқитиб, қандай ўқитувчи бўлгани“ни бола ўзича ҳечам тасаввур эта олмайди (2-жилд, 45-бет).

Орадан бир неча йиллар ўтиб, урушдан сўнг шу овулда мактаб очилиши муносабати билан тантанали байрамга тўпландилар. Бола „Дуйшэн мактаби“ деган гапнинг ўзига хос тарихи бор эканлигини тасодифан шу йиғилишда билиб қолади. Янги мактабнинг очилишидаги тантанали йиғилишга ёшлигини шу овулда, шу мактабда ўқиб ўтказган ва кейинчалик машҳур олим, академик бўлиб етишган Дуйшэннинг шогирди Олтиной Сулаймонова ҳам таклиф этилади. Янги замонавий мактабнинг фахрий китобига Олтинойнинг номи биринчи қилиб ёзиб қўйилади. Тантанали йиғилиш муносабати билан йўлланган табрик телеграммалари ҳаммани қувонтиради. Кимнингдир гап орасида: „Ҳой, бунини Дуйшэн қария олиб келдимиз?“ деб сўраб қолиши барчанинг диққатини жалб этади ҳамда бутун бир воқеанинг ечилишига туртки бўлади. Аниқроқ қилиб айтганда, мактабда ўтказилаётган тантанага мазкур мактабни очган биринчи муаллим Дуйшэнни таклиф этишни унутиб қўйишади. Бу воқеани муаллиф, юқорида айтиб ўтганимиздек, шу мактабда саводини чиқарган, қирғиз аёллари орасидан етишиб чиққан биринчи олима, академик Олтиной Сулаймонованинг изтиробли мулоҳазалари, оддий меҳнаткаш инсоннинг ҳурматини жойига қўйиш масъулияти ҳақидаги ўй-кечинмалари орқали ғоят таъсирчан қилиб тасвирлаган.

Биринчидан, бу йиғилишга собиқ ўқитувчи Дуйшэннинг таклиф этилмаганлиги Олтинойни қаттиқ ранжитган бўлса, иккинчидан, бунинг устига „Дуйшэннинг мактаби“ хусусида гап кетиб, у тўғрида ҳар ким ҳар хил гапларни айтиб, масхара

қилишлари унинг иззат-нафсига тегади, тоқатини тоқ қилади. Олтиной хижолат тортигандан лабини тишлаб, қизариб кетади...

Кейин меҳмонлар эшикка, сайри-гашт қилишга чиққанларида Олтиной Сулаймонова ҳам бир чеккага ўтиб, ботишга тараддуланиб кузги даланинг четига чиқиб олган қип-қизил кўёш нурларининг шамол таъсирида чайқалаётган теракларнинг учуларига тушиб мавжланиб турганига дарду алам билан бир нафас термулиб қараб турди-да, „ҳар бир жониворнинг баҳори ҳам, кузи ҳам бор“, деди ва „яна бир нарса айтгиси келди-ю, бирдан қўлида ушлаб турган кўзойнагини тақиб“, кетишга чоғланди. Асар сюжети шу тарзда давом этиб, китобхон эътиборини дарҳол ўзига тортиб олади.

Асар воқеалари ва унинг марказий қаҳрамони Дуйшэн саргузаштлари собиқ ўқувчи Олтиной Сулаймонова тилидан ҳикоя қилинади. „Қадрдон иним, шошилиш зарур ишларим бўлса ҳам ҳаммасини йиғиштириб қўйиб, шу хатни ёзмасликка иложим бўлмади. Агар шу хатда ёзганларим сизни қизиқтирса, шу ҳикоятимни халойиққа етказиш устида ўйлаб-мулоҳаза қилиб кўрсангиз, деб илтимос қиламан. Бу фақат бизнинг овулдошларимизга эмас, ҳаммага, айниқса ёшларга ибрат бўлар, деб ўйлайман. Мен кўп хаёл кўчаларига кириб чиқдим, охири шу фикрга келдим. Бу — менинг шунча замонлардан буён юрагимда сақлаб юрган сирим. Қанча кўп одам бу сирдан воқиф бўлса, ўзимни шунчалик бахтиёр деб биламан, виждон азобидан шунча кўп халос бўламан. Мени уятга қўярмиканман деб хижолат ҳам бўлманг. Ҳеч нарсани яширмай очиқ ёзинг... Бу иззат-икромлар менга эмас, бошқа бир зотга аталиши керак эди, янги мактаб очиш маросимида мен эмас, бошқа бир зотни тўрға ўтказиш лозим эди. Бунга ҳаммадан аввал фақат биринчи муаллимимиз, овулимизнинг мўътабар қарияси Дуйшэннинг ҳаққи бор эди. Ҳолбуки бунинг акси бўлди. Биз ҳаммамиз тўкин дастурхонда меҳмон бўлиб ўтирдиг-у, бу бебаҳо одам шу улуғ айём кунини ҳам почтачилигини қўймай, бир замонлар шу мактабда ўқиб одам бўлган талабаларнинг юборган табрик телеграммаларини мактабнинг очилиш вақтига етказиш ташвишида юради“ (2-жилд, 50—94-бетлар).

Асарда тасвир этилган воқеалар 1924 йилда юз беради. Дуйшэн аслида овулдан дом-дараксиз йўқолиб кетган темир йўл

ишчиси Тоштанбекнинг ўғли. Етимликни бошидан кечирган Дуйшэн душманга қарши рус сафдошлари билан биргаликда курашади. Тинч ҳаётга қадам қўйилгач, ўз фаолиятини ўқитувчиликдан бошлайди. Комсомол йўлланмаси билан Оқжарга келиб ўқиш-ёзиш нималигини билмаган қишлоқ аҳолисига саводсизликни тугатиш йўлидаги дастлабки тадбирларни амалга оширишга енг шимариб киришади. Ўша кезларда ҳоким гуруҳлари бой-бойваччаларнинг тазйиқидан чўчиб қолган авом халқ унга ишонқирамай қарайди. Айниқса, эскилик иллатлари қонқонига сингиб кетган Ўрта Осиё халқлари учун ўқиб билим олиш мушкул бўлган бир пайтда Дуйшэннинг мактаб очиб, болаларни ўқитиш ҳақидаги гапларига кишилар менсимай қарайдилар. У комсомол йўлланмаси билан юборилганини айтиб муурожаат қилганда саводсиз овул одамлари унга кўмаклашиш уёқда турсин, анчайин пул топишнинг бир йўли деб қарайдилар: „Сен йигитча дейман, мактаб очаман деб мунча чиранасан. Биз кетмон чопиб кун кўриб юрган деҳқонмиз, энди болаларимиз ўқиб амалдор бўлишармиди. Кўпам бошимизни қотирма“ дейишса, бошқа бировлар: „Ҳа, майли жуда бола ўқитгинг келиб қолган бўлса, ўқитавер, лекин бизни тинч қўй!“ — деб уни одам ўрнида кўрмай, ҳатто хўрлаб-ҳақоратлайдилар. Ўрта аср анъаналарига кўра зулм, ҳақсизлик ҳукм сурган даврда, кишилар ўзларининг тор шахсий манфаатлари қобиғига ўралиб яшаётган овулда Дуйшэннинг пайдо бўлиши буюк воқеа эди, албатта.

Дуйшэн қатъиятли, тиришқоқ, метин иродали заҳматкаш йигит бўлганлиги учун ҳам келажакка зўр ишонч билан қарайди, ўз ишини жон-дилдан севади, қандай бўлмасин, овулдошларининг камситишу ҳақоратларига қарамай, уларнинг болалари учун илм-ирфон зарурлигини, „улуғ мартабали кишилар бўлиб етишиши“ни сабр-тоқат билан тушунтиради, жонбозлик кўрсатади.

У барча юмушларни бевосита ўзи сидқидилдан бажаради. Култетадаги бойнинг ташландиқ отхонасини бир амаллаб мактаб ҳолига келтиради, синф хоналарини жиҳозлайди, печкаларни тартибга солади, қишга ўтин ҳозирлайди, ҳатто вайрона ҳолига келган бойнинг саройи атрофига тераклар ўтқазади, уйма-уй юриб, овулдошлари болаларини ўқишга жалб этиш учун

розилигини олади, оёқ яланг, бош яланг болаларни қишда сой кечиб, сув тошқинида бирини елкасида, бирини қўлида кўтариб келиб ўқитади. Яна уйларига элтиб қўяди. Хуллас, ҳамма-ҳаммаси унинг зиммасида эди. Ҳа, одатдагидек мактабга кириб „Салом, болалар!“ дейиш Дуйшэнга осон кечмади. Ҳа, қолаверса биринчи муаллимнинг ўзи ҳам чаласавод эди. Ахир, ўша кезларда саводли қирғизни топиш осонмиди? Аммо шунга қарамай сомоншувоқ қилинган эски отхонада Дуйшэннинг қирғиз мактаби ўз фаолиятини бошлайди. Айти шу мактабда келажак сари отланган тиришқоқ қизча, кейинчалик эса машҳур олима, академик бўлиб ном таратган Олтиной Сулаймонова ўз ҳаёт йўлини бошлайди. Олтинойнинг саргузаштлари, ҳаёт йўли ўтмишдаги минг-минглаб қирғиз аёлларининг тақдирини ўзида мужассамлаштирган.

Дуйшэн армияда „оқлар билан урушганларини ҳикоя қилганда, биз ҳам ҳаёлимизда у билан ёнма-ён туриб жанг қилгандек бўлардик“, деб ҳикоя қилади Олтиной. „Бунга ҳозир ақлим етиб турибди, лекин булар ўша кезлари биз, Дуйшэн шогирдлари учун она сути оппоқ бўлганидек равшан ҳақиқатлар эди“. Демак, Дуйшэн ўша оғир ва мураккаб даврларда овулдаги болалар қалбига маърифат олиб киради, ўзининг қайноқ қалб кўрини болаларга бахшида этади. Натижада у эккан уруғлар ўсиб ниҳолга айланади; уриш, сўкишдан бошқани эшитмаган овул болалари тез кунда ўзларини бутунлай янги бир оламга кириб қолгандай сезадилар. Биринчи муаллимнинг севгиси ва орзулари ҳам шунда эди.

Шуни айтиш керакки, ёзувчи ушбу қиссасида ҳам худди аввалги асарларидаги каби ўзи кўрган-билган, бевосита гувоҳи бўлган, бошидан кечирган воқеа-ҳодиса ва одамларнигина қаламга олади. Повестнинг муваффақиятини таъмин этган муҳим омилларнинг бири ҳам асарда тасвир этилган тарихий давр, айниқса, қирғиз халқининг миллий психологияси, турмуш тарзи ва тил хусусиятларини атрофлича ўргангани, чуқур билишидир. Бу хусусият қиссанинг бутун мундарижасида, ёзувчининг даврга хос характерли манзара ва лавҳаларни топа олишида яққол кўзга ташланади.

Муаллиф ҳикоя қилишни биринчи шахс томонидан олиб борар экан, ифода воситалари сифатида ўхшатиш, сифатлаш,

қиёслаш, ҳикматли сўзлару рамзлардан усталик билан фойдаланади ва улар ёрдамида олижаноб фазилатларга эга бўлган маънавий баркамол образлар яратишга муваффақ бўлади.

„Биринчи муаллим“ повестида гарчи 20-йиллар ёшларининг ўзига хос қаҳрамонлиги ҳикоя қилинган бўлса-да, ундаги Дуйшэн образи ҳозирги ёшларимизнинг маънавий, ахлоқий қиёфаси ҳақидаги тасаввуримизга мос келади ва ўз навбатида, асарнинг замонавийлигини оширади.

Кунлардан бирида Олтинойнинг холаси унинг ўқишини нохуш кўриб, турмушга чиқишга ундайди. Ўша кезларда Олтиной ўн тўрт ёшлардаги етим қиз бўлиб, амакисининг қарамоғида яшарди. Кеннойиси шўрлик қизга эрк бермайди, чўри қизлар каби азоблайди, ҳақорат қилади, таҳқирлайди, туну кун оғир ишларни бажаришга мажбур этади, ҳатто дўппослашгача боради, турли йўллар билан бўлса-да, мактабдан уни узиб олиш пайида бўлади:

„— Худонинг балоси, итвачча! Мактабда киминг бор? Ўлинг қолса бўлмасмиди шу мактабда! — Кеннойим қулогимни ёбураб ура кетди, — итвачча, етимча! Бўрининг боласи ўлганда ҳам ит бўлмайди! Одамларнинг болалари даладан уйга ташиса, сен уйдан далага ташийсан! Мактабингни бурнингдан булоқ қиламан... Қараб тур ҳали. Иккинчи оёқ босганингни кўрсам, милигингни синдираман... Қани мактабдан оғиз очиб кўр-чи!“ (2-жилд, 57-бет.)

Эртаси кун дарс ўтилаётган пайтда қўлларида сўйил ушлаган жоҳил, эскилик ботқоғига ботган бир гуруҳ кимсалар мактабга бостириб кириб, кутилмаганда мўр-малахдай Дуйшэнга ташланадилар. Унинг қўлини синдириб, қора қонга белаб, ўлар ҳолатга келтириб дўппослайдилар. Олтинойни эса зўрлик билан ўттовга олиб кетиб, мажбуран бойга топширадилар. Ўн беш ёшида инномусидан жудо этилиб хўрланган қиз Дуйшэн билан икки милиционер кўмагида юзи қаро одамфурушлар чангалидан озод қилинади. Шунда Олтиной Дуйшэннинг оти ёлига юзини қўйиб, қўли билан зардобга тўла кўнглини бўшатмоқчи бўлади. Дуйшэн эса аламли кўзлари билан унга боқиб, меҳрибонлик билан, вухаммасини унут, зинҳор хаёлингга келтирма. Чўмилиб ол, енгил отортасан, деб унга совун узатади. Бу эпизод қиссада Олтинойнинг отилидан ғоятда табиий ва жонли бўёқларда ҳикоя қилинган.

„Хўп дегандай бош ирғадим. Дуйшэн нари кетиб, кўринмай қолган эди, ечиндим, сескана-сескана сувга тушдим. Оқ, кўк, қизил, яшил тошлар сув тагидан менга кўз ташлаб қараб туришарди. Кўм-кўк, тошқин сув тўлқини тўпигимга келиб урилиб нималарнидир вижирлаб гап очди. Ховучлаб сув олиб кўкракларимга сепдим. Баданимдан муздай сув оқиб тушганини кўриб шунча кундан буён биринчи дафъа беихтиёр кулиб юбордим. Яйраб-яйраб кулдим! Яна анчагача устимга сув қуйиб турдимда, кейин сувнинг чуқур жойига ўзимни ташладим. Сув оқими бир зумда мени яна саёз жойига олиб чиқиб қўйди, мен бўлсам яна ўрнимдан туриб, ҳадеб ўзимни қайнаб, кўпикланиб турган оқимга отаман.

— Сувжон, шу кунларнинг ҳамма шалтоқ, ифлосларини ювиб кет! Мени ўзингдай пок ва мусаффо қил! — деб шивирлаб, ўзимдан-ўзим куламану, лекин нимадан кулганимни ўзим ҳам билмайман...“ (2-жилд, 85-бет).

Олтиной олижаноб инсон Дуйшэнни жон-дилдан севади, ҳурмат қилади, унга юксак эътиқод қўяди. Дуйшэн ҳам, ўз навбатида, Олтинойни юксак қадрлайди, унинг бу ҳолатга тушишини сира-сира тасаввур эта олмай қаттиқ изтироб чекади ва эски урф-одатлар гирдобидан тортиб олиб ҳар қандай шароитда ҳам унга раҳнамолик қилади, нурли манзил сари етаклашдан толмайди. Бунинг учун унинг ўзи ўлар ҳолатга келтириб калтакланади. Дуйшэн ниҳоят уни шаҳарга ўқишга жўнатади. Дуйшэн шогирди Олтинойнинг истеъдодли қиз эканлигини яхши билганлиги учун ҳам унинг яна ўқишни давом эттиришига кўмаклашади. Натижада Олтиной рабфакни битиргандан сўнг, Москвага ўқишга юборилади. Пировардида, оддий қирғиз аёли машаққатли меҳнати туфайли фаннинг юқори чўққисига, йирик олима, академик даражасига кўтарилади.

Ч. Айтматов бу кичик қиссада Олтинойнинг ҳам ташқи, ҳам ички гўзаллигини маҳорат билан тасвирлаб бера олган. Разилт кимсалар чангалита тушиб қолган Олтиной шундай хитоб қилади: „Тўқол нима деган одам бўлди! Бир умр ёруғ дунёни кўрмаган шўрлик Тўқол... Ҳам жисми, ҳам қалби қул иккинчи хотиндан ҳам ёмон хўрликка гирифтор бўлган одам зоти бормикан бу дунёда!.. Кўзғалинг тубанликка маҳкум этилганлар тимсоли, инсонийлик қадр-қимматидан маҳрум этилган аёллар, кўзғалинг! !

Кўзгалинг жафокашлар, ўша даврнинг зулматлари кўрқувдан титраб қалтирасин! Бу сўзларни мен айтаяпман, ораларингда бу қисматни сўнгги бор ҳатлаб ўтган аёл айтаяпти!“ (2-жилд, 82-бет.)

Шу парчанинг ўзиёқ Олтинойнинг маънавий жиҳатдан ниҳоятда гўзаллигини далиллайди. Биринчи муаллимнинг доно маслаҳатлари Олтинойни доимо олға интилишга, ўз ўрнини топиб олишга, ҳақиқий чинакам инсон бўлиб яшашга чорлайди. Олтиной умр бўйи ундан мадад олади, қийинчиликларни мардонавор енгиб ўтади. Шундай қилиб, Олтиной образи қирғиз аёлининг ахлоқий поклигига ва ҳақиқий инсоний фазилатларга, садоқатга чуқур ишонч руҳи билан суғорилган. Олтинойнинг тақдири ва унинг интилишлари Дуйшэн образи билан ҳам-оҳангликда асар асосини ташкил этади. Олтиной образини яратишдан яна бир мақсад Дуйшэннинг юксак инсоний фазилатларини ёрқин ва қабартиб кўрсатиш эди.

Дуйшэн ўқитувчилик фаолиятидан кетгандан сўнг ҳам ба-рибир жамиятда ўз ўрнини йўқотмайди — сувчи-мироб, сўнгра хат ташувчи бўлиб ишлайди. Кундалик ҳаёт ташвишлари Дуйшэн ва Олтинойни турли томонларга ажратиб юборган бўлса-да, улар қачонлардан бери қалбларида ниш уриб, юксалиб борган пинҳоний соф севги туйғуларини кўз қорачигидек ўзларида сақлаб қолдилар. Бу жиҳатдан улар беихтиёр „Жамила“ поэ-вестидаги Жамила ва Сеит образларини эслатадилар. Демак, мазкур асарда ҳам Жамила билан Сеит ўртасидаги сингари пинҳоний севги туйғулари ғоятда жонли ва жозибали тасвирланган.

Тўғри, Дуйшэн Олтинойни жон-дилдан севади. Агар у ўз д бурчини унутиб, ҳис-туйғуларга эрк берганда Олтиной билан д бир умрга бахтиёр ҳаёт кечириши ҳам мумкин эди. Аммо ўз нишига — маориф ишига ўзини фидо этган, бутун борлигини унга бағишлаган муаллимнинг имон-эътиқоди буни эп кўрмайдди. Аксинча, у ўз севгисини маслағига қурбон қилади. Бошқача ттаъбир билан айтганда, унинг нигоҳи янада улкан ишларга — келажакка қаратилган эди: „— Сени бир умрга ёнимдан сил-житмасдимку-я, Олтиной, — деди у. — Лекин, нима қилай, ёсени ўқишдан қолдиришга ҳаққим йўқ-да. Ўзим ҳам унча са-

водли эмасманки... Нима бўлганда ҳам, ўқишга кетганинг маъқул! Ўқиб яхши ўқитувчи бўласан, мактабимиз эсингга тушган кезлари ҳали роса куларсан ҳам... Майли илойим, тилаган тилагимга етказсин...

Шу орада дарани янградиб узоқдан паровоз овози эшитилди, поезд чироқлари ҳам кўриниб қолди. Станциядаги одамлар юқларини кўтариб қимирлаб қолишди.

— Ана, ҳозир энди жўнаб кетасан! — деди титроқ овоз билан Дуйшэн, қўлимни қаттиқ сиқиб. — Бахтли бўл, Олтиной, ўзингга эҳтиёт бўл, ишқилиб ўқиш пайидан бўл...

Бир жавобга ҳам тилим бормади, кўз ёшларим бўғиб қўйганди.

— Йиғлама, Олтиной, — деб Дуйшэн кўз ёшларимни артиб қўйди-да, тўсатдан бир гап эсига келиб: — Анави биз эккан теракчаларни, Олтиной, мен ўзим парвариш қиламан. Омон бўлсанг, катта одам бўлиб келганингда, бўй чўзиб чиройли бўлганини кўрарсан ҳали“ (2-жилд, 86—87-бетлар).

Дуйшэн образи муаллиф томонидан онгли равишда идеаллаштирилган. Дуйшэн ёзувчининг олдинги асарларидаги қаҳрамонлар билан таққосланганда Айтматов учун мутлақо янгиликдир. Бошқача таъбир билан айтганда, ёзувчининг олдинги асарларидаги қаҳрамонлар шаклланиб борувчи шахслар сифатида берилган бўлса, „Биринчи муаллим“ қиссасидаги Дуйшэн образи тайёр ҳолда, шаклланган ҳолда берилади ва унинг ўзи кишилар ижтимоий онгини шакллантирувчи, уларни камолот сари етакловчи образ сифатида гавдалантирилади.

Қаҳрамон китобхон кўз ўнгида айнан кўринмайди, балки уни билган, иш жараёнида кўрган овулдошларининг, масалан, унинг ўқувчиси, даврлар ўтиб эндиликда улкан файласуф, академиклик даражасига етган Олтиной Сулаймонова сингари кишиларнинг Дуйшэнга бўлган муносабатлари орқали чизилади.

„Биринчи муаллим“ қиссаси сўнгида ёзувчи бутун асар мазмунини қуйидагича яқунлайди: „Тоғларда шундай чашмалар бўладики, янги йўл очилса, бу чашмаларга элтадиган сўқмоқ йўллар эсдан чиқиб кетади, сувсаганда йўлдан бурилиб борадиган йўловчилар тобора камаяди, шу билан бу чашмаларни ялпиз ёки наъматак босиб кетади. Кейин бора-бора йўловчилар қўзига кўринмай ҳам қолади. Бундай чашмалар онда-сонда би-

ронтанинг эсида қолиб, жазирама иссиқ кунларда ташналигини қондириш учун йўлдан бурилиб, чашма бошига борса борар. Йўловчи келади-ю, ўт босиб кетган чашмани қидириб топади. Гиёҳларни авайлаб очади-ю, ҳайратидан „оҳ!“ деб юборади: аллақачонлардан буён ҳеч ким лойқалатмаган, муздек булоқ сувининг тиниқлиги ва чуқурлигини кўриб ҳайратда қолади, булоқда у ўзини ҳам, қуёшни ҳам, осмонни ҳам, тоғ-тошларни ҳам кўради... Кўради-ю, шундай жойларни билмаслик гуноҳ, ёр-биродарларни ҳам бундан хабардор қилиш керак, деб қўнглидан ўтказиб қўяди. Шундай деб ўйлайди-ю, янаги сафаргача ўзи ҳам эсидан чиқариб қўяди.

Баъзан ҳаётда ҳам шундай бўларкан, шунинг учун ҳам бунинг оти ҳаёт бўлса керак...“ (2-жилд, 93-бет).

Хулоса қилиб айтганда, Дуйшэн ўтган асрнинг ўттизинчи йиллари мактабининг биринчи пойдеворини курган оташқалб фахрийлардан бири. Йиллар, даврлар ўтадики, Дуйшэн муаллимларнинг босиб ўтган шонли йўли: меҳнатдаги жасорати, таратган зиёси мангу ўчмайди. Бизнинг бу кунги ҳаётимизда, тараққиётимизда, маорифимизнинг гуллаб-яшнашида ҳам дуйшэнларнинг қалб кўри, кўз нури, юрак қони бор. Қиссадаги Олтиной, Дуйшэн каби образлар ёш авлодни ҳар томонлама етук, баркамол ва ватанпарварлик руҳида тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга.

КАМОЛОТ САРИ

Айтматов сўзининг қудрати ҳаёт ҳақиқатида ва юксак халқчиллигидадир. Чингиз Айтматов йирик сўз устаси сифатида ҳаётни бугун бойлиги, мураккаблиги билан жонли бўёқларда тасвирлаб, китобхонлар қалби ва тасаввурини забт этади.

Адиб XX—XXI аср муаммоларидан ҳеч қачон четда турмади. Унинг асарлари урушга қарши кучли айбномадир. Буни, айниқса, унинг романтик-символик услубда ёзилган „Сомон йўли“ (1963) қиссасида яққол кўриш мумкин. Қиссада тарихнинг энг ҳаяжонли, энг даҳшатли воқеаларидан бири — Иккинчи жаҳон уруши воқеалари тасвирланган. Севимли Ватан учун, халқ учун жонини фидо қилиш, ер юзидаги энг олий, энг мўътабар зот — инсоннинг мангу барҳаётлиги учун кураш қиссанинг асосий лейтмотивини ташкил этади.

Азал-азалдан маълумки, ҳар қандай бадиий асарни баҳолашда маъно-мазмун ва бадиий савия асосий мезон бўлиб келган. Шу нуқтаи назардан қараганда „Сомон йўли“ қиссаси халқнинг ўлмас руҳиятини, қадриятларини, миллий ўзига хослигини, ва ниҳоят, бебаҳо тил бойлигини мужассам этолган ҳақиқий реалистик санъатнинг ёрқин намуналари сирасига киради.

Асарнинг ижтимоий-фалсафий мазмуни бош қаҳрамон Тўлганой образида мужассамлашган. Тўлганой ҳаётга гўзаллик бағишловчи инсон. Бу жиҳатдан у одамзодга ризқ-рўз берувчи она-Ер билан қондош, жондош. Инсон ҳаётининг икки таянчи — Она ва Ер биргаликда гўзалликни кўз қорачиғидек сақлаб, урушга, ўлимга қарши курашадилар, одамларни тинч-тотув яшаб, Ерни, онани эъзозлашга даъват этадилар.

Реалистик санъатнинг ёрқин намуналаридан ҳисобланган бу асарда ҳаётнинг ўзи бадиий новаторликнинг манбаи сифатида намоён этилган. Унда шахс ва ижтимоий бурч, эскилик билан янгилик ўртасидаги муросасиз кураш, меҳнатга муҳаббат, севги ва дўстга салоқат каби муҳим мавзулар кескин конфликтларда, кучли драматик вазиятларда ҳаққоний ифода этилган. Ёзувчининг бошқа асарларидан кескин ажралиб турадиган мазкур қиссасида воқеаларнинг йўналиши ва ривожланиш жараёни Тўлганой билан она-Ер ўртасидаги символик, айни чоғда самимий инсоний савол-жавоблар асосига қурилган. Бунда соф ижтимоий ҳодисаларнинг мазмуни муқаддас момо Ер билан Она образлари тилидан баён қилиниши ўзгача маъно касб этади.

„Юзма-юз“ни истисно этганда ёзувчининг дастлабки асарларининг ҳаммасида воқеа асосан қаҳрамон тилидан ҳикоя қилинади. „Жамила“, „Бўтакўз“, „Сарвқомат дилбарим“, „Сомон йўли“ қиссалари шу услубда ёзилган. Бу усул асардаги бошқа қаҳрамонларнинг ички дунёсини очишда, воқеаларни кўламлироқ ифодалашда қийинчилик туғдирмайдими деган саволга муаллиф қуйидагича жавоб қайтаради:

„Ижодда мен хилма-хил усулларни синаб кўрдим, — деб ёзган эди муаллиф, — чиндан ҳам асар воқеаларини қаҳрамон тилидан ҳикоя қилиш бош қаҳрамондан бошқа персонажларнинг ички дунёсини чуқур очишга тўсқинлик қилади. Воқеалар муаллиф тилидан ҳикоя қилинганда, салмоқли гаплар айтиш-

га, ҳаётни истаганча қамраб олишга имкон яралади. Лекин адабиётда беҳисоб воситалар борки, асар воқеалари қаҳрамон тилидан ҳикоя қилинган тақдирда ҳам ёзувчи ундан унумли фойдаланиши мумкин. „Сомон йўли“да воқеаларни ҳикоя қилиш тарзи тақозо этилган ана шундай усулларнинг биридан фойдаланганман. Бу — момо Ер билан Онанинг сўзлашувидир...“¹

Асар қаҳрамонлари — Тўлғаной, Сувонкул, Қосим, Жайноқ, Майсалбек, Алиман сингари гўзал қалб эгалари бутун фаолиятлари, интилишлари билан ўзларига ҳам, ўзгаларга ҳам манфаат етказувчи кишилар сифатида талқин этилган. Улар халқ ҳамда Ватан олдидаги юксак бурчларини чуқур ҳис этадилар. Эзгулик, инсонга чексиз меҳр-муҳаббат уларнинг муқаддас шиоридир.

„Сомон йўли“ қиссасининг асосий қаҳрамонлари бир хил маслақ, бир хил ғоядаги кишилар бўлиб, улар том маънода индивидуаллаштирилган. Бу эса муаллифга ранг-баранг образларни яратиш имконини берган. М.Горький ёзади: „Ёзувчи ўз қаҳрамонларига айнан жонли кишиларга қарагандек қараши керак, уларнинг жонли бўлишлари учун эса ёзувчи ҳар бир қаҳрамоннинг нутқида, ҳаракатида, жуссасида, юзида, жилмайишида, кўз ўйинида ва ҳоказоларда характерли, ўзига хос оригинал хусусиятларни қидириб топиб, таъкидлаб кўрсатиши, қайд қилиши зарур. Буларнинг ҳаммасини қайд этиш билан ёзувчи тасвирлаган нарсаларини китобхон кўз ўнгида тўла гавдалантира олади. Мутлақо бир хил одамлар бўлмайди, ҳар бир кишининг ички қиёфасида ҳам, ташқи кўринишида ҳам қандайдир ўзига хослик бўлади“².

Англашилаётгани, қиссадаги Тўлғаной, Сувонкул, Қосим, Жайноқ, Майсалбек, Алиманларнинг ҳар бири ранг-баранг қиёфалари — хатти-ҳаракатлари, ёши, руҳияти, қувончу аламлари, сўзлаш услуби, бир сўз билан айтганда, ички ва ташқи олами билан кескин ажралиб турадилар ва китобхонлар хоти-

¹ Чингиз Айтматов. Ёзувчи ва замон. Қаранг: Адабиёт ва замон. Тошкент, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981 йил, 330-бет.

² М. Горький. Адабиёт ҳақида. — Т.: Ўзбекистон Давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1962 йил, 108-бет.

расида узоқ сақланиб қоладилар. „Эрта қайтган турналар“, „Соҳил ёқалаб чопаетган олапар“ қиссаларидаги бир ғоя, бир мақсад йўлида курашган қаҳрамонлар хусусида ҳам шуни айтиш мумкин.

Қиссанинг бош қаҳрамони Тўлғаной образи ўзининг оригиналлиги, интеллектуал бойлиги билан ёзувчининг бошқа қаҳрамонларидан кескин ажралиб туради. Тўлғаной Саида, Жамила ва Олтинойларнинг тажассуми сифатида вужудга келдики, бу Айтматов ижодида ўзига хос бир босқични ташкил этади. Саида, Жамила ва Олтиной ўзларининг шахсий бахтлари ҳамда юксак инсоний муҳаббатлари учун курашган бўлсалар, Тўлғаной миллий характер доирасидан чиқиб, ўзида умумбашарий хусусиятларни акс эттирувчи қирғиз аёлининг ҳақиқий образи сифатида гавдаланади.

Асар диалог шаклида ёзилган бўлиб, у Тўлғанойнинг она-Ер билан бўлган суҳбатидан бошланади ва шу билан тугалланади. Бошқача айтганда, муаллиф асарда меҳнаткаш деҳқон билан она-Ер ўртасидаги азалий муносабатларни донишмандларча талқин этади. Асар қаҳрамони Тўлғаной қалбидаги чексиз дард-аламларни она-Ерга изҳор этади, она-Ер эса, ўз навбатида унинг изтиробларини чуқур ҳис этади, матонатли аёл кечмишининг гувоҳига айланади. Тўлғаной ва она-Ер бир-бирларига жуда ишонишади ва бир-бирлари билан сирлашишади. Чунки замин ва деҳқон бир-бири билан табиий, узвий бирликдadir. Тўлғанойнинг она замин билан қиёсланиши, юқорида қайд этиб ўтганимиздек, албатта, рамзий маънога эга. Асарнинг композицион қурилиши ҳам бир оз ғалати туюлса-да, муаллиф ўзининг реалистик услубидан чекинмайди, балки ўз истеъдоди, новаторлигини асослайди. Гап шакл устидагина кетаётгани йўқ, албатта. „Сомон йўли“ ўзининг катта ғояси, чуқур гуманизми билан уруш ҳақида, урушга қарши чексиз нафрат руҳида ёзилганлиги билан ёзувчи ижодида алоҳида ўрин тугади.

Ч. Айтматов асарларида воқеа кўпинча муаллиф тилидан эмас, балки қаҳрамон тилидан (масалан, „Жамила“да ёш бола Сеит, „Сарвқомат дилбарим“да шофёр Илёс, „Бўтакўз“да навқирон йигит Камол, „Байдамтол соҳилларида“да механик Нурбек, „Сомон йўли“да Тўлғаной тилидан) ҳикоя қилинади. Муаллифнинг маҳорати шундаки, у қайси бир образ тилидан ҳикоя

қилаётган бўлмасин, ўша образнинг қиёфасига киради, ўзини унинг вужудига синдириб юборади. Ўқувчи муаллиф билан ҳикоя қилувчи шахс ўртасидаги тафовутни мутлақо сезмайди. Ёзувчи ҳар бир образ ва персонажнинг ўзига хос сўзлаш, фикрлаш, ҳаракат қилиш, психологик намоён этиш, индивидуал услубини яратиш билан қаноатланиб қолмай, балки асарда воқеаларни тасвирлашнинг умумий, муаллиф услубини ҳам бош қаҳрамоннинг нутқ услубига бўйсундирган. Масалан, „Сомон йўли“да бадиий тасвирлаш услуби асарнинг бош қаҳрамони бўлган кекса аёлнинг ҳикоя қилиш тарзидан шаклланади. Асарда тасвирланган воқеа-ҳодисалар унинг кўз қарашларидан ранг-бўй олади. Зотан ҳаёт фалсафаси, яшаш ва кураш тасвири кекса оқила она тилида ўзгача маъно касб этади.

Қиссада Иккинчи жаҳон уруши йилларида мамлакат ичкарисиди, хусусан, қирғиз овулларида юз берган даҳшатли ҳаёт манзаралари, оддий қишлоқ аёли бўлган Тўлғанойнинг босиб ўтган оғир йўли, меҳнатдаги жасорати умумлаштириб берилган. Асарда Тўлғаной характери ўзига хос характерли нуқталарда инкишоф этилади.

Тўлғаной „яланг оёқ“, „яланг бош бир қашшоқнинг қизи“ бўлиб, меҳнат қўйнида ўз бахтига эришганлигини ҳикоя қилади. Муаллиф оддий қирғиз аёлининг колхозда ўз бахтини пешона тери билан топганини қизиқарли эпизодларда кўрсатади. Тўлғаной Сувонқул билан танишиб, янгича ҳаёт қуришади. Улар жамоа қучоғида тарбияланидилар, лекин уларнинг бахти кўпга чўзилмайди, ҳамма гап ана шунда.

Ўғли унга: „Она, уруш бошланибди!“ деганида, „Уруш? Уруш дейсанми?“ дейди. „Бу сўзни мен ҳеч қачон эшитмагандек, унинг маъносини тушунмагандек, яна қайтариб сўрадим ва ниҳоят юрагимда пайдо бўлган кўрқинчдан нафасим қисилди, йиғлаб юбордим“. Шу йўсинда қаҳрамон нутқида, хилма-хил эпизодларда, тафсилот ва чизгиларда Тўлғаной характерининг нозик қирралари аста-секин очила боради.

Тўлғаной ўз фарзандларини ҳамда бирдан-бир суянчиғи ва маслакдоши Сувонқулни бирин-кетин урушга жўнатади. Эрининг ўрнига ўзи бригадирлик вазифасини бажаради. Энди у тонг саҳардан шом қоронғусигача кўпинча, отдан тушмай жамоат ишлари билан банд бўлади. Умр йўлдошини, суқсурдай учала

фарзандларини урушга жўнатар экан, уларнинг барчаси фронтда ҳалок бўлгандан сўнг ёлғиз келини билан ҳаёт кечиради. Муаллиф бу икки бева қолган аёлларнинг бир-бирига муҳаббати, меҳрибонлиги, самимий муносабатларию руҳий кечинмаларини ғоятда таъсирли, чуқур драматизм билан ёритган... Орадан кунлар ўтади. Алиман овулга аллақайёқлардан келиб қолган чўпон йигит билан илакишиб, охир-оқибатда тўлғоқ пайтида ҳаётдан кўз юмади. Тўлғаной бўлса бола — Жонбўлат билан бирга қолади ва ўзининг олижаноб бурчини охиригача адо этади. Янги ҳаёт бағишлайди.

Бу ўринларда ёзувчи Тўлғаной характеридаги етакчи хусусиятларни: инсонпарварлик, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, бошга оғир кулфат тушганда ҳам ўзини йўқотмаслик каби юксак инсоний фазилатларни маҳорат билан чиза олган.

Ўғлини кўра олмаган Тўлғаной она-Ерга қарата: „Айт-чи, яна, дунё таянчи Ер, қайси замонда, қайси она ўшандек ўз боласини бир кўрарга зор бўлиб, кўзидан қонли ёш тўкиб, йиғиси тош ёриб, йўл пойлади экан?“ — деганда, она-Ер:

„— Айтолмайман, Тўлғаной. Сенинг замонингдагидек уруш оламда бўлгани йўқ“, дейди.

Шунда Тўлғаной:

„— Бўлмаса, ўшандек йўл пойлаган онанинг энг сўнгиси мен бўлайин! Илоҳим, менингдек темир йўл қучоқлаб, зор қақшаган банда бўлмасин!“ , дейди (2-жилд, 130-бет).

Қалби ёнган, йиғиси тошни ёрган онанинг нидосини қанча-қанча оналар айтмади, қанчалари ўз фарзандларини, умр йўлдошларини бағрини узиб бергандай она-Ватанни фашист газандаларидан ҳимоя қилишга жўнатдилар. Айтматов она билан она-Ерни сўзлатиб, ҳаёт ҳақиқатининг жонли тасвирини романтик усулда санъаткорона очишга муваффақ бўла олган.

Қиссада халқ ўзининг охирги бир бурда нонигача она-Ватаннинг муқаддас тупроғидан босқинчи ёвларни супуриб ташлаётган ва шу диёрни, сеvimли халқини деб жонбозлик кўрсатаётган жангчиларимизга юбораётгани тасвирланади. Халқ тақдири очарчилик натижасида жиддий хавф остиде қолгач, бригада бошлиғи Тўлғаной бўш ётган ерларга режадан ташқари кўшимча дон сепиб, ҳосилини колхозчиларнинг меҳнат кунларига тақсимлаб бериш масаласини кўтариб чиқади: „Раисга ё

маслаҳат солдим, райкомгача бордим, тушунтирдим: буни биз режадан ташқари ўз кучимиз билан элнинг меҳнат ҳақига мўлжаллаб экамиз, дедим. Столга бағрини бериб ўтирган кимдир биров: „Йўқ, бундай қилиш мумкин эмас. Агар биз бунга йўл қўйсак, колхоз уставини бузган бўламиз!“ — деди. „Уставинг қора ерга кирсин! — дедим мен. — Биз оч юрсак сизларга ким нон топиб беради?“ — десам: „Оғзингга қараб гапир, ўлгинг келяптими?“ — дейди. „Оғзимга қараб гапиряпман. Биз ишга ярамай қолсак, фронтдаги солдатларга ким нон топиб беради? Буни ўйлайсанларми?“ (2-жилд, 147—148-бетлар.)

Бу колхоз уставидаги қотиб қолган қоидаларнинг оқибати эди, албатта. Бир қарашда унчалик жиддий кўринмаган бундай майда-чуйдалар ижтимоий ҳаётда чуқур из қолдирганлиги ҳаммага маълум. Ёзувчи шу биргина деталь орқали ҳам ўша давр ҳаётида ҳукм сурган „темир қонун“нинг оқибатларини кўрсатиб берган.

Тўлганой ҳаётининг энг бахтли дамларида шундай ўй юрилади: „Худди новда илдишлардан қувват олганидек, онанинг бахти ҳам халқдан қувват олади. Онанинг тақдири халқнинг тақдири билан чамбарчасдир“: Лекин бу бирликни уруш деган бало бузади. Деҳқонлар Ватанни ҳимоя қилиш учун ерни ташлаб урушга кетишади. Уруш фожиасининг қора кунлари, фронт ортидаги қийинчиликлар Тўлганой ва унга ўхшаш муштипар оналарнинг зиммасига тушади.

Асарда тасвир этилишича, даҳшатли уруш Тўлганойни умр йўлдоши Сувонқулдан, учала суқсурдай фарзандлари — Қосим, Майсалбек, Жайноқлардан ва охири таянчи, сеvimли келини Алимандан бирин-кетин жудо қилади. Бироқ, она қанчалик оғир бўлмасин, бутун қийинчиликларни ўз зиммасига олади, катта хўжаликнинг жонкуяр раҳбари сифатида, фронтга кетганлар учун тинимсиз меҳнат қилади, мислсиз жасорат кўрсатади. Тўлганой машғум урушда бошига катта фожа тушган, уни қудрат ва ирода билан енгиб ўтган аламзада ва қаҳрамон оналарнинг умумлашган образидир.

Ёзувчи асарда инсоният тақдири, унинг ўтмиши ва келажак жаги билан боғлиқ бўлган жуда муҳим масалаларни ўртага ташлайди. Тўлганой жамиятнинг гули, энг навқирони, куч-қувватга тўлган қисми урушга сафарбар қилиниб, қон кечишини мут-

лақо ғайритабиий, ғайриинсоний ҳол деб билади. Қиссада она-Ернинг аллегорик образи яратилган. Ер тилга киради, она билан бирга қайғуради, онани юпатади. Тўлғаной ҳаётнинг энг даҳшатли, фожиали кунларида она-заминга мурожаат қилади: „Табиат томонидан яратилган энг олий мавжудотларнинг энг буюги, одамзод, дунёни ўзига бўйсундирган ким — одамзодми, шундай экан, бир-бирига бунчалик зиён келтирмай, тинч-тотув яшолмайдими? Сирдош далам, жавоб бер, айт жавобингни.

— Қийин савол бердинг-ку, Тўлғаной. Мен билганимдан бери, одам одам бўлиб яратилгандан бери урушгани урушган. Баъзан урушда мутлақо қирилиб, ном-нишонсиз кетган эллар ҳам бўлган, кули кўкка совурилиб, тирик жон қолмай, хонавайрон бўлган шаҳарлар ҳам бўлган. Неча асрлар одамзод изига зор бўлиб, бўм-бўш ётган вақтларим ҳам бўлган. Ҳар гал уруш чиққанда, гап уққанларга урушманглар, қон тўккунча ақл ишлатинглар, деб айтаман. Ҳозир ҳам айтадиган сўзим шу: „Эй, одамлар, дунёнинг тўрт бурчагида яшаган одамлар, сизларга нима керак — Ерми? Мана мен Ерман, мен барча одам боласига етаман, менга талашиларингнинг кераги йўқ, менга иноқлик керак! Меҳнат керак! Шудгорга битта дон ташласаларинг, юз дона қилиб бераман, хипчин санчсаларинг, чинор қилиб бераман, боғ қилсаларинг, мева туғиб бераман, мол ёйсаларинг, пичан бўлиб бераман, уй курсаларинг, девор бўлиб бераман, уруғ-аймоқларинг кўпайса, ҳаммаларингга жой бўлиб бераман! Мен тугамайман, мен хасис эмасман, мен конман, мен ҳаммаларингга барабар етаман!“ дейман. Сен энди, Тўлғаной, одам боласи тинч яшай оладими, йўқми, дейсан. Ўзинг ўйлаб кўр-чи, у мenden эмас, сизлардан, одам боласининг ўзидан, сизларнинг ноиноқликларингиздан, хоҳишларингиздан, ақл-идрокларингиздан...” (2-жилд, 140-бет). Фалсафий мушоҳадаларга тўлиб-тошган мана шу ғоя — Инсонни улуғлаш, кишилар бошига кулфат ёғдирадиган урушни лаънатлаш ғояси „Сомон йўли“ асарининг пафосини ташкил этади. Она-замин билан бўлиб ўтган бу суҳбат ўзига хос гуманистик маънога эга. Инсон урушларда нобуд бўлиш учун эмас, меҳнат қилиш учун ва бахтиёр яшаш учун туғилади. Заминнинг ўзи ҳам одамларнинг сунъий равишда қирилишига қарши, бундан у ҳам азият чекади. Ҳаётнинг тасдиқланиши, меҳнатнинг яратувчилик мо-

хияти — буларнинг ҳаммаси асарнинг асосий мотивидир. Муаллиф таъкидлаганидек, халқ яшашда давом этар экан, демак, одамларга ризқ-рўз ато этаётган замин ҳам яшайверади. „Қосим, эшитяпсанми! Нон ўлмайди. Ҳаёт ҳам ўлмайди. Меҳнат ҳам ўлмайди“.

Юқоридаги парчада ёзувчи характер қирраларини очувчи диалогнинг ёрқин намунасини бера олган. Унда санъаткор ҳақиқий гуманист, оташин ватанпарвар ёзувчининг олижаноб эътиқоди, фуқаролик бурчини, унинг оламдаги барча мавжудотларни, моддий ва маънавий бойликларни яратувчи буюк зот — одамзодни бениҳоя севгани ва урушга бўлган чексиз нафратини она-Ер тилидан баён этиб, асарнинг реалистик қимматини оширишга муваффақ бўлган. Иккинчидан, бу диалог, ўз навбатида, Тўлғаной характерини маълум даражада очувчи воқеа ролини ҳам ўтаган. Муаллиф мана шундай ўзига хос чизгилар, муҳим тафсилотлар орқали Тўлғаной сиймосининг миллий характер доирасидан кенглигини, унинг инсоният ташвиши, қайғу-алами, қувончи ва севинчи билан яшашини, бинобарин, бошқа оналарнинг бундай ҳолга тушишини дилидан истамаганлигини кўрсатади.

Тўлғаной ўғли Майсалбекни бир зумгина кўради, холос. Ўғлининг „юзиди, кўзларида ўкинч ҳам, севинч ҳам, учрашув ҳам, хайрлашув ҳам бор!“лигини бир зумда ўзининг оналик қалби билан чуқур ҳис этади. Ўғлининг орқасидан чопиб юз тубан йиқилади, лекин қўлида қолган биргина ўша „аскар қулоқчин“и унинг қалбига қанчалик далда бера олганлигини ёзувчи асослайди.

Учрашув манзарасида чуқур психологик ҳолат юзага келади. Тўлғаной она-Ерга қарата:

— „Ҳа, она-Ерим, нима ҳам дер эдим. Ёлғиз менгина бўлсам эди — урушнинг касри тегмаган битта ҳам оила, биронта ҳам одам қолмаган эди-ку“, — дейди.

Ёзувчи Тўлғаной характерини тўлароқ очиш мақсадида драматизмни тобора кескинлаштириб, унга ўзининг дарди, ташвиши етмагандек жамоат ишларини ҳам юклайди. Айни чоғда булар зўрма-зўраки киритилмасдан, характернинг интеллектуал хусусиятларини тобора кенг, чуқур очишга самарали хизмат эттирилади. Дарҳақиқат, Тўлғаной асар давомида тадрижий ра-

вишда ўзгара боради. Ёзувчи унинг ижтимоий ишларидаги фаолиятини очиш билан биргаликда ўзининг хусусий ишлари, бошига тушган оғир кулфатларини ҳам ҳаққоний тасвирлайди. Тўлғанойнинг бошига шунчалик ташвиш тушса ҳам у буларнинг ҳаммасига бардош беради, қийинчиликларни жасорат билан енгиб ўтишга интилади. Тўлғанойни буюк мақсадга, жасорат кўрсатиб ишлашга ундовчи бирдан-бир куч — бу она-Ер — она-Ватан, унга бўлган чексиз муҳаббат ва ниҳоят ижодий меҳнатдир. Тўлғаной „Оҳ, дунё, оҳ, жонажон Ер, боламни кўз очиб-юмгунча тирилтириб, дийдорини биргина кўрсатиб қўйсанг-чи!..“ — деб илтижо қилиб йиғлаганида, она-Ер:

„— Тўлғаной, сабр қил, ўзингни босиб ол. Ундай қилма, ўзингга раҳм қил... Юрагингнинг ҳар бир тепишини ганимат бил. Бўйнингдаги қарзингни унутдингми?“ (2-жилд, 137-бет) — деб унга далда беради, яна яшашга, мардонавор курашга чорлайди. Тўлғаной ўз қанотларидан, нуридийдаларидан биринкетин жудо бўлганда ҳам яшашни, курашни, меҳнат қилишни ўзининг муқаддас бурчи деб билади, ўзгаларга руҳан далда беради, уларга раҳнамолик қилади. Тўлғаной характери ўзининг оптимизми, курашувчанлиги ва ақлий теранлиги билан алоҳида ажралиб туради.

Тўлғаной учун ўз фарзандларидан жудо бўлиш нечоғлик оғир кечмасин, „Ғалаба“ деган сўзни эшитганда чексиз қувончларга тўлади:

„Ў, ғалаба-ей, орзу қилиб кутган, курашиб етишган ғалабамиз-ей! Ассалому алайкум, Ғалаба! Кечиргин бизнинг йиғлаганларимизни, кечиргин Алиман келинимни... Ҳаммамизни кечиргин, Ғалаба! Сени деб қанча нуридийдаларимиздан ажралдик, ...Сен билан юз кўришиб туриб, биз кўнглимизда ҳар биримиз жанг майдонидан қайтиб келмаганлар билан сўнгги бор видолашдик, уларни яна бир марта эслашиб, яна бир сидра куйиниб, юрагимизни совутдик. Кечиргин мени, Ғалаба, кечиргин!“ (2-жилд, 160—161-бетлар.)

Характерли эпизод. Тўлғаной нима учун севиняпти? У ҳақиқатнинг бир кун эмас, бир кун барибир юзага чиқишига ишонарди.

Тўлғаной Қосимни зориқиб кутади. Лекин уруш тутаган бўлса ҳам ундан дарак йўқ. У ном-нишонсиз йўқолган. Энди она урушга

кетган нуридийдаларидан батамом айрилганини сезиб хаёлот оламига чўмади. Шунда ҳам у фақат келини Алиманнинг тақдирини ўйлайди. Бу ўй унга кечаю кундуз тинчлик бермайди. Бир томондан, суюкли келинидан ажралишдан қўрқса, иккинчидан, унинг бахтли бўлишини жон-дилдан истайди. Мана шу икки ўй-хаёл унинг қалбида кескин олишади. Ҳатто у: „...Ўққа учрамаган бўлса ҳам, Алиманнинг тақдирини эслаганимда, юрак-бағрим куйиб чўғ бўлади. Унинг уволи кимга? Унинг дардини кимга, кимга айтаман? Бечора келиним, гул севган келиним!“ дея зор қақшайди (2-жилд, 161-бет) ва яна хаёлот оламига чўмарди:

„Ишқилиб, бахти очилса бўлгани. Ёш эмасми, тагин бир тенгини топар, Қосимдек меҳрибонига йўлиқармикин? Ким билади? Бахтли бўл, чироғим, бахтли бўл. Нимасини айтайин. Гоҳо мени эслаб қўйсанг, дейман, болам. Сендан бошқа кимим бор. Сен кетсанг, ўлганнинг кунини кўриб, бир уйда ёппа-ёлғиз қоламан. Шўрли бошим. Қариганда мададкор бўладиган фарзандларимдан нишон ҳам қолгани йўқ. Бироқ, менга қарамагин. Уволингга қолмайин, қачон кетсанг ҳам бошинг бўш. Менинг учун ғам ема, болам, кунингни кўр. Розиман сендан, оқ фотиҳа бераман...“ (2-жилд, 162-бет). Онаи зор шундай деб айтишга тайёр, лекин айтолмайди. У Алиманнинг чўпон йигит билан кўнгил олишиб юрганидан ҳам хабардор. Лекин иложи борича билдирмасликка ҳаракат қилади. Унинг бахтли бўлишини орзу қилади. Бинобарин, унга ачинади, ўз бағридан кетказгиси келмайди. Ҳатто келини Алиман маст ҳолда кириб келганида ҳам нима дейишини билмай донг қотади. Кейин-чи! Кейин унинг атрофида парвона бўлади. Келини бу аҳволга тушганидан юраги сиқилади, қаттиқ изтироб чекади, шунда ҳам раҳм қилиб, қалби илийди:

„Йиғламагин, Алиман, йиғламагин. Нима бўлди сенга, қани айт-чи? Хафа бўлдингми? Ё биров бир нарса дедими сенга? Айт-чи, менга. Ё мендан хафа бўлдингми, хафа бўлган бўлсанг айт, сақлаган сирларингнинг барини айт, эшитай...“ (2-жилд, 172-бет).

Аслида у келинининг қай аҳволда эканлигидан хабардор. Ўзининг охириги овунчоғи, суянчиғи Алиман яқинда ундан ажраши, уни ташлаб кетиши ҳам мумкин. Лекин Алиманни ўз уйдан сен менинг ўғлимга содиқ қолмадинг, хиёнат қилдинг,

сендайларга уйимда жой йўқ, деб ҳайдамайди, аксинча, уни юпатади. Яна унга далда бергиси, яхшилик қилгиси, танлаётган йўлидан қайтаргиси келади. Лекин буни очиқ айтолмайди. Ўзи билан ўзи курашади. Асарнинг бу ўринларида қаҳрамоннинг ички руҳий зиддиятлари ниҳоятда чуқур очилган.

Тўлғанойнинг олижаноблиги, гуманизмини очувчи яна бир лавҳага мурожаат этайлик. У ўз-ўзича дейди:

„Йўқ, йўқ, Алиманимга бундай ёмонликни ҳеч вақт раво кўрмайман. Кўнглимда, мен уни айблаганим ҳам йўқ. Бутун нарсани ўз кўзим билан кўриб-билиб юрмабмидим. Алиманинг бошига тушган кун — менинг ҳам бошимга тушган кун, у туққан бола — менинг ҳам болам, номус-орини, яхши-ёмонни, бор-йўғини бирдек баҳам кўраман, ўзимча шундай қарорга келганман“ (2-жилд, 176-бет).

Шу йўсинда Тўлғаной характерининг янги-янги қирралари очила боради. Демак, Тўлғаной энг олижаноб фазилатларни ўзида мужассамлаштирган, пок қалбли улуг инсон.

Асардаги Алимани образи ҳақида анча-мунча мунозарали фикрлар мавжуд...

„Сомон йўли“да тасвирланишича, Алимани Қосим билан севишиб турмуш қуришган, Алимани ўзини Қосимсиз тасаввур қилолмайди. У вафодор, ҳалол ва садоқатли ёр. Бироқ Қосимлар оиласи уруш фожиасининг қурбони бўлади. Алимани ёшгина келинлигида Қосимдан жудо бўлади. У бир томондан, Қосимнинг вафодор хотини, иккинчи томондан, у инсоний ҳиссиётга тўла, ҳароратли қалб эгаси. Ана шу икки туйғу Алиманинг вужудида бир-бири билан курашади. Алимани ҳаётда биринчи ва охирги марта қалтис қадам ташлайди, яъни юқорида қайд этиб ўтганимиздек, ўз ихтиёрини бошқа киши — чўпоннинг қўлига топширади ва бу қалтис ҳаракатнинг оқибати ўлароқ ҳалок бўлади! Начора, ёш жувоннинг табиий инсоний талаби ғалаён қилган экан, бунинг туб моҳияти соғлом ақлга зид эмас. Зероки, Алимани шахсий ҳирснинг эмас, балки уруш фожиасининг қурбонидир.

Ёзувчи Алимани образини нима учун асарга олиб кирган, уни яратишдан мақсад нима эди? Тўғри, юқорида таъкидланганидек, Алимани ҳақиқий пок севги эгаси, бунга тўла-тўқис ишонч ҳосил қилиш мумкин. Энг муҳими, унинг бундай оғир

аҳволга тушишига биринчи навбатда лаънати уруш сабабчи.

Ёзувчининг мақсади ҳам Алиманнинг ва Алиман сингари қанчалаб ёш қалбларнинг фожиали тақдирини умумлаштириб кўрсатиш орқали урушни, унинг даҳшатли оқибатларини лаънатлаш эди. Алиманнинг ҳали ўн гулидан бир гули очилгани йўқ. У ҳали Тўлғаной даражасига ўсиб чиққан эмас. У Тўлғанойга нисбатан ҳаётни тор тушунади. Бунинг учун эса уни айблаб бўлмайди. Агар уруш бўлмаганда, Алиман бундай фожиали ҳолатга асло тушмаган бўлур эди.

Алиман образини яратишдан кузатилган яна бир мақсад, асар бош қаҳрамони Тўлғанойнинг юксак инсоний фазилатларини, ундаги улуғворликни, инсонпарварликни қабариқ ҳолда кўрсатиш эди. Ишонч билан айтиш мумкинки, ёзувчи бу образни яратиб ўзининг ишонтириш санъатини, бадиий маҳоратини яна бир бор намоиш этган.

Тўлғаной бирини кузатиб, бирини кутиб олади. Яъни Алиман ҳаёт билан видолашади, норасида гўдак оламга келади. Яшашни истамай, ҳаётдан беза бошлаган онанинг қалби илийди, ёш гўдак — келинидан Тўлғанойга ёдгорлик бўлиб қолган набаира, яъни ҳаёт давомчиси Жонбўлат унда яна оналик меҳрини уйғотади. Натижада Тўлғанойда ҳаётдан безиш, унга алам-задалик, нафрат, умидсизлик билан қараш ўрнини „ҳаёт билан яна бир марта беллашиб кўрсак қандай бўларкин“ деган чуқур оптимистик орзу-умид учқунлари товланади. Шу ўринда кичик ё бир лирик чекиниш қилайлик.

Ёзувчи Михаил Шолоховнинг „Инсон тақдири“ ҳикоясида ҳам жангчи, оддий шофёр А.Соколовнинг уруш йиллари оиласи, бола-чақасидан ажралганлиги, аскарликдан қайтиб келиб, оота-онасидан айрилиб, етим қолган бир болани ўз фарзандидек тарбияга олиши тасвирланади.

Аслида ҳар иккала асар („Сомон йўли“ ва „Инсон тақдири“) ҳам лаънати урушнинг аёвсиз қабоҳатларини, даҳшатларини фош этибгина қолмасдан, балки уруш оловини ёқувчиларга қарши чексиз нафрат руҳида ёзилганлиги билан ҳам характерланади.

Бу жиҳатдан мазкур асарлар ва уларнинг қаҳрамонлари ўртасида қандайдир мушгараклик бор. Соколов жангчи. У бевосита қурушда иштирок этади, асирликда оғир азобларни бошидан

кечиради, уруш тугагач, унинг ўз таъбири билан айтганда, „янги ўғил“ни бағрига олади. „Янги ўғли“ унга: „Айланай, дадажон! Мени бир кун эмас, бир кун ахир топиб олишингни билардим! Билардим! Албатта топиб оласан, деб ишонардим! Қачон топиб олар экансан, деб кўпдан бери ўйлаб юардим!“ — деб кўзлари ёшланади, энтикади. Соколов унга:

„Жон ўғлим, сени Германиядан ахтардим. Польшадан ахтардим. Сени излаб бутун Белоруссияни айланиб чиқдим. Бу ёққа келсам, Урюпинскда экансан“, — дейди.

Асарда ҳаёт ҳақиқати зўр маҳорат билан бадиий ҳақиқатга айлантирилган. Ахир қанчадан-қанча гўдаклар ота-оналари, ака ва опаларидан жудо бўлдилар. Ёзувчи катта ҳаёт ҳақиқатини шу каби кичик-кичик эпизодларда, жонли лавҳаларда лўндагина бера олган.

Кўп қийинчиликларни ўз бошидан кечирган Соколов бу гапларни шунчаки болани юпатиш, эркалаш учун айтаётгани йўқ, албатта. Бу гапларни қалб кўри билан сидқидилдан айтиб, инсон боласини севганини, ўзининг бундан кейинги бутун фаолиятини шу боланинг тарбиясига бағишлаганини таъкидлайди ва бу билан ёзувчи жангчилардаги гуманистик фазилатларни улуғлайди.

Соколовларга ишонган ёзувчи шундай дейишга ҳақли эди:

„Есир қолган икки инсон, даҳшатли уруш довули билан бегона юртларга келиб қолган икки қум донаси... Уларни олдинда нима кутар экан? Мана рус кишиси, букилмас ирода кишиси, ўзини ростлаб олади ва ёнидаги болани оталик меҳри билан ўстириб улғайтиради, вояга етказди, кейин у ватани чорлаган йўлда учратгучи ҳар қандай қийинчиликларга чидайдди, уларни енгади, деб ўйлагинг келади“.

Тўлғаной ҳақида ҳам худди шундай илиқ гапларни айтиш мумкин. Айтматов ҳам она-Ер тилидан Тўлғанойга қарата „ўзе инсонийлик бурчингни унутдингми“ деб Жонбўлатни вояга етказиш, тарбиялаш керак, деган муҳим масалани қўяди. Бу ўринда „Сомон йўли“ қиссасидаги шунга ўхшаш яна бир кичик эпизодга мурожаат этайлик. Кекса она Тўлғаной оғир уруш йиллари армия сафига жўнатилаётган ўғли Жайноқ ҳақида, унинг уруш туфайли бир-биридан ажралиб, эвакуация натижа-

сида станцияга келиб қолган бир ёш гўдакка қилган яхшилиги, инсоний гамхўрлиги ҳақида қуйидагича ҳаяжон билан ҳикоя қилади:

„Одам яхшиликни ердан топиб олмайди, одамдан ўрганади. Жайноқ бериб кетган пўстин йиртилар, бутунлай йўқ бўлиб кетар, айтишга арзимайдиган нарса, бироқ, гап унда эмас, шу кичкина боланинг қалбида биров қилган яхшилик учкунлари сақланиб қолса, одам бўлгандан кейин бировга яхшилик қилиш бурч эканини ёшлигиданоқ тушуниб олса, Жайноғимнинг қилган савоб иши ўшанда“ (2-жилд, 137-бет). Ёзувчи қахрамонлари ташиётган бу гоя унинг ўз фаолияти, ижодиёти учун етакчи шиор бўлиб қолди.

Демак, икки буюк ёзувчининг асарлари урушни лаънатлайди. Бирида бевосита уруш қатнашчиси ўз тақдирини ҳикоя қилса, иккинчисида оддий қирғиз аёли Тўлғанойнинг руҳий кечинмалари орқали урушнинг оғир кулфатлари қораланади. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам (Соколов ва Тўлғаной) ўз фарзандларини эмас, умуман, инсон боласини тарбиялашни, ўз бағирларига олишни ўзларининг асосий инсоний бурчлари деб биладилар. Ҳар иккала образда ҳам юксак инсоний фазилатлар алоҳида таъкидлаб кўрсатилади.

Тўлғаной ўз инсонийлик бурчини шараф билан адо этди. Энди у ҳаётнинг ўлмаслигига, меҳнатнинг, ноннинг ўлмаслигига қаттиқ ишонади. Шу пайтга қадар оғир дардни ўз бошидан кечирган онанинг кўзлари чақнаб, руҳи енгил тортади.

Жонбўлатнинг кўлидан нон еганида, худди Қосимнинг кўлидан нон егандек бўлади. Унинг ҳаётга, инсонларга муҳаббати янада ортади. Фақат у бир нарсани айтолмайди, холос. Яъни ҳақиқатни айтолмайди, буни айтиши ҳам мумкин эмас эди. „Ўрни келганда, ҳаммасини Жонбўлатга тушунтириб айтиб ўбераман. Эси бўлса тушунар, ақли бўлса кечирар бизни... Лекин ўбошқалар-чи, қуёш остида яшаган барча одамзодга айтар сўзим, тапим бор. Уни қандай айтаман, уни қандай қилиб ҳаммага айтиб чиқаман?“ (2-жилд, 190-бет.)

Ёзувчи Тўлғанойнинг халқ тақдирини ўйламайдиган кимсаларга нафратини, шафқатсизлигини ҳам қуйма сатрларда нифода эта олган: „Далил деб, ҳийла ишлатиб қутулсанг, қутулиб кетарсан, лекин билиб қўйгин, эл-юртнинг мушкулидан

ўзингни четга олиб, уни ўлим-етимида баравар қайғу чекмаганинг учун одам сонидан чиқиб умринг якка моховликда ўтади. Сенга далил ҳам, жазо ҳам шу“ (2-жилд, 173—174-бетлар.)

Шундай оғир кунларда эл-юрт ташвишларидан ўзини четга олиб, ўғрилиқ билан кун кўриб юрган баъзи бир „одам нусха кимсалар“, разилларга қарата Тўлганой шундай дейишга ҳақли эди. У урушнинг суронли йилларида хотин-қизларнинг ажойиб тимсоли сифатида дадил туриб, мардонавор курашди, жасорат кўрсатди. Ўзининг бутун борлигини, қалб кўрини халқ ишига, Ватан ишига сафарбар этди.

Муаллифнинг ютуғи шундаки, у чин инсон, букилмас иродали, меҳнат ишқи билан ёнган, бутун борлигини инсониятга бағишлаган оддий қирғиз аёлининг тўлақонли характерини яратиб, уни ҳақиқий реалистик образ даражасига кўтарган.

Айтматов Тўлганой образи орқали чуқур фалсафий хулосага келади. У она-Ер (она-Ватан) билан суҳбатида фақат ўзи ҳақида эмас, балки замон, тарих, жамият, одамлар ва уруш ҳақида сўзлайди.

Таъкидлаб ўтганимиздек, ёзувчи мукамал идеал йўналишдаги образ — Тўлганойни яратгунга қадар бир қапча босқичларни босиб ўтди ва ўз маҳоратини ошира борди. Тўлганой ёзувчининг аёллар образини яратишдаги катта муваффақиятидир. Гўё ёзувчи бу асарда янги даврда яшаётган қирғиз аёлларининг барча юксак инсоний фазилатларини Тўлганойда мужасамлаштиргандай туюлади.

Ч. Айтматов асарларининг, шу жумладан, „Сомон йўли“ қиссасининг сюжет-композицион хусусиятларида ҳам унинг услубига хос фазилатларни кўрамиз. Асар тузилишида, унинг қисмлари ўртасида узвий уйғунлик кўзга яққол ташланиб туради. Бу ҳолат кўк юзида Сомон йўлининг бот-бот кўриниб туришида ҳам, муқаддимаси-ю хотимасининг узвийлигида (Ер билан Тўлганойнинг учрашуви ва хайрлашуви) ҳам яққол сезилиб туради.

Асарда рамзийлик ғоятда кучли бўлиб, асосий ғояни очишда муҳим роль ўйнаган. Биргина мисол: қиссадаги Сомон йўли образини олиб кўрайлик. У асарда бир неча бор кўзга ташланади ва ҳар сафар ҳам эл-юртга ризқ-рўз тарқатувчи азамат, саноатий деҳқон образида гавдаланади.

Характерли жиҳати шундаки, Сомон йўли турли-туман вазиятда, қаҳрамон турли руҳий вазиятга тушганда кўриниб, ҳар сафар алоҳида — ўзига хос маъно касб этади. Масалан, дастлаб у икки севишган юрак — Тўлғаной билан Сувонқул учрашганида катта бир қучоқ сомон кўтариб, ризқ-рўз улашиб ўтиб бораётган азамат деҳқон образида қаҳрамон (Тўлғаной)нинг орзу-умидлари тажассуми сифатида гавдаланади. Иккинчи учрашувда эса Сомон йўли қаҳрамон орзу-ниятларининг амалга ошганлигини тасдиқловчи маъно касб этади: Тўлғаной Сувонқулнинг ҳам Сомон йўлини „яратган“ — эл-юртга ризқ-рўз улашувчи азамат деҳқон бўлиб қолганлигига ишонч ҳосил қилади. Ёзувчи Сомон йўли бадиий символикаси орқали ғоят чуқур фалсафий умумлашма яратади: халқни боқувчи азамат бободеҳқон ўлмас — у абадий барҳаётдир; ёрқин ҳаёт учун курашда куч-қувватга, ақл-идрокка тўлиб-тошган кўплаб кишиларнинг ёстиғи қуриши мумкин-у, аммо бободеҳқон — моддий ва маънавий бойликларни яратувчи халқ оммаси ўлмасдир, деган юксак ғоя илгари сурилади.

Хулоса қилиб айтганда, „Сомон йўли“ асарида қаҳрамонларнинг барча хатти-ҳаракатлари, ички кечинмалари, руҳий ҳолати ёрқин намоён этилган. Шунингдек, қиссада табиат манзараси ва портретлар ҳам образларнинг руҳиятига монанд ҳолда санъаткорона чизилган.

Маълумки, Айтматовнинг бугун ижоди, унинг йирик маданият арбоби сифатидаги фаолияти урушни лаънатлаш, инсониятни бу ёвуз хатардан халос этиш ғояси билан суғорилган. Муаллиф инсон ва уруш мавзуи ҳақида гапирар экан, уни турли усулда ва йўналишда ёритиш мумкин эканлигини таъкидлайди. Ёзувчининг ижоди бу мавзуга турлича ёндашишнинг ёрқин мисоли бўла олади. Муаллиф бу ҳақда шундай ёзади: „Мен ўзимнинг („Эрта қайтган турналар“ — *А.Р.*) повестимда инсонни уруш билан тўғридан-тўғри тўқнашиш жараёнида эмас — бу ҳақда менга қадар ҳам кўп ёзилган — балки тўқнашувни „Сомон йўли“ повестидагидек воситали равишда кўрсатишни лозим кўрдим. Уруш қасрдадир узоқ-узоқларда бошланган, лекин Тўлғанойнинг қисматида у ғалла даласида кечади“.

Шуниси қизиқки, Ч.Айтматов асарларида Ойбекнинг „Қуёш қораймас“, Шуҳратнинг „Шинелли йиллар“, Иброҳим Раҳим-

нинг „Тақдир“ асарларидаги каби бевосита уруш манзаралари чизилмайди, фронт эпизодлари батафсил тасвирланмайди. Аммо шунга қарамай, санъаткорнинг деярли барча асарларида урушни лаънатлаш пафоси жуда кучли. Бунга у, асосан уруш оқибатларини бадий ифодалаш орқали эришган. Тўғри, унинг бир қанча асарлари, шу жумладан, „Сомон йўли“, „Юзма-юз“ ва „Эрта қайтган турналар“ каби ўлмас қиссаларида урушни лаънатлаш, унинг мудҳиш оқибатларини тўлалигича кенг қўламда акс эттириш бош масала қилиб қўйилган бўлса ва бу масала характерлар онгидаги, руҳиятидаги коллизиялар, яъни ички кураш тарзида ифодаланган бўлса, бошқа асарларида бирон қўшимча восита орқали бўлса-да, инсоният бошига қирғин келтирувчи уруш қоралаб ўтилади. Масалан, муаллифнинг „Жамила“ повестида, асосан, севги мавзуи мадҳ этилган бўлса-да, унда урушнинг совуқ нафаси сезилиб туради. Сеит Дониёрдан урушда кўрган-кечирганларини ҳикоя қилиб беришни сўраганда, Дониёрнинг ичи ўпирилиб кетгандай бўлади, изтироб чекади. Уни шунчаки эрмак учун матал айтгандай хотиржамгина ҳикоя қилиб бериш мумкин эмаслигини айтади.

„— Уруш дейсанми? — деди у ва худди ўзига жавоб бераётгандек паст овоз билан қўшиб қўйди: — Урушнинг номи ўчсин, уни билмаганларинг яхши!“ (1-жилд, 74-бет.)

Бундан кўрамизки, муаллиф баъзи асарларида урушнинг Қирғизистон қишлоқларидаги мудҳиш оқибатларини бутун тафсилотлари билан кўрсатиш орқали қораласа, айрим асарларида уруш тўғрисида деярли ҳеч нарса айтмай туриб қоралайди. Дониёр уруш тўғрисида шу „ҳеч нарса дея олмаслигининг“ ўзида-ноқ, биз урушнинг нақадар даҳшатли, инсоният бошига битмас-туганмас фалокат келтирувчи нарса эканлигини сезиб турамиз.

Ёзувчининг „Эрта қайтган турналар“ (1975) қиссасида ҳам ўша машъум уруш йилларининг даҳшатли оқибатлари — ёвузлик билан эзгуликнинг, гўзаллик билан бадбинликнинг тўқнашуви акс эттирилади. Ойбекнинг „Қуёш қораймас“, Абдулла Қаҳҳорнинг „Олтин юлдуз“ асарларида эса бу кураш уруш жангоҳларида кўрсатилади. „Менимча, — деб ёзган эди муаллиф, — ҳақиқий санъат инсоннинг кундалик ҳаётидан, турмуш тарзидан келиб чиқади. Мен кибр-ҳавога ёки савдойиликка берил-

ган санъат эмас, балки ҳақиқий санъат тарафдориман. Инсон инсон бўлгани учун ҳам гўзал. Буни ўз асаримда бадиий гавдалантиришга ҳаракат қилдим.

Султонмурод образини тасвирлашда ўзгача йўл тутдим, яъни от ўғриларига нисбатан куч ишлатиш йўли билан адолат ўрнатиш ёки, аксинча, унинг ўзини зўрлаб турли қийноқларга дучор қилиш йўли билан ҳам тасвирлашим мумкин эди. Аммо менинг олдимда ўзгача вазифа, ўзгача мақсад турарди, яъни инсонда мавжуд бўлган табиий, ҳақиқий фазилатларни намоён этиш эди. Ҳаётдаги эзгулик билан ёвузлик ўртасидаги мурасиз курашни кўрсатиб бериш осон иш эмас, албатта¹.

Асар воқеаси олис қирғиз қишлоқларининг бирида — колхоз овулида кечади. Курол тута билган ҳар бир киши фронтга жўнайди. Кексалар, хотин-қизлар ва ёш ўспиринларгина қолишади. Барча қатори, ҳали она сути оғзидан кетмаган мактаб ўқувчиларининг ҳам бошига оғир кунлар тушади, улар қилич-ни яланғочлаб келган ёвни ғам-андух билан енгиб бўлмаслигини, унга қарши зарба беришнинг ва бахтиёр, фаровон кунларга эришишнинг ягона йўли мардонавор курашда, меҳнатда эканлигини ҳам яхши билар эдилар.

„Десантчилар отряди“ номи билан юритилган еттинчи синф ўқувчилари, яъни асар қаҳрамонлари — Султонмурод, Онатой, Эркинбек, Куббатқул, Эргашлар колхоз раиси, собиқ жангчи Тиналиев бошчилигида ишга киришадилар. Оқсой даштидаги икки юз гектарли майдонга ғалла экиш учун қиш бўйи отларни парваришлаб, плугларни шайлаб қўядилар. Десантчиларга Султонмурод командир этиб тайинланади. Улар баҳор келиб, эрта-индин Оқсой даштига ишга жўнашлари олдида, кутилмаганда, Онатойнинг отасидан қора хат келиб қолади. Шунда бригадир Чекиш чол десантчиларни тўплаб насиҳат қилади: „Йигитлар, сизлар энди ёш бола эмасликларингизни айтиб қўймоқчиман. Ҳаётнинг аччиқ-чучугини татиш эрта бошларингизга тушди. Жазирама тупроқда юриб, муздай ерда ётиш... Демак, тақдир шундай экан. Мана, бугун бирингизнинг бошингизга катта кулфат тушди — Онатойнинг отаси, Сатторқул

¹ Чингиз Айтматов. В соавторстве с землею и водою... Фрунзе: Кыргызстан, 1978, 319- бет.

фронтда ҳалок бўлибди. Сизлар энди ёш бола эмассизлар, агар бирингизнинг бошингизга кулфат тушса, иккинчигиз унга сунячиқ бўлмоғингиз лозим. Тайёрланиб туринглар. Одамларни қаршилаб турасизлар. Отларни боғлаб турасиз. Ҳозир раҳматли Сатторқулникида одамлар тўпланишади, сизлар ҳам ўша ерда бўлишларинг керак. Ёш болаларга ўхшаб Онатойнинг ёнида ҳиқилламанглар, ҳамонки, йиғлар экансизлар, чинакамига қаттиқ овоз чиқариб эркакчасига йиғлангларки, бундан Онатойнинг содиқ дўстлари йиғлаётгани аниқ билиниб турсин“¹.

Десантчилар характери ғоятда оғир шароитда, меҳнат жараёнида очила боради. Болалар ҳам маънавий, ҳам жисмоний жиҳатдан ўсиб, улғая борадилар. Уларда илк бор севги туйғулари уйғона бошлайди. Айниқса, Султонмурод билан унинг синфдоши Мирзагул ўртасидаги илиқ муносабатлар, пок ва самимий севги онлари уларнинг ёш хусусиятларига монанд ҳолда қизиқарли эпизодларда ҳаққоний ва жозибали тасвирланган.

Асар пировардида воқеалар оқими кескинлашади. Ғоят оғир шароитда кун бўйи ишлаб, ҳолдан тойган қўшчилар тунашга бошлайдилар. Кимсасиз даштлик. Ҳамма ёқни зулмат қоплаб олган. Негадир Султонмуродга кўрқинчли туюлади, „иш билан ва ташвишлар билан банд бўлиб кимсасиз чўл бағри шунчалик кўрқинчли эканлигини сезмаган экан“. У кўрқув аралаш ширин хаёлларга берилади, оғир хўрсинади. У ёқда опасининг ҳоли не кечди экан, отасидан ханузгача ҳеч қандай дарак йўқ, ишқилиб фронтдан тезроқ қайтиб келса бўлгани. Укаси Ажимурот билан Чопдорда станцияга, уни кутиб олишга чиқишса. Отасини кутиб олгач, унга Чопдорни бериб, ўзлари эса отаси билан ёнма-ён югуришса. Эҳ, қани энди шундай бахтга муяссар бўлганда эди, у Чопдорни плугдан чиқариб чоптириб кетарди... Кейин эвазига юз ҳисса кўпроқ ишлаб берарди. Султонмурод аста йиғлай бошлади, чунки бундай бахт, эҳтимол, ҳеч қачон рўй бериши мумкин эмаслигини ғира-шира бўлса-да, қалбдан ҳис этарди. Ниҳоят у хаёл селига чўмиб ширин уйқута кетади. Шу маҳал, ногаҳон, уларни кўз тагига олиб, улуш бериб кетган ўша овчилар Султонмурод ва унинг шериклари қўлларини боғ-

¹ Чингиз Айтматов. Эрта қайтган турналар. — Т.: „Ёш гвардия“ нашриёти, 1988, 77-бет.

лаб, офизларига латта тиқиб, қўшчи отларини ҳайдаб кетишга улгурган эдилар. Йигитлар орқама-орқа ётишиб, не машаққатлар билан бир-бировларининг қўлларини ечишга муваффақ бўладилар. Султонмурод дарҳол жойида турган Чопдорни миниб от ўғрилларини қувишга киришади. Уларга энди етиб олай деганда ўқ овози эшитилади, от калласи билан умбалоқ ошиб, ёнбошлаганча хириллаб ётарди. Қон ҳидини сезган бўри ўлжани ўзлаштириш учун тобора яқинлашиб келарди. Султонмурод ҳам от оғзидан сувлуқни олганча душманни таъқиб этиш учун шайланиб турар эди. Адиб қиссани шу йўсинда ўзига хос драматик ҳолатда хотималайди. Бу зиё билан зулматнинг тўқнашуви эди. Соя нурдан, зулмат зиёдан чекинади. Бу ҳаёт қонуни. Ўзбек адиби Одил Ёқубов ҳам „Эр бошига иш тушса“ қиссасида уруш вақтида Ўзбекистон қишлоқларида ҳам катталар фронтга кетиб, оғир дала юмушлари болалар зиммасига тушганлигини ҳаётий манзараларда кўрсатган.

Қиссада уруш йилларидаги кишиларнинг, шу жумладан, ёшларнинг юксак ватанпарварлик туйғулари, меҳнатдаги жасорати, ҳар қандай қийинчиликларни мардонавор енгишлари, айниқса, ўспирин йигит — асар бош қаҳрамони Султонмурод ва унинг сафдошлари тимсолида ёрқин ва жозибали тасвирланган. Хуллас, ёзувчи уруш ва урушни лаънатлаш мавзуида ҳам ўзига хос услубда қалам тебратади.

Адибнинг „Эрта қайтган турналар“ повести ҳам кенг китобхонлар томонидан илиқ кутиб олинди ва матбуотда ёзувчи шайнига қанчадан-қанча илиқ гаплар айтилди. Чунончи, донгдор пахтакор Турсуной Охунова: „...Чингиз Айтматовнинг „Эрта қайтган турналар“ повестини ишгиёқ билан ўқиб чиқдим. „Эрта қайтган турналар“даги ёш қаҳрамонларнинг бошидан кечирган оғир қисматлари менга уруш йилларида ўз бошимдан ўтказган болалик йилларимни эслатди. Повестни ўқир эканман, болаларим ҳақида ва бугунги кундаги барча болакайларимиз ҳақида ўйладим. Қандай яхши, уларнинг тепасида тинч, осойишта, мусаффо осмон бор. Улар бизнинг қисматимизга тушган ўша жудоликларни, машаққатларни билишмайди. Шу боисдан ҳам „Эрта қайтган турналар“га ўхшаш китоблар жуда ҳам зарур, улар одамларни тинчликни севишга ва қадрлашга ўргатади“, — деб ёзган бўлса, адабиётшунос Н.Кримова „Дружба народов“

журналининг 1972 йил 2-сонида босилган „Отам қайтиб келса бўлгани“ номли мақоласида қуйидагиларни битган эди: „Айтматов одамларга ибрат, тарбия мактаби бўладиган воқеалар ҳақида, ўрнак бўладиган кишилар тўғрисида ёза олади. Унинг асарлари яхши маънода ўғитли, ибратлидир. Бу асарларга сингдирилган панд-насиҳат ота-оналарнинг теран туйғулари билан ҳамоҳангдир. Шунинг ўзи катта истеъдод эканлигини ҳаёт кўрсатиб турибди. Шунинг учун, адиб педагогика масалаларини ҳал этишни даъво қилмай, ўз асарлари сюжетининг доирасидан чиқмай, гоҳ-гоҳида, ихтиёрий ва ихтиёрсиз равишда одамлар олдида шу лаҳзада, шу кунларда, космик кашфиётлар даврида кўндаланг бўлиб турган энг долзарб тарбиявий масалаларга муурожаат этади“.

Бу ўринда шуни қайд этиб ўтиш керакки, Чингиз Айтматовнинг бошқа асарлари сингари унинг тинчлик учун имзо тўпловчи япон боласи ҳақида ҳикоя қилувчи илк асари — „Газета сотувчи Дзюйдо“ новелласи ҳам, оғир уруш йиллари фронт орқасида жонбозлик кўрсатган Султонмурод каби мактаб ўқувчилари жасоратини мадҳ этувчи „Эрта қайтган турналар“ қиссаси ҳам, асосий сюжети афсона ва реал ҳаёт асосига қурилган „Соҳил ёқалаб чопаетган олапар“, „Оқ кема“ сингари повестлари ҳам жаҳондаги барча болалар томонидан севиб ўқилмоқда. Бу асарлар ҳар қанча кўп нусхада нашр этилса-да, болаларнинг уларга иштиёқи борган сари ортаверади. Бундай катта ижодий муваффақиятнинг сири нимада? Гап шундаки, бу асарларда тарихий воқеликнинг мураккаб проблемалари, олам ва одам ҳақидаги долзарб масалалар кучли, иродали ёш китобхонларнинг онги, тушунчасига мос тарзда юксак маҳорат билан бадиий талқин этилганлигидадир.

САДОҚАТ МАДҲИ

(Танабой ва Гулсари — айрилмас дўстлар)

Ҳар бир янги бадиий асарнинг қиммати ҳаётнинг қай жиҳатларини қай тарзда кашф этганлиги билан белгиланади. Ҳаётни кенг қамраб олиши, воқеа-ҳодисаларни ҳаққоний тасвирлаши, турмуш тафсилотларини жонли бўёқларда, жозиб манзараларда чизиб бериши жиҳатидан муаллифнинг „Алвидо, Гулсари!“

(1966) повести ўзигача яратилган барча асарлардан ажралиб туради.

Асарда ижтимоий ҳаётда юз берган икки хил мураккаб давр, яъни қишлоқ хўжалигини жамоалаштириш ва Иккинчи жаҳон урушидан кейинги қайта қуриш даври қаламга олинади. Ҳар икки давр ҳам ўз ижтимоий муаммолари, турли-туман қийинчиликлари жиҳатидан бир-биридан қолишмасди. Ана шу ўта мураккаб давр воқелигини жонли персонажлар, тўлақонли ижтимоий типлар орқали ҳаққоний гавдалантириб беришда муаллиф маҳоратининг янги қирралари намоён бўлган. Албатта, қисса осонликча юзага келмади. Ёзувчи уни ёзиб тугаллаганча қанчадан-қанча ижодий жараённи бошидан кечирди.

„Эҳтимол, менга қанчадан-қанча илҳом нашидаларию бадий ижод машаққатларини „Алвилдо, Гулсари!“ повести келтиргандир, — деб ёзган эди муаллиф. — Мен унда олдинги асарларимга қиёслаганда қандайдир янги бир сўз айтишга ҳаракат қилдим. Матбуотда берилган материаллар ҳам, дунёнинг турли бурчакларидаги кўпдан-кўп китобхонлардан келаётган мактублар ҳам менда маънавий қониқиш ҳосил қилибгина қолмай, балки эндиликда ҳаётда ва адабиётда танлаган йўлим ҳақида янада чуқур ўйлашга мажбур этганди.

Мазкур повест, шахсан мен учун, шуниси билан қимматлики, унда, ўйлашимча, замонавий миллий ҳаёт картинасини тасвирлашга эриша олдим деб ўйлайман. Мен миллий ҳаёт „нусхасини“ эмас, балки миллий турмушдаги муҳим ижтимоий конфликтлар ва зиддиятларни ёритишга интилдим...“¹

Адиб асарда кишиларнинг меҳнату ташвишларини, ҳаттич ҳаракатларию ўзаро муносабатларини рўйирост тасвирлаш орқали турли қисмат ва тақдир соҳиблари бўлган одамларнинг ёрқин образларини яратади. Қиссанинг марказий қаҳрамони Танабой ва Жўра образлари ҳам ана шундай кишилар тимсолига киради.

Қиссани ўқир эканмиз, Танабой кўз ўнгимизда, энг аввало, буюк бир инсон ва улуғ бир меҳнаткаш сифатида гавдалантинади. Бошқача қилиб айтганда, муаллиф Танабой Бакасов тақ-

¹ Чингиз Айтматов. В соавторстве с землею и водою... Фрунзе: Кыргызстан, 1978, 119—120- бетлар.

дири, унинг босиб ўтган мураккаб кураш йўли орқали уруш арафасидан тортиб то урушдан кейинги йиллардаги қишлоқ ҳаётини, колхоз ҳаётини бадиий гавдалантиришни мақсад қилиб қўйган. Маълумки, шўро давридаги тоталитар тузум одамларни, айниқса, чекка ўлкалардаги фуқароларни хўрлаб, оёқ ости қилиб, манқуртлаштириб юборган эди. Буни деярли биринчи бўлиб кўтариб чиққан адиб ўз асарларида, шу жумладан, „Ал-видо, Гулсари!“ қиссасида мустабид тузум иллатларини шафқатсизларча фош қилиб, бонг урди. Иззат-нафси, маънавий қадриятлари топталган Танабой сингари минглаб, миллионлаб софдил кишиларга унинг қанчалик тубанлашиб кетганини рўйи-рост кўрсатиб берди. „Ҳақиқат, ҳақиқат ва фақат ҳақиқатни айтиш менинг шиорим, эътиқодим“, деб ёзган эди у бир мақоласида. Юксак эътиқод билан яшаб, ҳақиқатни бор овоз билан куйлаган адиб алданмади. Мустабид тузум чок-чокидан сўкилиб кетди. Янги ҳаётбахш давр бошланди, ўз юртини, маънавий қадриятларини асраб-авайлашга қодир ёш авлод вояга етди.

Асарда тасвирланганидек, Танабойнинг тақдири ниҳоятда оғир, ҳатто фожиали. У ўзининг бугун куч-қувватини, фаолиятини халқ ишига бағишлаган ва ҳар қандай шароитда ҳам ўз имони, эътиқодига содиқ қолган инсон. Танабой қалб амри ва ижтимоий бурч даъвати билан фронт даҳшатларини бошидан кечиради, урушдан қайтгач, колхозда гоҳ темирчилик, гоҳ йилқиччилик, гоҳ қўйбоқарлик қилади, хуллас, у қаерда, қайси вазифада ишламасин, тиним билмай жонбозлик кўрсатади. Лекин Танабой ҳамма ерда ҳам колхоз фаоллари Иброҳим ва Алданов; район прокурори Сегизбоев ва райком котиби Қашқатовлар сингари мансабдор, хушомадгўй юлғичларга дуч келади ва уларга қарши муросасиз кураш олиб боради. Ана шу хусусиятларига кўра Танабой ҳатто ўз акаси Қулибойни ҳам аямасдан аллақачонлар кулоқ сифатида сургун қилишга сабабчи бўлади, колхоз партия ташкилотининг котиби — дўсти Жўранинг заифликларини эса зинҳор кечирмайди.

Уруш тугаганига беш-олти йил бўлишига қарамай колхозчиларга ҳақ берилмаслиги, хўжаликнинг нима учун қарздан кутула олмай орқага кетаётганлиги Танабойга тинчлик бермайди. Колхоз иқтисодини кўтариш учун шароит қанчалик оғир

бўлишига қарамай, у ўз вазифасини виждонан бажаради. Танабойнинг бундай фаоллиги қишлоқдаги айрим кишиларга ёқса, айримларига хуш келмаслиги ўз-ўзидан аён. Шунинг учун баъзи раҳбарлик ўринларига сайлаш пайтида кўпчилик ундан юз ўгиради. Унинг номзодини кўрсатганларида ошқора суратда бўлмаса ҳам овоз беришдан воз кечадилар. Танабойнинг ғоявий эътиқоди бошига оғир кунлар тушганда, яъни арзимаган баҳона тўқиб чиқариб уни партиядан ўчирганларида айниқса сезилади. Шунга ҳам айтиш керакки, ёзувчи Танабой образини идеаллаштириш йўлидан бормайди, аксинча, бутун мураккаблиги билан акс эттирадики, биз уни буюк эътиқодли чинакам инсон тарзида ҳам, айрим пайтларда эса ўз ҳисларига эрк бериб юборган ожиз одам сифатида ҳам кўрамыз.

Шундай қилиб, асарда тасвирланишича, томонлар ўртасидаги рақобат — ҳақ ва ҳақсизлик, одиллик ва адолатсизлик, одамийлик ва ваҳшийлик, соддалик ва дабдабазлик, самимият ва сохтакорликнинг кучли тўқнашувидан келиб чиқади. Пировардида бу курашда оддий чўпон, матонатли инсон Танабой ҳам, ҳаётининг сўнгги дамигача ҳақсизликка қарши индамай курашган, мулоҳазакор раис, сўнгги йилларда колхоз партия ташкилотининг котиби Жўра Саёқов ҳам, ҳалоллик ва садоқат тимсоли бўлган саман йўрға — Гулсари¹ ҳам ана шу курашнинг қурбони бўладилар. Воқеалар ниҳоясида, катта қурбонлар берилганига қарамай, адолат, диёнат тантана қилади. Ана шу психологик ва драматик ҳолатларнинг Танабой қалбида акс садо бериши асарда ғоятда табиий ва ишонарли чиққан.

Танабой урушдан қайтиб келгандан сўнг колхозда хизмат қилиб юриб, шу ерда Гулсари исмли отни парвариш қилади. Гулсарининг қулунлигидан тортиб бутун ҳаёти унинг кўз ўнгида ўтади. Демак, Танабойнинг кўпгина масрур дамларига Гулсари ҳам шохид эди. Танабой ва Гулсари — айрилмас ҳамроҳлар, қадрдон дўстлар. Гулсари — Танабойнинг жони, қони. Гулсарининг тақдири — Танабойнинг тақдири. Балки эриш туюлар, лекин бу бор ҳақиқат. Улар бир-бирларининг қалбини, нозик юрак сирларини гўё чуқур тушунадилар. Асар воқеалари

¹ Гул ва сариқ сўзларидан олинган бўлиб, Саригул маъносини англатади.

давомида Танабой характеридаги кўпгина қирралар Гулсари образи билан боғлиқ ҳолда очила боради. Хуллас, Танабойнинг тақдирини англашда Гулсари от ҳал этувчи роль ўйнайди.

Муаллифнинг ҳар бир асари чуқур психологизм, теран конфликтлар, ўзига хос драматик коллизиялар асосига қурилган. „Алвидо, Гулсари!“ қиссасидаги чуқур психологизм гоҳ Танабойнинг ўй-хаёллари, гоҳ Гулсарининг хотира ва кечинмалари тарзида берилиши ва ҳар гал инсон руҳининг чуқур қатламларига, жонивор оламининг ички дунёсига кириб боришида Айтматовнинг инсон ва уни қуршаб олган борлиқни бир бутунликда беришдек юксак маҳорати яққол кўзга ташланади.

Муаллиф Танабойни юксак идеаллар учун собит курашчи, салоҳиятли инсон сифатида кўрсатар экан, унинг камчиликларидан ҳам кўз юммайди. Ёзувчи „Биринчи муаллим“ повестидаги Дуйшэн ҳақида гапириб „коммунист образини онгли равишда идеаллаштирганини“¹ айтган эди. Аммо бундан Дуйшэн, шунингдек, Танабой ҳам идеал қаҳрамон деган хулоса келиб чиқмайди. Дуйшэн инқилоб ғалабаларини мустаҳкамлаш йўлида қаҳрамонлик кўрсатган пайтларида ҳам, Олтинойни ўқитганда ҳам билими чуқур эмаслигини тушунади. Танабой эса ўз оиласи, бола-чақалари борлигига қарамай, тунлари бошқа аёл билан учрашиб юради. Бугина эмас, „Алвидо, Гулсари!“ повестида Танабойни турли типдаги партия ходимлари билан тўқнаштириш орқали муаллиф ҳаётни пардозлаб тасвирлаш ҳақидаги, яъни шўро адабиётида гўё партия аъзоларининг салбий образларини яратиш мумкин эмаслиги ҳақидаги қарашларга зарба беради. Чиндан ҳам бундай қарашлар ҳаёт ҳақиқатига зид эди. „Алвидо, Гулсари!“ қиссаси, юқорида айтиб ўтганимиздек, асосан, урушдан сўнгги давр қирғиз қишлоқларида юз бераётган улкан ўзгаришларни, энг муҳими, янги ҳаёт қураётган меҳнаткаш қирғиз халқининг қалб уришини ўзида ифода этган йирик бадиий полотно бўлиб қолди. Шу боисдан ҳам ўз даврининг юксак мукофотларидан бири — Давлат мукофотига сазовор бўлди.

¹ Чингиз Айтматов. Создадим яркий образ. // В соавторстве с землёю и водою... Фрунзе: Кыргызстан, 1978, 90-бет.

Асарнинг сюжети шундай бошланади: ўр томонга қараб чўзилиб кетган қийин йўлда аравага кўшилган қари отда қари киши кетмоқда, отнинг юриши тобора секинлашиб, аравани тепалик томон аранг тортиб боради. Аравакаш бошқа аравакашлар сингари ҳолдан тойган отни беҳудага қамчиламайди, уни аяйди. Аравани кекса от эмас, гўё ўзи тортиб бораётгандай хис қилади, жони ачийди.

Нега шундай? Чунки бу кекса одам ва қари от бир-бирига қадрдон, умршерик, айрилмас дўстлар эдилар. Бу қари от бир вақтлар овулнинг кўрки, атрофга донғи кетган, бутун водийни ўзига мафтун этган йўрға Гулсари бўлса, кекса киши бир вақтлар кучини қаерга сиғдиришни билмаган, тиниб-тинчимас, гайратли ва ўктам Танабой эди.

„Алвидо, Гулсари!“ повести, — деб ёзган эди муаллиф, — автобиографик асар. Қаҳрамонларимнинг кўпи ҳаётда бор, менга яқин одамлар. Гулсари ҳам бор от. Бутун туманда донг таратган машҳур йўрға от эди. Қолаверса номи ҳам Гулсари эди...“¹

Қари от ва кекса Танабой бу кенгликлару доvonлардан ҳаётида неча бор шамолдек учиб ўтган эдилар. Ҳозир эса бир қадам юришга, қимирлашга мажоллари келмайди. Вақт ўтиб бормоқда. Манзилга етиш учун эса ҳали жуда узоқ йўл босиш керак. От эса тобора мадори қуриб бормоқда. Бу кимсасиз адирда тунаб ҳам бўлмайди. Умрининг энг ажойиб дамларини бирга ўтказган, кўпгина манзилларга истаган вақтида етказган, қанчадан-қанча шон-шарафларга буркаган бу қадрдон отини қариган чоғида йўлга ташлаб кетишга Танабойнинг кўзи қиймайди, бу инсофдан эмаслигини у яхши билади.

Ҳар бир инсон кексайган чоғида ўтмиш ҳаётига назар ташлагани сингари Танабой ҳам Гулсари билан ўзининг бирга ўтказган дамларини бир-бир кўз олдига келтиради. Танабойнинг ҳаёти, унинг Гулсари билан биринчи учрашуви, яъни кекса йилқичи Тўрғайнинг ўша пайтда бир ярим яшар Гулсарини Танабойга кўрсатгани, яхши от бўлади, сен уни парвариш қил, деб тайинлаган кундан бошлаб ўзи ва йўрғанинг босиб ўтган шонли йўллари-ю, сўнгги бор сафарга чиққан ҳозирги фожиа-

¹ Ч. Лйтматов. „Қыргызстан маданияти“, 1972 й., 27 апрель.

ли дамларини бирма-бир эслаб кетади, хотирасида бутун бир давр гавдаланади.

Танабой йўрғаси билан видолашар экан, унга сўнгги сўзларини айтади: „Сен ажойиб от эдинг, Гулсари. Сен менинг айрилмас дўстим эдинг, Гулсари. Сен ўзинг билан бирга менинг энг эзгу хотираларимни олиб кетяпсан, Гулсари. Мен умрбод сени эслайман, Гулсари. Ҳозир ўз олдингда сени эсга олаётганимнинг боиси шуки, сен жон беряпсан, донгдор отим Гулсари. Биз албатта сен билан, қачонлардир у дунёда учрашамиз, Гулсари... Лекин мен у ёқда сенинг туёқларингнинг дупурини эшита олмайман. Ахир у дунёда йўллар йўқ, у ёқда ер йўқ, ўт-ўлан йўқ, у ёқда ҳаёт йўқ. Аммо мен тирик эканман, сен ўлмайсан, чунки мен сени эслаб юраман, Гулсари. Туёқларингнинг дупури мен учун севимли кўшиқ бўлиб қолади, Гулсари...“ (1-жилд, 398-бет).

Шуни ҳам айтиш керакки, қиссада йўрға отнинг тарихи Танабойнинг тарихи билан шунгчаки биргаликда берилмаган, албатта. Гулсари „эркак кишининг қаноти“ бўлибгина қолмасдан, балки у асарда мустақил бадиий образ сифатида гавдаланади.

Туғма йўрға бўлган бу чиройли отни колхозда кимлар минмади, кимлар унга ҳавас қилмади. Танабой ҳолдан тойиб тамом бўлаётган рамақижон отнинг бошида ўтириб ана шу одамлар ҳақида ўйлаб кетади. Ўша одамлардан бири Жўра Саёқов Танабойнинг дўсти эди. Шу муносабат билан дўсти Жўра билан бирга кечган ёшлик дамлари, кўпгина яхши ва ёмон воқеаларни хотирлайди.

Жўра Танабой билан ёшликдан бирга ўсган ўртоғи, сафдоши, синфдоши эди. Жўра саводхон, келишган йигит эди. Аммо юрак хасталиғи учун урушга бормаган, колхоз тузилишидан тортиб, уни тиклаш ва мустақамлашда жонбозлик кўрсатган киши эди. У Танабойга ҳам савод ўргатган эди. Иккиси биргаликда жамоалаштиришда, қулоқларни синф сифатида тугатишда бирга фаоллик кўрсатган. Жўра ёшлигиданоқ мулоҳазали, босиқ бўлса, Танабой қизиққонроқ характерга эга эди.

Юқорида қайд этилганидек, Танабой характеридаги кўпгина қирралар Гулсари билан уйғун ҳолда очила боради. Саман йўрға ўзининг тарбиячиси ва хўжайини Танабойнинг қалбини,

юрак сирларини ҳам гўё тушунади; унинг қишлоқдаги севгилиси, Бибижон билан учрашгандаги интим муносабатлари, ҳис-ҳаяжонларини сезади. Танабой ўзининг оиласи, бола-чақаси бўлишига қарамай қишлоқдаги солдат беваси Бибижонни севади, Бибижон ҳам уни севади. Улар махфий учрашиб туришади. Гулсарини йўрғалатиб, шамолдек учиб бораётган Танабой Бибижонни узоқдан кўриши биланоқ отни секинлатади ва отнинг ёлига энгашган ҳолда узоқ гаплашиб боришади, бир-бирларига қалб розини айтишади. Уларнинг ўзаро дил сўзлари отга ҳам гўё тушунарлидай, от ҳам қулоқ солиб бораётгандай бўларди. Мазкур ҳолат отда табиий инстинкт ҳосил қилгандай, Бибижонни узоқдан кўргандаёқ бошини у томонга бураверади.

Гулсари Танабойни тунлари таниш ҳовли — Бибижонларникига олиб борганда, эгасини очиқ чехра билан кутиб олган жувоннинг иссиқ, майин қўллари ўз пешонасини силашини ёқтирарди. Бу эпизод Танабойнинг руҳиятини баҳолаш учун эмас, балки бюрократизмнинг, мансабпарастларнинг кишилар тақдирида қолдирган мудҳиш асоратларини тадқиқ этиш учун келтирилганини оддий китобхон ҳам тушунади.

Танабой оилали, бола-чақали киши эди. Бас, шундай экан, Бибижон билан ишқибозлик қилиб юриши тўғри эмаслигини ўзи ҳам биларди. Бу ахлоқ қондасига тўғри келмасди. Танабой буни англаса-да, Бибижоннинг уйига яширинча қатнашини қанда қила олмасди. Аммо бир воқеа сабаб бўлиб, бу учрашувлар барҳам топади. Бу — Танабойнинг Бибижон билан учрашган кечаларидан биридаги довул турган кеча эди. Довулда йилқиларни аранг тутиб қолган хотини Жайдар Танабойнинг қаёқлардан (Бибижоннинг уйдан. *Муаллиф*) бундай ҳаллослаб келишини сезиб қолади ва бола-чақали кишига бундай ишнинг муносиб эмаслигини уқтириб, ётиғи билан танбеҳ беради. Шу кундан эътиборан Танабой оила олдидаги гуноҳини, масъулиятини қалбан ҳис этади ва бу йўлдан узил-кесил қайтади.

Муаллиф Танабойнинг айна шу пайтдаги ҳолатини шундай тасвирлайди: „Танабой отдан тушиб, ўт-ўланлар устидан юриб кетди. Ёнгинасидан тўрғай „пир“ этиб учди-да, баландга кўтарилиб, сайрай кетди. Танабой бошини қуйи солиб борарди, тўсатдан гурс этиб ўзини ерга ташлади.

Гулсари эгасини ҳеч қачон бундай аҳволда кўрмаганди. У юз тубан ётар, елкалари йиғидан қалт-қалт титрарди. У номус ва аламдан йиғларди. Шунингдек, умрида сўнгги бор эришган бахтидан айрилганини ҳам биларди. Тўрғай бўлса ҳамон сайрарди...“ (1-жилд, 292-бет).

Ёзувчи Танабой билан Гулсари образларининг нозик қирраларини жонли, ҳаётий эпизодларда янада равшанроқ гавдалантирган. Танабой ва Гулсарининг нималарга қодир эканликларини тасвирлаш орқали қирғиз халқи ҳаётининг миллий колоритини, урф-одатларини, миллий ўйинларию оммавий сайилларини ҳам кўрсатиб беради. Шарқ ўйинларидан бири пойга бўлиб, унда ҳам Гулсари биринчилиқни олади. Шундан сўнг миллий ўйинларнинг энг мураккабларидан бири кўпкарида ҳам Гулсари ўзини кўрсатади. Танабой ҳам ўйинда ўзининг бугун кучини, маҳоратини намоёиш этади. Кўпкарида Танабой бирга улоқ чопишаётган кўшни қозоқ чавандози билан улоқ тортишиб қолади ва уни енгади, бу унга катта шухрат келтиради:

„Улар шиддат билан чопиб бораётиб от устида кураш бошлашди. Битта ўлжага ташланган бургутлардек улоққа маҳкам ёпишиб олишиб, бир-бирларига ўшқаришар, хириллашар ва бир-бирларини қўрқитиш учун йиртқичлардек бўқиришар эди, қўллари бир-бирлариникига чирмашиб кетган, тирноқлари остидан қон сизиб оқар эди, чавандозлари яккама-якка курашаётганларида тикилишиб ёнма-ён кетаётган отлар эса қирмизи қуёшни қувиб етиш учун шошилар, кўзлари қонга тўлган эди“ (1-жилд, 181-бет).

Танабой ва Гулсарининг донғи оламга кетган ана шундай кезларда колхоз раиси Олданов ва унинг муовини — йилқичилик фермаси мудири лаганбардор Иброҳим каби расмиятчи-тўралар саман йўргани Танабойдан тортиб олишга киришадилар:

„— Вой-бўй, Танака, биз унинг ўрнига беш айғир берамиз. Шу ҳам гапми? — деб ажабланди Иброҳим. У иш хамирдан қил сугургандек осонгина ҳал бўлаётганидан хурсанд эди... Эҳ, Танабойнинг ўрнида бошқа киши бўлганда-ку, гапни қисқа қилган бўларди-я! Аммо Танабой танабойлигини қилади-да, у ўзининг акасини ҳам аямаган, буни унутмаслик керак. Эҳтиётлик билан иш тутмаса бўлмайди.

— Менга сизнинг беш айғирингиз керак эмас! — деди-да, Танабой терлаб кетган пешонасини артди ва бир оз индамай тургач, очикчасига гапиришга қарор қилди. — Нима, раисингга минишга от топилмайдими? Отхонада отлар қуриб кетдимми? Нега энди бошқа от эмас, Гулсари керак бўлиб қолди?..

— Мана сиз, Танака, урушда солдат бўлгансиз. Сиз енгил машинада, генералингиз юк машинасида юрганми, ахир? Йўқ, албатта. Генералга — генераллигига муносиби, солдатга эса — солдатлигига ярашаси. Тўғрими?

— Унинг йўриғи бошқа, — деди Танабой эътироз билдириб, лекин нега йўриғи бошқа эканлигини тушунтириб ўтирмади, очигини айтганда, тушунтира олмасди ҳам. У саман йўрға бўйнига тушган сиртмоқ тортилаётганини сезиб, жаҳл билан гапирди: — Бермайман. Агар маъқул кўрмаётган бўлсаларинг, йилқибоқарликдан олиб ташланглар. Темирчилик устахонасига бораман. У ерда сизлар мендан болгани тортиб ололмайсизлар“ (1-жилд, 299-300-бетлар).

Демак, бундан кўринадики, Танабой тубанликка, ноҳақликка чидаб тура олмайди, балки унга қарши муросасиз кураш олиб боради.

Гулсари аллақандай бадбўй ҳид анқиб турган хўжайиннинг эгари узангисига оёқ қўйишига, аллақандай хилватгоҳлару майхоналарда соатлаб қантарилиб қўйилишига сира тоқат қила олмасди. У неча бор оғзида югани, оёғида кишани билан қочиб кетиб, уюрга қўшилади, яна қайтариб келадилар. Ногаҳон, бир кун турли тусда кийинган кимсалар Гулсарини қуршаб олиб „илдизи қирқилган дарахтдай гурсуллатиб ерга йиқитдилар. Тўртала оёғини тугун қилиб боғладилар. Бирдан кучли оғриқдан йўрғанинг кўзларида ўт чақнаб кетди. Воҳ! Қизғиш аланга ялт этиб ёнди-ю, дарров ҳаммаёқни қоронғулик босди“ (1-жилд, 315-бет). Бу мудҳиш воқеалар Танабойга қаттиқ таъсир қилади, изтиробга солади. Гулсарининг Танабойдан тортиб олиб кетилиши унинг юрагини суғуриб олиб кетиш билан баробар эди. Шу тариқа бичилган саман йўрға эгаси — Танабойнинг умр йўли сингари йиллар ўтиб, қўлдан-қўлга ўтиб, шу даражага эришиб етадики, ҳатто ўт-ўланларни чимдиб олишга ҳам мажболи эетмай қолади.

Ёзувчи йўрга отнинг Танабойдан олиб кетилиши натижа-сида унинг қалбида туғён урган руҳий зилзила, эзилиш ва изтироб аламларини биргина деталь — қўбизда чалинадиган куй, яъни она туянинг ўз бўталогини йўқотганидаги армони ифода-ланган куй воситаси ила бадий инкишоф этади. Янада аниқ-роқ қилиб айтганда, Танабойнинг Гулсаридан айрилганидаги руҳий ҳолати она туянинг йўқотган ўз бўталогини излаганидаги армонига ҳамоҳанг тарзда тасвирланади.

Шундай қилиб, меҳнаткаш деҳқон Танабой Бакасов оғир йўлни босиб ўтади. У қайси вазифада ишламасин, қайси ишга тутинмасин — ҳамма-ҳаммасини сидқидилдан бажаради, аммо иши ўнгидан келмай ҳар қадамда тўсиқларга дуч келаверади.

Танабой колхозда қўйчиликнинг аҳволи бошқа соҳаларга қараганда оғир эканлигини билиб, йилқини қўйиб қўй боқишга ўтишни дўсти Жўра Саёқов таклиф қилганда йўқ деёлмайди. Ана шу қийин шароитда ҳам ишлаб, бу қолоқ соҳани яхши-лашни ўз бурчи деб тушунади ҳамда колхоз раисининг топши-риғи билан бошқа икки отарни, яъни ёшлар боқувчилик қила-ётган отарларни ҳам ўз оталиғига олишга рози бўлиб, катта йиғилишда сўз беради. Қўйчилик отарларида аҳвол ниҳоятда оғир эди. Қиш қаттиқ келганлигидан ўша йилиёқ қийинчилик-ларга дуч келди. Отарларда ем-хашак йўқ, қўй-қўзиларга қўйхо-налар йўқ. Бори ҳам яроқсиз, илма-тешик эди. Чўпонларнинг аҳволи ҳам ёмон. Улар томчи ўтиб турадиган ертўлаларда бутун оиласи билан яшар ва ишлар эдилар. Чўпонларда қадимий қир-ғиз ўтовлари йўқ эди. Чорвадорлар учун ниҳоятда зарур бўлган иссиқ ва қулай ўтовларни йўқотиш кераклиги ҳақида, бу эски-лик сарқитлари эканлиги ҳақидаги айрим кимсаларнинг сўзига ишониб бир вақтлар ёшлар мажлисида аҳмоқона нутқ сўзлага-нидан уялиб, ўз-ўзини койиб юради. „Узоқ яйловларда ўтов-ларсиз чорвачилик қилиб бўлмас экан. Кўчма чорвачилик учун ҳали ўтовдан дурустроқ бошқа ҳеч нарса ўйлаб топилмаганли-гига қарамай, уни нега қоралаганига энди ўзи ҳам ҳайрон қолар-ди. Ҳар бир кичик бўлаги аждоқларнинг асрий тажрибасидан ўтган ўтов ўз халқининг ажойиб кашфиёти эканлигини у нега кўра олмаган экан?“ (1-жилд, 309-бет.)

Хуллас, шароит ночорлиги, ем-хашакларнинг етишмасли-ги натижасида қўй-қўзилар нобуд бўла бошлади. Айниқса, тўл

пайтида қўзилар қирилади. Танабой эса бутун оиласи билан туну кун, уйқу билмай, лой кечиб меҳнат қилади. Лекин қўзиларни сақлаб қола олмайди. Янги туғилган қўзиларга иссиқ жой, она-ларига ем-хашак бўлмагач, асраб қолиш қийин бўлади. Ҳаёт қанчалик оғир, қанчалик мураккаб бўлмасин Танабойнинг метин иродасини бука олмайди, аксинча, у ноҳақликка, адолатсизликка, мансабпарастликка қарши муросасиз курашчилиги-ча қолиб муваффақиятсизликларнинг туб сабаблари ва уларни бартараф этиш учун бош қотиради, турли ўй-хаёлларга чўмади: „Танабой чўлда айланиб юриб ўйлар, бироқ ўз шубҳаларига жавоб топа олмас эди. Шунда ўзларининг бир вақтлар қандай қилиб колхоз туза бошлаганликлари, халққа бахтли турмуш ваъда қилганликлари, одамларнинг нималарни орзу қилганликлари эсига тушиб кетарди. Ўша орзуларнинг рўёбга чиқиши учун қанақа курашишди! Ҳамма нарсани ағдар-тўнтар қилиб ташлашди, эскиликка зарба беришди. Дастлабки пайтлар турмуш ёмон эмасди. Агар манави лаънати уруш бўлмаганида яна ҳам яхшироқ яшаган бўлишарди. Энди-чи? Урушдан кейин мана неча йиллар ўтиб кетди-ю, ҳамон хўжаликни эски ўтовдек ямаб-ясаб ётибмиз. Бир жойини ямасанг, бошқа жойидан йиртиғи кўриниб қолади. Нима учун? Нима учун колхоз ўша пайтлардагидек ўзингники эмас, гўё бегона? У вақтларда йиғилиш нимага қарор қилса — шу қонун эди. Қонунни ўзлари қабул қилишган ва уни бажариш кераклигини билишарди. Энди эса йиғилиш куруқ гапдан иборат бўлиб қолди. Сен билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Колхозни гўё колхозчиларнинг ўзлари эмас, кимдир ташқаридан бошқараётгандек“ (1-жилд, 319—320-бетлар).

Худди шундай оғир шароитда район партия қўмитаси томонидан вакил қилинган район прокурори Сегизбоев колхоз парткоми Жўра Саёқов билан келиб қолади. Сегизбоев аҳволнинг оғирлигини, қўзилар нобуд бўлишининг сабабини текшириб ўтирмасдан, Танабойни ҳақорат қилади — халқ душмани, сени жойинг турма, дейди. Меҳнатнинг оғирлигидан ва прокурорнинг ноўрин сўкишларидан тоқати тоқ бўлган Танабой Сегизбоевни паншаха кўтариб қувиб ҳайдайди. „Янги ҳаётнинг равнақи учун курашган, шиорий ақида учун ҳатто акасини сургун қилиб юборган Танабой, мана энди Сегизбоевлар

яратган бюрократик машина даҳшати олдида лол бўлиб туради. Сегизбоевларни ўзи яратганини англамайди. Улар ўзининг онг-сизлиги ва беғуборлигидан униб-ўсиб чиққанлигини тушунмайди“¹.

Натижада Танабойнинг иши партия бюросида муҳокама қилинади. Сегизбоев чўпон Танабойнинг иши ҳақида, қолаверса район вакилини ҳақорат қилгани, қувиб ҳайдагани ҳақида ахборот беради. Райком котиби Қашқатоев ҳам маълум бир мақсадни назарда тутиб Танабойни қоралайди, Сегизбоевдан ҳайиққанлиги учун унинг тарафини олади. Йиғилишда Танабойнинг хатти-ҳаракатларини фақат бир киши — район газетасининг муҳаррири Каримбеков қувватлаб чиқади. У колхозчи, чўпон, кекса коммунист Танабойни ноҳақдан ҳақорат қилиб, таҳқирлагани учун район прокурори Сегизбоевнинг ўзини ҳам муҳокама қилиш масаласини қўяди. Мажлисида Танабойга сўз беришганда, у гапиришни истамайди. Сегизбоевни нима учун ҳақорат қилганлиги, тинимсиз меҳнат қилиб, меҳнати қадрланмаганини айтиб, ўзини оқлашни лозим кўрмайди. Одатда, ҳаётда қанчадан-қанча эзгу ишларни амалга оширган айрим кишилар ана шу ишни қилдим, деб айтгиси, писанда қилгиси келмайди, аксинча, халқ, жамоатчилик ўзи билиб олар, деган андиша билан кифояланадилар. Хуллас, мансабпараст тўраларнинг ноҳўя хатти-ҳаракатлари, адолатсизликлари туфайли Танабой партия сафидан чиқарилади.

Танабой Бакасов ишининг райком бюросида муҳокама қилиниши қиссанинг кульминацион нуқтасини ташкил этади. Айни шу ўринда Танабой билан Каримбековларнинг ҳаётга муносабати-ю, мансабпараст Олданов, Қашқатоев, Сегизбоевларнинг мавқеи ўртасидаги конфликт ҳал этилади.

„Танабой партия билетини олиш учун кўйнига қўл солади. Орага чўккан жимликда у анча ивирсиди. Унинг партбилети фуфайкаси, костюми остидаги чарм халтачада бўлиб, буни Жайдар тикиб берган эди. Бу халтачани Танабой қайиш ўтказиб, елкасига осиб юрарди. Хуллас, у халтачани чиқариб, ундан кўксининг ҳарорати билан илиган партия билетини олди

¹ *И. Фафуров*. Икки ҳаёт. // Чингиз Айтматов навечно в сердцах узбекистанцев. — Т.: „NOSHIR“. — 2008, 195- бет.

ва Қашқатоевнинг совуқ, ярқироқ столи устига қўйди. Сўнг ҳатто ўзи ҳам совуққа қотгандек жунжикиб кетди“ (1-жилд, 376-бет).

Партбилетини топшириб чиққач, Танабойнинг кўнглига ҳеч нарса сиғмайди. У одамлар юзига ҳам қаролмайди. Отига миниб тоққа қараб равона бўлади. Орқасидан чопиб етиб борган ўртоғи Жўрага ҳам қайрилиб қарамайди. Бундай бўлишига гўё Жўра ҳам сабабчи эди. Уни қўй боқишга ундаган ҳам Жўра эди-ку.

Ўртоғининг партиядан ўчирилиши хаста Жўрани бутунлай йиқитади. Унинг юрак хасталиги кучайиб, ётиб қолади. Ўқишдаги ўғли Шомансурни ва Танабойни ҳам чақиртиради. У эса келишни истамайди. Шунда Танабойнинг хотини Жайдар уни зўрлаб юборади. Танабой келганда Жўра узилган эди. Жўрани дафн этгач, унинг ўғли Шомансур Танабойга отасининг васиятини, яъни Жўранинг партбилетини райкомга Танабой олиб бориб топшириб қўйиши ҳақидаги васиятини айтади. Танабой Жўранинг партбилетини олиб райком секретари Қашқатоев кабинетига кирмоқчилигини айтганда, у қабул қилмайди. Партбилетни ҳисобга олиш бўлимига топшириб кетишини айтади. Омади чопмаган Танабой шу қўйи уйига бориб, хотини Жайдарга Жўранинг вафот этганини айтиб йиғлайди. Хотини ҳам унинг дардини тушуниб, дўсти Жўра дафнидан қайтган эри учун халқ орасида кўпдан бери куйланиб келинаётган ғамгин марсия, яъни овчининг ўзи отиб қўйган ўғлига бағишлаб айтган марсия — „Кекса овчининг қўшиғи“ни кўбизда куйлаб беради. Куй аслини олганда, моҳият эътибори билан, қаҳрамонга берилган психологик тавсифнома бўлиб, у Танабойнинг ўша ондаги руҳий ҳолатини, ички изтиробларини ёритишда бир восита ҳисобланади. Таниқли адабиётшунос ва танқидчи Л.Якименко „О поэтике современного романа“ мақоласида „Описание мелодий находит прямое соответствие с душевным состоянием Танабая. Описание мелодии, в сущности, психологическая характеристика героя“¹ деганда жуда ҳақли эди.

Темир кўбизнинг юракни эзувчи титроқ оҳанги янграйди. Гўё шамол алам билан увлаётгандек, гўё бир одам далада мунг-

¹ Единство. Сборник статей о многонациональной советской литературе. М., 1972, 227-бет.

ли ашула айтиб, йиғлаб югураётгандек, атрофдаги ҳамма нар-салар эса нафасини ичига ютиб сукут сақлаб тургандай ва фа-қат инсоний қайғу-ҳасрат нола чекаётгандек эди. Гўё у югурар ва ўзининг қайғу-алами билан қаерга бош уришни, бу сокин ва кимсасиз ерда изтиробларини кимга айтиб, кўнглини қандай бўшатишни билмас ва унга ҳеч ким ҳам жавоб бермасди. У йиғ-лар ва ўзини ўзи тингларди. Танабой хотинининг у учун „Кекса овчининг қўшиғи“ куйини чалаётганини англайди...

Фақат шундан кейингина муаллиф Танабойнинг руҳиятига монанд равишда ёш овчи ҳақидаги эртакни баён этишга ўтади:

*Мен сени ўлдирдим, ўғлим Қорагул,
Ҳолимга ким йиғлар, ўғлим Қорагул,
Тақдир жазолади, ўғлим Қорагул.
Қисмат ўч олди, ўғлим Қорагул,
Овчилик касбига, ўғлим Қорагул,
Оҳ, нега ўргатдим, ўғлим Қорагул?
Қуш-ҳайвонни қийратдинг, ўғлим Қорагул,
Жониворларни отдинг, ўғлим Қорагул,
Ҳар бир тирик мавжудот, ўғлим Қорагул,
Дастингдан ўлса наҳот, ўғлим Қорагул.
Ёлғиз қолдим оламда, ўғлим Қорагул,
Ҳеч бир инсон шу дамда, ўғлим Қорагул,
Йиғимга солмас қулоқ, ўғлим Қорагул,
Мен сени ўлдирдим, ўғлим Қорагул,
Жонингга қасд қилдим, ўғлим Қорагул...*

(1-жилд, 395—396-бетлар).

Кўринадики, қирғизларнинг қадимги маросим кўшиқларини эслатувчи мазкур кўшиқ, яъни овчининг ўз ўғлини отиб қўйиб, унинг жасади тепасида айтган видолашув кўшиғи сингари Та-набойнинг ўз номатлуб хатги-ҳаракатлари учун қадрдон дўсти Жўрадан кечирим сўраши ҳам эмоционал руҳ билан суғорил-ган. Демак, „Она туянинг бўғалоғини излашдаги оҳу зори“ ҳам, „Кекса овчининг қўшиғи“ ҳам асарда бежиз келтирилмаган, албатта. Уларга юқорида айтиб ўтганимиздек, психологик маъно юклатилган. Натижада, асарнинг таъсирчанлиги кучайтирилган. Повестдаги Танабой ва Жўра ўртасидаги дўстлик алоқалари ҳам

чинакам инсоний, бегараз заминда юзага келган бўлиб, ҳеч қандай тасодифлар бу дўстликни бузишга қодир эмас.

Умуман олганда, бир маслакка, мақсадга эга бўлган ва даврнинг шафқатсиз фожиаларини бошидан кечирган ушбу тим-соллар ўзига хос индивидуал характер хусусиятлари билан бир-бирларидан кескин равишда ажралиб турадилар. Танабой чапдастроқ, тезоброқ, шошқалоқроқ бўлса, Жўра босиқ, сермулоҳаза киши. Бу ҳар икки дўст умр бўйи бирга ишлаб, колхоз тузумини мустаҳкамлашга хизмат қилишди. Ҳаёт жараёнида икки дўст ўртасида айрим англашилмовчиликлар бўлишига қарамай, улар бир-бирининг дилини оғритмай, қадрдон бўлиб яшадилар. Шунинг учун Жўра сўнгги нафасида ҳам Танабойни тилга олиб, ўзининг партбилетини райкомга олиб бориб топширишни унга ишонади. Танабой ҳам дўстининг бу васиятини адо этади.

Жўра ахлоқан пок, адолатли, диёнатли инсон бўлиб, Танабойга қараганда турмушдаги у ёки бу воқеалардан чуқурроқ хулосалар чиқаради. Бошқача айтганда, у ҳар бир нарсага жуда эҳтиёткорлик билан ёндашишни ўзига одат қилиб олган эди. Бу жиҳатдан Жўра Танабой характеридаги кемтикликни тўлдираётганга ўхшаб кетади.

Танабой Бакасов ва унинг ажралмас дўсти, сафдоши, ҳаётнинг чексиз машаққатларини бошидан кечириб, оғир юрак хасталигига дучор бўлган Жўра Саёқовлар фожиасида оддий меҳнаткаш инсон руҳининг маънавий юксаклиги, ахлоқий софлиги ўқувчини ўзига мафтун этса, котиб Қашқатоев, прокурор Сегизбоев, раис Олданов сингари расмий мансабдор шахслар образлари маънавий тубанлиги, қашшоқлиги, худбин, разиллиги билан китобхонда нафрат туйғуларини алангалаб тади.

Хулоса қилиб айтганда, „Алвидо, Гулсари!“ повестида Танабой Бакасов тақдири орқали, унинг меҳнати ва кураши орқали Иккинчи жаҳон урушидан кейинги тикланиш даври, янги ҳаёт манзараси ҳаққоний тасвирланган.

„ОҚ КЕМА“НИНГ ОЙДИН ЙЎЛИ

Чингиз Айтматов ҳар бир янги асарида ҳаётимизга янги мавзу, янги ғоялар, янги образлар оламини олиб кириши билан бирга янги тасвирий-услубий йўллارни қўллаш орқали ас-

римизнинг долзарб ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-маънавий муаммоларини дадил кўтариб чиқади. Адибнинг „Оқ кема“ (1970), „Соҳил ёқалаб чопаётган олапар“ қиссалари ҳам шундай асарлардан бўлиб, ўзининг юксак реалистик тасвири билан кишини ғоятда ҳаяжонлантиради. Мазкур асарларда рамзий-фалсафий мазмуннинг тобора чуқурлашиб борганини кўриш мумкин.

„Оқ кема“¹ том маънодаги ғоявий, бадиий халқчил асардир. Халқчиллик — санъат ва адабиётнинг бадиийлигини белгиловчи муҳим фазилатлардан бири. Бадиий асарнинг халқчиллик характери, биринчидан, халқ ҳаётининг энг долзарб масалаларини ўртага қўйиш, ҳар бир воқеа-ҳодисани халқ манфаатлари нуқтаи назаридан ёндашиб, илғор дунёқараш ва юксак ғоявийлик асосида ёритиш, иккинчидан, кенг халқ оммаси учун тушунарли бўлган бадиий тил ва услубдан, ранг-баранг шакл ва жанрлардан самарали фойдаланиш каби муҳим принциплар билан белгиланади. „Оқ кема“ қиссасини ана шу талаблар нуқтаи назаридан ёндашиб таҳлил ва талқин этишга ҳаракат қиламиз.

Улуғ рус рассоми Репин ўзининг навбатдаги нодир асарига нуқта қўйгач, „Менинг энг яхши асарим ҳали олдинда“ дейишни яхши кўрар экан. Чуқур мазмун касб этган бу иборани Ч.Айтматов ижодига ҳам тўла татбиқ этиш мумкин. Ёзувчи асардан-асарга ўтган сари янгидан-янги маҳорат чўққиларини эгаллаб борди. Унинг ҳар бир асари, шу жумладан, „Оқ кема“ („Эртақдан сўнг“)¹ қиссаси Айтматов ижодида алоҳида бир воқеа, бадиий кашфиёт бўлди. Бошқача айтганда, асар ғоявий-бадиий теранлиги билан жаҳон адабиётида яратилган машҳур асарлар қаторидан муносиб ўрин олди ва „Жамила“ қиссаси сингари

¹ „Оқ кема“ „Новый мир“ журналининг 1970 йил 1-сонида, „Шарқ юлдузи“ журналининг эса 1972 йил, 3—4-сонларида босилган.

² „Оқ кема“... Дарвоқе, нима учун оқ кема? Ёзувчи бу ном билан нимани назарда тутаяпти: Бола тасавурида оқ кема ёруғлик, гўзаллик тимсоли, адолат рамзи. У иккита эртақка ишонади: биринчиси, буваси айтиб берган халоскор она буғу хусусидаги эртақ бўлса, иккинчиси, ўз ҳаёл оламида яратилган оқ кема ва унга балиқ қиёфасида сузиб бориш ҳақидаги афсонадир.

муаллифга оламшумул шуҳрат келтирди. Бу мухтасар, аммо мураккаб асар китобхонлар оламини тўлқинлантирди, йигинларда, гурунглarda муҳокама этилиб, танқидчиларни адабий мунозараларга чорлади.

„Оқ кема“ ҳали кўпчилик томонидан эътироф этилишидан анча олдин, Чингиз Айтматов ўз нуқтаи назарини қаттиқ туриб ҳимоя қиларкан, шундай деб ёзган эди: „Бу ерда инсонпарварликнинг, мурувватнинг мезони — инсоннинг табиатта муносабатидир. Худди шу муносабатдан ахлоқий проблема — виждон проблемаси келиб чиқади ва у инсоннинг энг муҳим фазилатларидан бири сифатида унинг бошқа барча мавжудотлардан фарқли эканлигини кўрсатиб туради... Виждон ва инсоний бурч сифатида принцип даражасига кўтарилган ва уни менсимаслик ёвузликка хизмат этиш демакдир... Умрибоқий маънавий бойликларнинг ҳаётий долзарблиги ҳам мана шунда“¹. Новатор санъаткорнинг бу дадил сўзлари ҳаққонийлигини ҳаётнинг ўзи тасдиқлади.

Асар босилиб чиқиши биланоқ ўнлаб тилларга таржима қилинди. Ўз даврининг нуфузли нашрлари — „Правда“, „Комсомолская правда“, „Литературная Россия“ газеталарида қатор тақризлар эълон қилинди. „Литературная газета“ эса ўз саҳифаларида мазкур қисса юзасидан кенг миқёсда муҳокама ўтказди.

„Оқ кема“ қиссаси юзасидан узоқ давом этган мунозараларда ҳам худди муаллифнинг „Жамила“ повестидаги сингари илиқ ва аччиқ гаплар айтилди, айниқса, марказий қаҳрамон Боланинг ўлими ҳақида турли-туман фикрлар баён этилиб, муаллиф ва унинг асари шаънига таъна тошлари ёғдирилди. Муаллиф бу сафар ҳам ўз эътиқодига, дунёқарашига содиқ қолган ҳолда касбдошларининг хато қарашларини ўзининг „Зарурий аниқлик учун“ („Необходимые уточнения“) номли мақоласида мантиқан асослаб беради ва бу баҳс редакциянинг қисқача хулосаси билан якунланди. Бу ўринда асар ҳақида билдирилган фикрларни таҳлил қилишга ҳожат йўқдир.

Лекин хамир учидан патир деганларидек, биргина мактубни келтириб ўтайлик:

¹ „Литературная газета“, 1970 йил, 29 июль.

„Бир вақтлар „Навойи“ романи менга... ҳамдард бўлган эди... Энди менинг „овунчим ҳам, қувончим ҳам“... „Оқ кема“ бўлиб қолди. Мен бу китобни бир неча марта қайта-қайта ўқисам дейман. Негаки... бу шунчалик „катта майдон“ки, ундаги нарсаларнинг ҳаммасини бирданига ақл кўзи билан илғаб ололмайди, киши. Улуғ мутафаккирларнинг асарлари, ҳикматлари асрлар оша янада ёруғ юлдузлар сингари порлаб ўз жамолини ёрқинроқ намоён қилаётганидек, бу асарнинг қадри ҳам кундан-кун ортиб боради деб ўйлайман“, — деб ёзади Самарқанд вилояти, Хатирчи районидаги 18-ўрта мактабнинг адабиёт муаллими Юсуф Ҳақбердиев.

Шундай қилиб, „Оқ кема“ қиссаси жуда катта эмоционал кучга эга бўлиб, Ч.Айтматов ижодида муҳим маънавий-ахлоқий бир босқичдир.

Муаллифнинг „Бўтакўз“ қиссасида мамлакатда қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш қудратли иқтисодий-сиёсий плацдарм, улкан камолот мактаби эканлиги, „Биринчи муаллим“да ўқитувчининг ижтимоий ҳаётда тутган ўрни, баркамол авлод тарбияси, „Алвидо, Гулсари!“да шахс эрки, инсоннинг ҳақ-ҳуқуқи, танқид жамиятни ҳаракатга келтирувчи куч эканлиги талқин этилган бўлса, „Оқ кема“ повестида табиатни муҳофаза этиш муаммолари қаламга олинган. Табиатни асраш бизнинг замонамизга келиб инсоният олдидаги энг долзарб, глобал масалага айланди. Бу борадаги савъ-ҳаракатлар изчил олиб борилаётгани шундан далолат беради. Дарҳақиқат, бу масала фақат иқтисодий масала бўлиб қолмай, балки ижтимоий-ахлоқий масала сифатида ҳам кўндаланг турган ҳозирги пайтда, табиатнинг чинакам жонкуяр ҳимоячиси бўлган бу адибнинг ижоди, айниса, катта аҳамият касб этади. Инсон ва табиат проблемаси хусусида гапирганда шуни айтиш жоизки, Чингиз Айтматов М.Пришвин, А.Платонов, К.Паустовский, Л.Леонов каби рус ёзувчиларининг ҳам энг яхши анъаналарини муносиб давом эттирди. Шуниси диққатга сазоворки, мазкур масаланинг халқаро миқёсда нечоғлик долзарблигини ҳаётнинг ўзи тасдиқламоқда. Демак, юқорида қайд этилганидек, „Оқ кема“ қиссасида ифодаланган асосий масала — инсон ва табиат муаммоси ва ундан келиб чиқадиган ахлоқий масалалар зўр ҳаққоният билан акс эттирилган.

„Оқ кема“ қиссасига юксак бадиийлик бахш этган муҳим омиллардан бири шундаки, Чингиз Айтматов ижтимоий ҳаёт ҳақидаги қарашларию хулосаларини бирон ўринда ҳам яланғоч ҳолда баён этмайди. Муаллиф ўз қаҳрамонлари характерини чизар экан, уларнинг жонли инсон эканини, бинобарин, уларнинг ҳеч қайсиси инсонга хос бўлган фазилатлару заифликлардан холи эмаслигини унутмайди. Буларнинг барчаси қиссада характерлар мантиғи воситасида инкишоф этилади. Демак, бундан кўринадики, муаллиф ҳар бир персонаж тасвирида, аynиқса, унинг ички дунёсини, руҳий кечинмаларини чизишда қотиб қолган схемалардан қочади ва турфа хил ранглардан кент ва самарали фойдаланади. Муаллиф воқеаларни, асосан, Бола тилидан ҳикоя қилади. Бинобарин, қиссанинг бош қаҳрамони ҳам Бола.

Асарда тасвирланишича, авлодларнинг энг яхши анъаналари руҳида тарбияланаётган ва юксак ахлоқий фазилатларни ўзида шакллантираётган гўзал, хушфеъл, ёқимтой, очиқ кўнгилли етти яшар боланинг виждони ҳали ҳеч нарса билан заҳарланмаган табиатдай мусаффо. У ҳаёт тўғрисидаги тушунчаларни, инсон ва унинг юмушларини ўзининг ана шу беғубор — соф виждони билан қабул қилади, ана шу виждон тарозисида ўлчайди. Унинг мурғак қалби ҳеч қандай ёлғонни, ҳеч қандай ёвузликни қабул қилолмайди, аксинча, ҳаётдаги жуда кўп чигал саволларга жавоб излайди. Лекин бу саволларга тайин бир жавоб топа олмай қийналади. Натижада бир муаммо иккинчисини келтириб чиқаради. Бола эса ҳаётга „бола кўзи“ ва ўзининг маъсум руҳий дунёсига яқин бўлган бувасининг „нуқтаи назари“ билан қарайди. Ўқувчи нурдай тоза орзулар оғушида яшовчи, Она буғу ҳамда Оқ кема ҳақидаги эртактларнинг эртакт эмас, балки чин эканига астойдил ишонган ва уларнинг рўёбга чиқишига кўз тутган Болани севиб қолади ва унга бўлган муҳаббати чексиз ортади.

„Оқ кема“ қиссасида ҳикоя этилган воқеа қирғиз тупроғида — Сантош дарасида кечади. Даранинг бир томонида Қоровултоғ бўй чўзиб, шу тоғдан хушманзара Иссиққўл кўриниб туради.

„Қайси бир вақт кузда Иссиққўлдан Сантош ўрмонида бориб қолдим, — деб ёзган эди муаллиф, — у ерда пичан ташиёт-

ган шофёрга йўлиқдим. У менга бу ерга қаердандир икки бугу (марал) келганини айтиб берди. Бугунинг бирини отиб олишибди-ю, иккинчиси қочиб қутулиб кетибди. Энди у бу ёқларга сира қайтиб келмаса керак“... — деди шофёр афсусланиб. У менга ўзлари тунаган ўрмонбегининг уйини ҳам кўрсатди. Шундай қилиб, мен „Оқ кема“даги бола яшаган уйга тўғри келдим“¹. Китобнинг ёзилишига туртки бўлган бутун воқеа ана шундан иборат. Демак, асар ҳаётда рўй берган воқеа асосида ёзилган.

Ёзувчилик ижодкордан катта ҳаётий тажрибани тақозо этади, албатта. У ҳаётда турфа хил кечинмаларни бошидан кечиради. Айтайлик, оч-яланғоч, ночор бир кимсанинг руҳий оламини ҳаққоний чизиш учун очлик нималигини билиш ёки қор босиб қолган киши кечинмаларини ифодалаш учун, ҳеч бўлмаганда шу мудҳиш ҳолатни тасаввур эта олиши керак, албатта. Киши ўзи билмаган, кўрмаган ҳодисаларни ёзса, на ўқувчини ишонтира олади, на ёзганлари уни ҳаяжонга солади. Ана шу нуқтаи назардан қараганда халқ дарди билан яшаш, ҳаётнинг ички тўлқинлари-ю, бутун икир-чикирларигача мушоҳада этиш Айтматов ижодининг бош принципи ҳисобланади.

Энди асосий масалага, яъни асар таҳлилига ўтайлик.

Дарадаги ўрмон қоровулхонасининг аъзолари — кўриқхона бошлиғи Ўразкул Болажонов, унинг хотини Бекай хола, қайнотаси Мўмин бува; Мўмин буванинг набираси — етти яшар Бола ва буванинг кейинги хотини — Кампир; ўрмон ишчиси Сайдахмад ва унинг хотини Гулжамоллардан иборат. Булардан ташқари, ушбу манзилга келиб-кетувчи совхоз шофёри Қулибек, автолавка сотувчиси — Ўразкулнинг ошнаси Кўкатойлар бор. Ана шу ўн киши, шунингдек, Жаласойдаги муаллима аёл қиссанинг асосий персонажлари бўлиб, улардан Мўмин бува, унинг ота-онасиз қолган набираси — биринчи синф ўқувчиси бўлмиш Бола ва Ўразкул бош қаҳрамонлардир. Ҳар бир персонажнинг ўз хулқ-атвори, ўз эътиқоди ва фалсафаси, ўз манфаати ва ички дунёси табиий, ишонарли бир тарзда очиб берилган.

Мўмин бува ва Бола қиссадаги ижобий кучлар, Ўразкул ва унинг ҳамфикрлари салбий кучлар гуруҳини ташкил этади. Бу

¹ Ч.Айтматов. „Қыргызстан маданияти“, 1972 й. 27 апрель.

икки гуруҳ эстетик ва ахлоқий жиҳатдан бир-бирига қарама-қарши қутбларда жойлашган бўлса-да, Бекай ҳола, Сайдахмад, Гулжамол, кўчма дўкон сотувчиси — йигит Ўразкулнинг қўл остида, унинг амрига биноан иш тутсалар ҳам, уларда ижобий ва салбий сифатлар ҳам мавжуд; бошқача айтганда, бу тўрт образ соф салбий характерга эга эмас. Шунингдек, Қулибек образи бутун моҳият эътибори билан Мўмин бува ва Бола билан ҳамфикр ва ҳамнафас эканлиги назарда тутилмаса, қиссанинг бадийий ғоясини тўла англаш мутлақо мумкин бўлмай қолади. „Оқ кема“ қиссасининг бадийий мукамаллиги шу даражада юксакки, бу ҳақда тўла тасаввур ҳосил қилиш учун асарни бошидан охиригача синчковлик билан қайта-қайта ўқиб чиқиш зарур.

„Айтматов асарларида, — деб ёзган эди филология фанлари доктори, профессор Файбулла ас-Салом, — ҳар гал „косанинг тагида ним косаси“ бўлади. „Оқ кема“ да ҳам ҳар бир матн остида қандайдир муддао, „ост матн“ бор. Шу туфайли ушбу қиссани обдан ўйлаб мутолаа қилинмаса, ёхуд аксинча, уни ўқиб чиққандан сўнг „бўлиб ўтган“ воқеалар хусусида жиддий ўйлаб кўрилмаса, яъни муаллифнинг муддаоси „ақл кўзи билан илғаб олинмаса“, китобни умуман ўқиб ўтиришнинг ҳам ҳожати қолмайди. Чунончи, қиссада рўйирост айтилмаган, аммо „назарда тутилган“ муддао — ҳар бир оиланинг бузилишидан даставвал фарзандлар жабр кўрадилар (бу ўринда эса Бола ҳалок бўлади) — деган тезис асосида ҳажман ушбу қиссадан бир неча баравар катта илмий тадқиқот ҳам яратиш мумкин эди. „Оқ кема“ эса ўзининг ана шундай қисқалиги, яъни унда ҳамма нарсанинг „айтилмаганлиги“ билан маънодор ва қимматлидир“.

Ёзувчи ўз дунёқарашини, тасвирланаётган воқеаларга муносабатини одатда қаҳрамоннинг хатти-ҳаракати орқали, қаҳрамоннинг руҳий кечинмаларини тасвирлаш орқали билдиради. Ёзувчининг бадийий маҳорати қанчалик юксак бўлса, унинг асарларидаги тил ранг-баранглиги ҳам, асар мазмунини ифодалаш, образларни гавдалантириш, китобхон қалбига етказиш ҳам шунчалик кучли бўлади. Модомики шундай экан, бадийий асарнинг поэтик тили ҳам эмоционал ифодали бўлмоғи керак. Бу эса асарнинг ғоявий йўналишини ҳам, ёзувчининг руҳий кайфиятини ҳам намоён этади.

Бадиий асар тили хусусида сўз юритиб, А.С.Пушкин ёзган эди: „Аниқлик ва қисқалик — бу насрнинг биринчи фазилати. У тафаккурни ва яна тафаккурни тақозо этади“¹. Чингиз Айтматов — сўз сеҳргари. Муаллиф асарларининг тили лўнда, ихчам, чиройли, жозибали, самимий лиризм билан суғорилганлиги учун ҳам севадилар. У ҳаётдаги воқеа-ҳодисаларни танлаб, саралаб, умумлаштириб, типиклаштириб олади, ўз қаҳрамонлари руҳий оламига, персонажларнинг ҳис-туйғуларини мураккаб кечинмаларига чуқур кириб боради. Бу ҳолатни лоақал „Оқ кема“ қиссасининг бош қаҳрамони Боланинг тақдири билан боғлиқ воқеалар тасвирида, айниқса, яққол кўриш мумкин. Қисса ўта қисқа ҳажмда ёзилган бўлиб, асар тилининг соддалиги, ширдорлиги, образлиги, рангдорлиги, ҳар бир сўз, ибораларнинг аниқлиги ва ўз ўрнида қўлланилганлиги билан ажралиб туради.

Айтматов ижоди асардан-асарга сайқал топиб, юксалиб борганлигини таъкидлар эканмиз, бу ўринда унинг услуги ҳам муттасил чуқурлашиб, гўзаллашиб борганлигини ҳам айтиб ўтиш керак. Хусусан, унинг кейинги асарлари: „Оқ кема“, „Соҳил ёқалаб чопаётган олапар“ қиссалари, „Қиёмат“, „Кассандра тамғаси“ („Охирзамон нишонлари“), „Қулаётган тоғлар“ („Мангу қайлиқ“) романларини олиб кўрайлик. Чуқур фалсафа, қайноқ ҳис-туйғулар, рамзий образлар, мусиқавийлик, манзарадорлик... бунинг устига мураккаб синтаксис, нотаниш, янги луғатлар, ғайриодатий сўзлар бирикмалари ва ҳоказо. Бу эса, ўз навбатида, адиб асарларини таржима қилиш қийинчилигини ҳам орттиради.

„Оқ кема“ қиссасининг муҳим фазилатларидан бири, унда реализм билан романтиканинг, реал ифодалар билан рамзий усулларнинг, ҳаёт билан эртақнинг узвий бирикиб кетганлигидир. Ана шуларнинг ҳаммасини ягона бир бадиий ғояга бирлаштирувчи куч Шохдор она буғу образидир. Бошқача айтганда, она буғу тўғрисидаги халқ ривояти повестнинг умумий образ системасида етакчи мавқени эгаллаб, конфликтни ҳал қилишнинг ўзига хос йўлини ҳам олдиндан белгилаб берган.

Қисса етти қисмдан иборат бўлиб, унинг тўртинчи қисми бутунисича Шохдор она буғу ҳикоясига бағишланган, бу қисм

¹ А.С. Пушкин. Полн. собр. соч. в 6-ти т., т.5. М., 1950, 14- бет.

эртакдан бошланиб, ҳаётий ҳақиқат билан яқунланади. Лекин эртак соф эртак бўлмай, у мозийдан, халқ тарихидан, қирғизларнинг эрк ва озодлик учун олиб борган тинимсиз ва мардонавор курашларидан сўзлайди. Бу жанрлар тарихи эса халқнинг она табиати, унинг ўзига хослиги ва гўзаллиги билан чамбарчас боғланиб кетади. Кўпгина асарларда табиат ҳодисалари, табиат ва ҳайвонот оламига оид деталлар чуқур рамзий маъно ташийдилар, асар ғоясини очишда муҳим аҳамият касб этадилар. Шохдор она буғу ана шу она табиатнинг бир фарзанди, унинг бир қисми, айти пайтда халқ эртагининг ўлмас қахрамони ва нафосат рамзи сифатида талқин этилади. Асар воқеалари ана шу Шохдор она буғу ҳамда унинг насллари билан боғлиқ ҳолда берилади. Шохдор она буғу қирғиз халқининг халоскори, руҳи, тимсоли сифатида гавдаланади. Шохдор она буғу бирданига уч маънони ифода этади: биринчидан, у ҳам табиий ҳаёт, яъни табиат ҳодисасидир; иккинчидан, у халқ эртагининг афсонавий қахрамони; учинчидан эса, у халқ эстетик идеалининг бир ифодасидир, яъни нафосат ва гўзаллик рамзидир. Бундан Шохдор она буғунинг ҳаёт ва нафосат рамзи сифатида реалистик бадиий мазмунга сингдирилганлиги ва реализмга хизмат қилиши ойдинлашади. Бу кунги кишилар қандай яшамоқда, уларнинг табиат ва инсонга муносабатлари қандай — бу масалалар „Оқ кема“ қиссасининг сюжет чизигини белгилайди.

Айтматов асарларида тарихий ва замонавий мавзулар бири бири билан уйғунлашиб, бири иккинчисини нурлантириб туради. Бу асарларда талқин этиладиган мавзунинг ўзи ҳам шунчаки тасвир этилмасдан, юқорида қайд этилганидек, афсоналарга, эртакларга, ривоятларга ўраб берилади. Бошқача айтганда, эртак, афсона ва ривоятлар ёзувчи учун жонли поэтик ҳақиқат бўлиб, ундаги бадиий мушоҳаданинг ўзига хос хусусиятларидан бири ҳам худди ана шунда намоён этилади. Ёзувчи бугунги куннинг муҳим масалаларини қаламга олар экан, халқ оғзаки ижодининг эпик-фалсафий имкониятларидан ҳам самарали фойдаланган. Ч.Айтматов ижодида кўп қўлланиладиган бу ўзига хос хусусият унинг асарларининг жозоба кучини ва эстетик қимматини оширишда муҳим роль ўйнаган. Унинг „Оқ кема“ қиссаси айниқса бунга яққол мисол бўла олади.

Маълумки, Чингиз Айтматовнинг ўзига хос жиҳатларидан бири адабиёт ихлосманди, юридик фанлар доктори, профессор Акмал Саидов айтганидек, анималист ёзувчи эканлиги билан боғлиқдир. Дарвоқе, унинг асарларида бургут, ит, от — Гулсари, балиқ — волида, бўрилар — Акбара ва Тошчайнар, туя — Қоранор, қор қоплони, Шохдор она буғу каби кўплаб жониворлар образи яратилганки, улар худди инсонлардек характер даражасига кўтарилган. Бу образлар тимсолида, бир томондан, инсон руҳиятидаги мураккаб ички кечинмалар инъикоси ўз аксини топган бўлса, иккинчи томондан, замон, инсон ва табиат ўртасидаги ўзаро алоқа янгича талқин этилади. Бу ўринда „Оқ кема“ қиссасидаги Мўмин бува Болага айтиб берган Шохдор она буғу ҳақидаги „эртақ“ка эътиборни жалб этайлик:

„Қирғизларнинг қадимий юрти Энасой (Енисей) соҳилларидаги ялпи қирғиндан омон қолган икки гўдакни — бола ва қизчани маҳв этиш учун ғазабга тўлган хон қирғиз зоти абадий ўчсин, ундан ном-нишон ҳам қолмасин учун гўдакларни ўлдиришни Чўтир баймоқ кампирга буюради. Чўтир баймоқ кампир болаларни дарёга иргитиш олдидан:

— О, муаззам Энасой дарёси! Сенинг қаъринга тоғни қулатса, у бир харсангдай жо бўлади. Агар юз йиллик қарағайни ташласа, уни чўпдай оқизиб кетасан. Кел энди шу икки кум заррасини — икки инсон боласини ўз бағринга олгин. Уларга ер юзида жой йўқ. Сенга мен айтиб ўтиришим керакми, Энасой? Агар юлдузлар одамга айланиб қолса борми, уларга осмон торлик қилиб қолади. Агар балиқлар одамга айланиб қолса борми, уларга дарё ва денгизлар торлик қилиб қолади. Сенга мен айтиб ўтиришим керакми, Энасой? Ол бу болаларни, улоқтириб кет. Кўй, улар бу манфур дунёмизни гўдаклигида, тоза қалб билан, болалик ҳаёси билан, ёвуз ният ва ёвуз ишлар билан ўз номига иснод келтиришга улгурмасданоқ тарк этишсин, токи инсон азоб-укубатини кўриш ва бошқаларнинг ҳам ғам-аламига сабабчи бўлиш уларга насиб қилмасин. Ол буларни, ола қол буларни, қудратли Энасой...“ (2-жилд, 235—236-бетлар) деб илтижо қилиб турганда, ўз болаларидан ажралган Шохдор она буғу пайдо бўлиб, шу икки гўдак ҳаётини ўша кампирдан сўраб олади ва уларни Иссиққўл соҳилларига олиб келиб, бу ерда

тинч-тотув ва дўстона яшашни васият қилади. Орадан йиллар ўтади. Бола бақувват йигит бўлади, қиз бўйга етади. Ниҳоят улар бир-бирлари билан қовушадилар. Орада фарзанд туғилади. Улар Шохдор она буғу шарафига тўнғич фарзандларини Буғубой деб аташади. Шу тариқа Буғубой авлоди кўпая бошлайди. Шу даврдан бошлаб қирғизлар авлоди ўзларини Шохдор она буғу авлоди деб атайдилар ва Она буғуни муқаддас деб биладилар. Ватан душманларига қарши жангларда ҳам „Буғу“ номи билан ғалаба қиладилар. Ўшанда Иссиққўл ўрмонларида кезиб юрадиган оқ шохдор буғуларнинг гўзаллигига осмондаги юлдузлар ҳам ҳавас қиладилар... Севикли маҳбубанинг гўзаллигини оқ маралнинг гўзаллиги билан қиёслар эдилар. „Буғубой авлодининг ошиб-тошиб кетган машҳур бир бойи то ўлгунига қадар шу одат сақланиб қолди. Ўғиллари унга катта маърака қилишди... Мангу уйкуга кетган шавкатли оталари Шохдор она буғу авлодидан эканлигини ҳамма билиши учун унинг қабрига буғу шохини ўрнатишни ўйлаб топишди... Шохни қабр устига ўрнатиш учун усталарга фармон беришади... Деярли ҳар бир киши ўрмонларда оқ буғуларни овлашга тушиб кетди. Буғубой авлодидан бўлган ҳар бир киши ўз аждодлари қабрига буғу шохини ўрнатишни бурч деб билар эди... Ана шундан бошлаб Иссиққўл ўрмонларида буғуларга қирон келди“ (2-жилд, 240—241-бетлар). Кейинги авлод буғуларни кўришдан маҳрум бўладилар. Улар Шохдор она буғу ҳақида фақат эртақ эшитар ҳамда унинг шохларини мақбара ва қабрларда кўрадилар, холос. Бу хулоса асло эртақ эмас, балки ҳаётдир.

Кўриниб турибдики, „Оқ кема“ қиссасидаги романтика, эртақ ва рамзий усуллар реализмга бўйсундирилган бўлиб, ҳаётини воқеа-ҳодисаларни бадиий ифодалашга хизмат қилади. Шунинг учун ҳам „Оқ кема“ қиссасига „Эртақдан сўнг“ деган кичик сарлавҳа қўйилган, яъни бу қисса эртақ эмас, балки эртақдан кейинги реал ҳаёт ва унинг рамзидир. „Оқ кема“ эртагининг ўзи ҳам соф эртақ бўлмай, Боланинг хаёлидир, унинг хаёлий орзуларидир. Бу хаёл ва орзулар Болада Сантош дарасидаги Қоровултоғ чўққиларидан Иссиққўлни томоша қилиш жараёнида туғиладики, бу энди эртақ эмас, балки борлиқнинг айнан ўзидир. Ф.Достоевский ёзганидек, „фантастика реал воқелик“ билан шу қадар омухталашиб кетсинки, сиз унга қарийб ишо-

нинг“. Демак, асарда тасвирланган турли воқеа-ҳодиса ва манзаралар заминида жиддий ҳаёт ҳақиқати ётади. Муаллиф Бола руҳиятини шу қадар самимий, табиий тасвир этадики, қиссадаги ана шу воқеа-ҳодисалар тасодиф экани ўқувчининг ҳаёлига ҳам келмайди. Бу ўринда яна шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, асар қаҳрамони Боланинг ички дунёсини очишда Шохдор она буғу очқич вазифасини ўтайди.

„Оқ кема“да, — деб ёзади танқидчи Л.Якименко „Дружба народов“ журналининг 1971 йил 6-сонида босилган „Ҳозирги замон романлари поэтикаси ҳақида“ сарлавҳали мақоласида, — афсона асар сюжети структурасига сингдириб юборилган. Она буғу ҳақидаги ёзувчи томонидан ҳикоя қилинган эртақ қўриқхонага яна қайтиб келган буғуларнинг реал тарихи сифатида давом эттирилади. Бу эса Бола учун Она буғунинг одамлар орасига қайтиб келиши эди. Реал воқелик ва афсона бири иккинчисига ўтиб туради, ҳаётнинг узлуксизлиги, инсоннинг тарихий турмуши афсона орқали тасдиқланади... Афсона ёзувчи учун замонавийликни тушунишда бир восита ролини ўтайди“.

Шундай қилиб, қўлимиздаги қисса эртақ ҳам, мавҳум символик асар ҳам бўлмай, чинакам реал ҳақиқатдир.

Асарда ифодаланган фалсафий муаммолар, юқорида айтиб ўтганимиздек — эртақ ва ҳаёт, инсон ва табиат, мозий ва замона, гўзаллик ва бадбинлик, эзгулик ва ёвузлик, хокисорлик ва шафқатсизлик, меҳнатсеварлик ва текинхўрлик, инсонпарварлик ва ваҳшийлик, ёзувчи ва воқелик — буларнинг ҳаммаси адибнинг ўткир қалами орқали замондошларимизнинг эстетик ва ахлоқий идеаллари нури-ла мунаввар этилган бўлиб, китобхонни қаттиқ ҳаяжонга солади. Қисса халқнинг юксак идеаллари — миллийлик ва умуминсонийлик масалалари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда тасвирланади.

Қиссанависнинг эстетик позицияси эртақдан шакл ва услуб сифатида фойдаланишга йўл очган, чунки бу позиция ҳаёт ва нафосатга таянади. Чунончи, қиссадаги Бола образи бўлмаса, бадий шаклдаги романтик унсур ҳам бўлмайди. Романтик унсур Бола образини эмас, балки аксинча, Бола романтик элементни белгилайди. Хуллас, Бола образининг, шунингдек, бошқа образларнинг ҳаётийлиги қисса бадий шаклининг реаллигини белгилаб беради. Биз бунда мазмун билан шаклнинг нақа-

дар уйғунлигини, бадийий яхлитлигини, бир бутунлигини кўра-миз.

„Оқ кема“ асарида тасвир этилган ҳаётий ҳодисаларда воқелик билан гўзаллик бир бутунликни ташкил этади. Воқеликнинг гўзал ва хунук, зиддиятли томонларини ифодаловчи кучлар бир-бирига қарама-қаршидир. Бир томонда Мўмин чол (лақаби — Чаққон), Бола, Қулибек, муаллима аёл; иккинчи томонда эса Ўразқул, Кампир (Мўмин буванинг кейинги хотини), Кўкатойлардир. Ўразқул — ёвузлик тимсоли, у қаллоб, сурбет, ҳўкизсифат одам. У ғам ва жаҳолатдан эсанкираб қолган. Ўразқул қаршисидан чиққан Бола (хотинининг жияни)га бирор илиқ сўз айтолмайди, яъни шундай сўз айтишга ички куч тополмайди, ҳасад исканжасида йиғлаб юборади... Ҳасад бор жойда инсоф, адолат, диёнат завол топади, бадбахтлик эса ҳукм суради. Ўразқул бахтсиз хотини Бекай холани ваҳшийларча ҳақоратлайди, хўрлайди, чала жон қилиб ўлгунча калтаклайди. Қайнотаси Мўмин бувани ҳам худди шундай энг тубан сўзлар билан ҳақорат қилади, эзади. Жазаваси тутиб ҳатто уни „эгасидан калтак еган садоқатли ит“ ҳолига келтиради. Бекай хола ва Мўмин бувалар эса барчасини кечираверишади. Ўразқул шундай дейди: „Одамларни издан чиқариб юборишди. Замонлар бўлган-ку, ахир бошлар учиб кетган, ҳеч ким чурқ этмаган... Энди-чи? Ярамасларнинг энг ярамаси ҳисобланган мана шу чол ҳам дабдурустдан гап қайтаришни ўйлаб топди. „Хўш, хўш, эмакла, оёғим остида, эмакла, — бадҳоҳлик билан кулди Ўразқул“ (2-жилд, 301-бет). „Чинакам таланг яратган ҳар бир қиёфа — тип“, деган эди В.Г.Белинский. Ўразқул ана шундай типларнинг ёрқин намунасидир. Бу жиҳатдан Ўразқул образини „Жамила“даги Усмон, „Сомон йўли“даги Жекшенқул, „Бўтакўз“даги Абубакир, „Алвидо, Гулсарил“даги Иброҳим тимсоллари билан қиёслаш мумкин.

Ўразқул ҳеч ким билан, заррача бўлса-да, ҳисоблашмайдиган шундай бир қабиҳ махлуқки, унга панд-насиҳат қилиш эшакнинг қулоғига азон айтиш билан баробар. Бошқача айтганда, Ўразқул — жаҳолат ва ваҳшийлик, тубанлик ва разолат, нодонлик ва ёвузлик рамзидир. „Бундай кишиларни кечирриш керак эмас. У ярамас, паст одам. Бу ерда унинг кераги йўқ. Усиз ҳам яшай оламиз“; дейди Бола. Ачинарлиси шундаки, „Ўраз-

қулдек кишини аллақачон дарёга ташлаш пайти келганлигини ҳеч ким пайқамайди“. Бу — ёзувчининг ўз баҳоси. Ўразқулнинг ким эканлиги, айниқса, унинг она буғу шоҳларини суғуриб олиш эпизодида яққол кўзга ташланади: „Шохни осонликча олиб бўлмасди. Маст Ўразқулнинг болтаси нишонга бориб тегмасди, бу эса баттар унинг жаҳлини чиқарарди. Калла гўла устидан думалаб тушди. Шунда Ўразқул уни ердаёқ чопа бошлади. Калла сирғалиб чиқиб кетаверар, Ўразқул болта кўтарганча унинг орқасидан чопиб юрарди... Киприк қоқмай бақрайиб турган Шохдор она буғунинг кўзлари болтадан ўзини олиб қочмасди. Калла аллақачон лой ва тупроққа беланган бўлса ҳам, кўз қорачиғи мусаффолигича боқиб турарди, афтидан, у ўзини ўлимга маҳкум этган шу ёруғ жаҳонга тилсиз, унсиз ҳайратда қолиб, ҳамон боқиб тургандек эди... Болтанинг тиғи кўзга кўндаланг келиб текканда Бола сесканиб кетиб қичқириб юборди. Очилиб қолган кўз чаноғидан қоп-қора қуюқ суюқлик оқиб тушди. Кўз сўнди.

— Мен бундан зўрроқ каллаларни ҳам майдалай оламан! Бундан бошқа шоҳларни ҳам суғуриб ола биламан! — деб жазаваси тутиб бўкирарди Ўразқул гуноҳсиз калладан нафратланганча“ (2-жилд, 308—309-бетлар). Мана сизга Ўразқулнинг туриш-турмуши-ю, ҳақиқий қиёфаси.

Аммо, манфур ва мурдор ўразқулларни йўқотиш осон эмас, чунки унга ўхшаган ёвузлар гўзал қалбли одамлар устидан ҳукмрон. Улар яхшиларни оёқ ости қиладилар, масхаралайдилар, чунки софдил эзгу ниятли мўмин чолларнинг ҳали курашга қобилиятсизлигини яхши биладилар. Мўмин чол — эзгулик тимсоли, ўз номи билан мўмин, у ўз ҳақ-ҳуқуқини, инсонийлик шаънини ҳимоя қила олмайди. Мутеликнинг ўзи энг катта иллат даражасига айланган. Ч. Айтматов мўмин чолларнинг мўминлигини, сусткашу итоаттўйлигини алам билан тасвирлайди, тобелик психологиясини фош этади, китобхон кўнглида бундай мўминликка қарши нафрат уйғотади, ўқувчини муросасизликка, курашчанликка даъват этиб, энди биқиқ муҳитда яшаб бўлмаслигини таъкидлайди. Умуман олганда, Мўмин бува ҳалоллик, покизалик, меҳнатсеварлик, инсонпарварлик, меҳрибонлик, соддалик ва мўмин-қобиллик рамзи сифатида талқин этилган. Лекин у ҳеч кимдан рўшнолик кўрмайди. Мўмин бобо ўзи-

нинг қирғизларнинг афсонавий онаси бўлмиш Шохдор буғу ҳақидаги эртаги билан Болани аждодларининг олижаноб анъаналари руҳида тарбиялайди — унинг ёш қалбига табиатга, одамларга муҳаббат уруғларини сочади. Мўмин бувага хос бу фазилатлар болакайнинг биллурдай тиниқ, беғубор қалбида биринчидан, эзгу ниятларни, олижаноб фикрларни туғдирса, иккинчидан, Ўразкул сингари виждонсиз, тошбағир шахсларга нисбатан нафрат ва кураш туйғуларини алангалатади. Қиссада тасвирланганидек, тирик етим қолган Бола отасини ҳам, онасини ҳам эслай олмайди. Уларни бирор марта кўрган ҳам эмас. Ота-она ҳам фарзандларини йўқлаб келмаган. Мўмин бобонинг айтишича, Боланинг отаси ёш хотинини, норасида фарзандини ташлаб кетган. Сўнгра онаси болани бобосига қолдириб, бошқа бир томонга бош олиб кетган. Шу-шу улар ғойиб бўлишган. Айтишларича, Боланинг онаси шаҳарда тикувчи, турмуш қуриб бола-чақали бўлиб кетган, отаси эса аллақандай кемада матрос бўлиб хизмат қилармиш. Унинг ҳам янги хотинидан болалари бор эмиш. Боланинг билгани шу холос. Бола ўзи севган Қоровултоғ чўққисида туриб дурбин билан узоқ-узоқларни олазарак бўлиб кузатади, отаси ишлаётган „оқ кема“ни интизорлик билан кутади. Унинг ҳаёт, одамлар ҳақидаги мурғак хаёллари, беғубор орзулари, Ўразкул каби кимсаларнинг қабих қилмишлари, бобоси Мўмин чолнинг итоатгўйликларидан эзилиб изтироб чекишлари, ўзи учун муқаддас жонзотга айланган Шохдор она буғунинг шафқатсизларча отиб ўлдирилишидан қон йиғлашлари улкан ёзувчига хос буюк бир эҳтирос билан тасвирланган. Бола қалбидаги олижаноб эзгу ниятлар билан бирга баттол, бадкирдор, ҳасадгўй Ўразкулга нисбатан нафрат, қаҳр-ғазаб туйғулари ҳам тобора орта боради. Аммо уни бобосидан бошқа тинглайдиган, орзу-мақсадларини тушуниб, дард-аламларига малҳам бўладиган кимса деярли топилмайди, ҳатто унинг борлигини ҳам унутадилар. Шунинг учун ҳам ажойиб-ғаройиб ҳаёллар оғушига чўмган мурғак қалб уни энг кўп „тушунадиган“ нарсалар — мактаб, портфель, дурбин, „танк“, „бўри“, „эгар“, „ётоқ туя“ номи билан аталган харсангтошлар, шунингдек, чақиртиканак, жингил ва бошқа гиёҳлар дунёси, айниқса, Шохдор она буғу билан ошно бўлади, тил топишади, дилдан суҳбатлашади ва яна ҳижрон ўтида ёниб қовурилган Бола бу жой-

ларни буткул тарк этиб „оқ кемада“ матрос бўлиб ишлаётган отаси сари талпинади ва сувга фарқ бўлади. Хуллас, муаллиф бу билан оиланинг бузилиши туфайли тентираб қолган ва бир оғиз ширин сўзнинг гадоси бўлган севимли қаҳрамони одамохун Боланинг изтиробларига шерик бўлади ва уни ўзи билан ўзини суҳбатга тортиб, шикаста қалбини бир лаҳза бўлса-да ғам-андуддан фориг этмоқчи бўлади.

Шундай қилиб, китобхон асарни тин олмай ўқишда давом этар экан, ундаги воқеалар шиддатли тус олиб, Мўмин бобо, унинг набираси Бола ва маънавий тубан кетган шахс Ўразқул ораларидаги конфликт тобора таранглаша боради. Ўқувчи сабр косаси тўлган ва жаҳл отига минган Мўмин бува, нима бўлса бўлсин-у, ишқилиб тепкини босиб юбормаса — буғуни отиб қўймаса деб, нафасини ичига ютганча жон ҳовучлаб туради. Ниҳоят воқеа шу ерга етганда ўта беозор, самимий ва ҳақгўй бўлишига қарамай қизи, набираси тинчлиги ва осойишталиги деб ўзгаларнинг таҳқир ва таъқибларидан тоқати тоқ бўлган Мўмин бува ўзи буюк эътиқод қўйган муқаллас Шохдор она буғудан кечирим сўраб туриб, уни отиб ўлдиради! Аслини олганда жиноятчи (Мўмин бува) — жиноятчи эмас, балки уни шу йўлга бошлаганлар жиноятчи. Мўмин бува эса жиноятнинг беихтиёр иштирокчидир, холос.

Қозоқ ёзувчиси Анвар Олимжонов асар ҳақида фикр юритар экан, Мўмин бува томонидан Шохдор она буғу отиб ўлдирилганидан сўнг бу ёруғ оламда зулматдан ва қотил Ўразқулдан бошқа ҳеч нарса қолмайди-ку, бу ёзувчининг ўзбошимчалигидир, деб ёзган эди. Ч. Айтматов эса ўзининг асари муҳокамаси якунига бағишланган „Зарурий аниқлик учун“ номли мақола-сида мунаққидга шундай эътироз билдиради: „Йўқ, ундай эмас, қадрдон дўстим Анвар, ҳали бу ёқда ўқувчи қолаяпти-ку... Албатта, одамлар ҳар хил сабаблар тазйиқи остида ўз виждонлари билан муросасозлик қилмаганларида жуда улуғ иш бўлар эди, — деб ёзади у. — Ҳайҳот, инсоният, чамаси, ҳамма одамларни бундай „ожизлик“дан қутқариш учун ҳали жуда кўп ғайрат қилиши керак“¹. Хуллас, Шохдор она буғунинг Мўмин чол томони-

¹ *Чингиз Айтматов*. В соавторстве с землей и водой... Фрунзе: Кыргызстан, 1978, 133- бет.

дан отиб ўлдирилиши ёки Боланинг ҳалокати қанчалик кўнгилсиз воқеа бўлишидан қатъи назар, бу эпизодлар мантиқий жиҳатдан асосланган. Асар воқеалари ривожини ҳам шуни тақозо этар эди.

Зулм ва қабоҳатга нафрат билан қараш Мўмин бувада ҳам, Болада ҳам забун ҳолатдадир. Қулибек эса адолатсизликка қарши дадил курашади. Қулибек характериға хос жанговарлик ва курашчанлик фазилатлари ижобий кучлар томонидан қозонилиши муқаррар бўлган ғалабанинг ўзига хос тимсолидир. Шунга кўра, Бола ҳеч қачон руҳий тушкунликка берилмади. Аввало, шуни унутмаслик керакки, олижаноб буғулар зотидан бўлган Мўмин бува Боланинг доимий ҳамроҳи, меҳрибони ва раҳнамосидир. Қулибек эса Шохдор она буғу авлодининг садоқатли ва ҳалол вакили сифатида аввалбошданоқ Бола билан бирга яшаб, кейин ҳам шу авлоднинг давомчиси бўлиб қолаверади. Бола билан ҳамнафас кишилардан Қулибеккина Ўразқулни енга оладиган, унинг юзига бутун ҳақиқатни айта оладиган бирданбир киши эди. Фожианинг шафқатсиз зарбасига дуч келган Бола ёвузликка зарба бера оладиган кучни Қулибекда кўради, унинг тасаввурида Қулибек қўлида автомат билан пайдо бўлади-ю, ҳамма жиноятлари учун Ўразқул ва унинг ҳамтовоқларини уйдан ҳайдаб, тепкилаб чиқаради. Ўразқулни эса деворга суяб, отмоқчи бўлади. Шунда Ўразқул эмаклаганча дейди: „Ўлдирма мени, менинг ҳеч кимим йўқ-ку, ахир. Оламда танҳоман. На ўғлим бор, на қизим...“ Бола эмас, Ўразқул ёлғизликка маҳкумдир. Бола инсонпарварлик ва олижаноблик эътиқодида изчил қолиб, фожиага дуч келган олчоқ Ўразқулни ўлдирмасликка рози бўлади. Лекин унинг „бу ердан кетишини ва ҳеч қачон қайтиб келмаслигини“ талаб қилади. Шунда Ўразқул кўрқа-писа, лўкиллаганча қоча бошлайди. Бироқ, Қулибек уни тўхтатади: „Тўхта! Сенга айтадиган охириги сўзимиз бор. Сенда ҳеч қачон бола бўлмайди. Сен ёвуз ва ярамас одамсан. Сени бу ерда ҳеч ким ёқтирмайди. Ўрмон ҳам, биронта дарахт ҳам, ҳатто бир дона гиёҳ ҳам сени севмайди. Сен фашистсан. Сен бу ердан умрбод кет. Қани тезроқ бўл!“ Ўразқул олди-кетига қарамай югуради. Қулибек унинг орқасидан: „Шнель! Шнель!“ дея хахолаб кулар ва яна ваҳима солиш учун автоматидан ҳавога қараб ўқ узарди“ (2-жилд, 313-бет).

Кўриниб турибдики, Ўразкулнинг фарзанд кўрмаслиги ва умуман ёлғизлиги тақдир азал бўлмай, балки ёвузлиги ва „фашистлиги“нинг оқибати ҳамдир. Демак, Ўразкулнинг фарзандсизлиги салбий кучларнинг ёлғизлик рамзи ҳамдир. Ўразкулнинг адолат зарбасидан қочиб қолиши — салбий кучларнинг мағлубиятини, Кулибекнинг қаҳқаҳаси эса Мўмин бувалар ғалабасининг тантанасини ифодалайди. Аммо булар — Боланинг хаёли эди. Хаёл бўлганда ҳам тўла рўёбга чиқиши муқаррар бўлган хаёл эди: чунки бу хаёлни амалга оширишга қодир бўлган қудратли ва навқирон куч — кулибеклар ҳаётнинг чинакам қахрамонларидир.

Бу ўринда шуни таъкидлаб ўтмоқ керакки, адабиётшунос Д.Стариков томонидан аввалроқ билдирилган, кейин эса („Дружба народов“ журналы, 1971 йил, 6-сон) танқидчи Л.Якименко томонидан яна такрорланган қуйидаги танқидий мулоҳазага ҳам қўшилиб бўлмайди. Гап „Оқ кема“ қиссасининг хотимаси устида бормоқда. Асарнинг хотимаси хусусида Л.Якименко шундай танқидий мулоҳазани ўртага ташлайди: „Ўйлайманки, Ч.Айтматов ўз асарининг хотимасини жуда яхши яқунлаган деб бўлмайди... Менинг назаримда, Боланинг ўлими, даставвал, психологик жиҳатдан далилланмаган... ҳаёт инстинкти бу ёшда энг фожиали вазиятлардан ҳам кучлироқдир. Етти ёшли бола табиати қанчалик аламзада ва қанчалик таъсирчан бўлганда ҳам унинг ўз-ўзини ҳалок қилиши шундай далиллашга муҳтож эдики, бундай далилларни ёзувчи ҳаётда учратиши мумкин эмас эди“¹.

Бизнинг назаримизда, Л.Якименконинг мулоҳазасига қуйидаги икки асосий сабабга кўра қўшилиб бўлмайди. Биринчидан, танқидчи ҳаёт билан адабиётга айнан бир нарса деб қараяпти, бунда у ҳаётнинг адабиётга нисбатан белгиловчи роль ўйнашига асосланаяпти, бироқ, санъаткор яратган бадиий оламнинг ўзига хослигини назардан қочирмаяпти. Иккинчидан, етти ёшли Боланинг психологик хусусиятлари нуқтаи назаридан ҳам „Оқ кема“ қиссасининг хотимаси ажиб бир санъаткорона тарзда ҳал қилинган. Ахир, Бола ўз-ўзини ҳалок қилмайди, балки ўз муҳитидаги барча мараз ва иллатларни рад этади, ўзига хос

¹ Л. Якименко. „Дружба народов“, 1971 г., № 6.

исён кўтаради. Ўз содда хаёли билан ёвуз одамлар ўртасида яшашдан кўра балиққа айланиб гўзал, маънавий бир куч сифатида сувда эркин сузиб юришни афзал кўради. „Ўз-ўзини ҳалок қилиш“ билан „балиқдек сузиб кетиш“нинг ер билан осмонча фарқи бор. Балиқдай тўла жавлон уриб сузишни ёки кушлардек кўкда парвоз этишни хаёл қилиш ва шу хаёлга реал тарзда интилиш етти ёшли болаларнинг психологик кайфиятларига жуда мос келади. Бу жиҳатдан атоқли адабиётшунос Б.Назаров: Она буғунинг ўлдирилиши натижасида барча орзу-умидлари чилпарчин бўлган Боланинг балиққа айланиб, „оқ кема“га етиш мақсадида сувда сузиб кетиши рамзига ёзувчи тоза умид ва чин инсоний юксакликни, маънавий тубанликка қарши исённи, баркамолликни улуғловчи катта эстетик маънони сингдирган, деганда жуда ҳақли эди.

Боланинг асло ва ҳеч қачон руҳий ёлғизликка юз тутмаслигини, Мўмин бува ва Қулибек доим у билан бирга эканини таъкидлар эканмиз, Бола балиқдай „сузиб кетгач“, китобхон унинг орзулари билан яшайди, бу эзгу орзуларнинг ушалиши учун курашга бел боғлайди. Қиссанинг сўнгида „Биз нима қиламиз?“ деган саволга ўрин ҳам қолмайди, чунки китобхон ана шу ижобий кучлар қаторига интилади, бу эса санъаткорнинг асосий муддаоси ва ажойиб муваффақиятидир.

„Оқ кема“ қиссасидаги ижобий ва салбий образларнинг жойлашуви ва курашлари гўзаллик ва бадбинликнинг рамзий ифодалари сифатида намоён бўлади. Бунда гўзаллик ҳам, хунуклик ҳам ўз муносиб шаклига эга. Зотан, гўзаллик Мўмин бувада, Болада ва Қулибекда — мазмунан ҳам, шаклан ҳам ўзига хос ва ҳаётга муносибдир. Албатта, бу гўзаллик бекаму кўст ва мутлақ эмас. Бекаму кўст ва мутлақ гўзаллик — эртақларга хос. Ҳатто Шохдор она буғунинг гўзаллиги ҳам бенуқсон эмас. У стихияли гўзаллик ёки гўзалликнинг стихияли тимсоли бўлгани учун ўз қотилларидан узоқлашиш ўрнига, унга яқин келади ва ўлимга маҳкум бўлади. Лекин бундай гўзалликнинг шакли хунук бўлиб қолмайди, чунки гўзаллик шаклининг хунуклашуви (Шохдор она буғунинг ўлдирилиши) гўзалликни емирувчи кучнинг рўёбга чиқиши натижасидир. Ҳақиқатан ҳам, қиссада Ўразкул бошлиқ салбий кучлар хунуклик тимсоли бўлибгина қолмай, гўзалликни (масалан, Шохдор она буғуни, Болани ва

Мўмин бувани) емирувчи ёвуз куч ҳамдир. Бу ўринда шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, айрим китобхонлар қиссада ҳалол, пок, адолатпарвар инсонлар эмас, балки ёвуз ниятли кимсалар ғолиб чиқади, маъсум, одамохун Бола эса курашда ўзини ўзи ҳалок этади, итоаткор, ожиз банда Мўмин чол ғам-андуҳ ўтида ёниб адойи тамом бўлади. Модомики шундай экан, муаллиф қисса хотимасида Ўразқулни қамоққа олиб, Мўмин бувани нафақага чиқариб, Болани эса мактаб-интернатга юборса бўлмасмиди, деган саволни берадилар.

„Йўқ, — деган эди бунга жавобан муаллиф. — Ҳаёт ҳақиқати китобхонларни овутадиган эртақ эмас, балки уларнинг кўзларини очиб кўядиган, аччиқ, шафқатсиз сабоқдир... Ҳаёт мантиғи, характер мантиғи боланинг ўлимини тақозо қиларди. Мўмин чолнинг мағлубияти ҳам шу билан изоҳланади... Бироқ Мўмин чол Она буғуни ўлдириб, халқига хиёнат қилди, ўзига хиёнат қилди, барча ҳалол муқаллас ақидаларни оёқ ости қилди, деб уни қора бўёққа чаплаб ташлашни ўз олдимга мақсад қилиб қўймаганман, инсон ҳалокатига унинг ўзигина сабабчи эмас. Жамият ҳам кишилар тақдири учун жавобгардир, одамнинг тубан кетишига муайян шарт-шароит таъсир кўрсатадики, бунга санъаткор бефарқ қараши мумкин эмас...“

Салбий кучларнинг емирувчилик фаолиятига асосланиб, қиссадаги ижобий кучларнинг ёрқин истиқболи ва шаклини кўрмаслик — асардаги гўзаллик билан хунуклик диалектикасини пайқамаслик бўлар эди. Зотан, гўзал мазмун ҳам, гўзал шакл ҳам салбий кучларни тарк этиб, ижобий кучлар оламида макон қуради. Ижобий кучларнинг бош тимсоли Бола бўлганидан бутун борлиқ, жумладан, табиат унинг кўзи билан кўрилади ва баҳоланади. Шу аснода Боланинг ҳаётбахш ўлими ҳам қиссада мантиқан далилланган бўлиб, ҳаёт ва нафосатни тасдиқлашга, ижобий кучлар ғалабасини мустаҳкамлашга хизмат қилади. Асарда илгари сурилган бу катта ғоя қиссанинг хотимасидаги қуйидаги сўзларданоқ яққол англашилиб туради:

„Сен сузиб кетдинг. Минг афсуски, Қулибекнинг келишини кутиб турмадинг. Иккаловинг бирга кетган бўлардиларинг. Олдинда, йўлда эса, ҳеч кимга кўринмасдан Шохдор она буғу елдай учиб борарди. Бироқ сен уни кўра олган бўлардинг... Энди

шунини айтиш керакки, сенинг гўдак қалбинг нимани нохуш кўрган бўлса ҳаммасини рад этдинг. Менинг овунчим ҳам, қувончим ҳам шунда-да. Сен бир чақнаб сўнган яшин каби ҳаёт кечирдинг. Чақмоқларни само чақади. Само эса абадийдир. Менинг овунчим ҳам, қувончим ҳам шунда-да. Инсондаги гўдаклик виждони худди уруғдаги илк куртакнинг ўзгинаси, куртаксиз уруғ униб чиқмайди. Биз оламга келмасдан илгарийёқ, токи туғилиш ва ўлиш бор экан, ҳақиқат тантана қилиб келмоқда“ (2-жилд, 318-бет). Мухтасар қилиб айтганда, муаллиф эзгулик, гўзаллик тимсолига айланган қаҳрамони — севимли „Бола“сининг журъат-жасорати билан фахрланар экан, бу мурғак жоннинг миллионлар қалбидан муносиб жой олишига ишонч ҳосил қилиб кўнгли таскин топади.

„Оқ кема“ қиссасининг бадиий хусусиятлари ва ёзувчининг унда мужассамлашган эстетик идеали ҳақида фикр юритилар экан, асарда акс этган умуминсонийлик ва миллийлик муаммосига ҳам тўхталиб ўтиш жоиздир.

Машҳур авар шоири Расул Ҳамзатов ўзининг бир мақола-сида бадиий адабиётдаги миллийлик ва интернационаллик тушунчалари ҳақида тўхталиб, шундай дейди: „Бу ўринда икки тушунча бир-бирини рад этмайди, аксинча, тўлдиради. Шохлар томирлар билан, жилғалар дарёлар билан боғлиқ бўлганидек, бу тушунча ҳам бир-биридан ажралмайди...“¹ Демак, яратилажак асарнинг миллий заминда бўлиши муҳим аҳамиятга эга. Зеро, ҳар қандай санъат асари ўзи мансуб халқнинг бой маънавий маданияти, қадриятларининг ажралмас бир мулкига айланади. Унга шу халқнинг дунёқараши, интилишию орзу-армонлари жо бўлиши, ҳар бир деталда унинг ишораларини акс эттира олиши эса санъаткордан алоҳида маҳоратни талаб этади.

Санъатда, адабиётда миллийликни кенг маънода тушуниш мумкин. Гап шундаки, тасвирланаётган воқеалар ва уларга муносабатда миллий руҳ сезилиши керак. Лекин ёзувчининг асар ёзишдан мақсадини белгиловчи гоё, фикр барча миллатлар учун ҳам даҳлдор бўлиши керак. Яъни асарнинг миллий заминда умуминсоний муаммоларга қаратилиши ундаги зарурият даражасини кенгайтиради.

¹ „Ўзбекистон маданияти“ газетаси, 1972 йил 17 ноябрь сони.

Маълумки, адабиётшунослик фани биринчи марта Аристотель томонидан „Поэтика“ асарида кўтарилган характер муаммосига кўп асрлар давомида алоҳида эътибор бериб, бадиий адабиётда ёрқин миллий характерлар яратишга ёзувчиларни даъват этиб келади. Санъат асарида миллий характерлар бетакрор индивидуал характерга эга бўлиб, айна пайтда, бу хусусиятлар маълум бир миллий, ижтимоий, тарихий вазиятда шаклланган бўлади. Ана шу муҳит ва шароитнинг ҳаққоний тасвири орқали ёзувчи қаҳрамонининг характерини миллий тип даражасига кўтаради.

Чингиз Айтматовнинг деярли барча асарлари, шу жумладан, „Оқ кема“ қиссаси бадиий адабиёт олдидаги ана шу талабга тўла жавоб бера олади, деб айта олиш мумкин. „Оқ кема“ Чингиз Айтматов асарларининг чўққиларидан бўлиб, том маънода ҳақиқий миллий қиссадир. Зеро, қиссадаги барча воқеалар қирғиз ўтовларида ва қирғиз оилаларида содир бўлади, қаҳрамонлари эса соф қирғизона ўйлайдилар, ҳаракат қиладилар. И.С.Тургенев айтганидек, „Миллийликдан ташқарида санъат бўлиши мумкин эмас“. Шу нуқтаи назардан қараганда Ч.Айтматовнинг ақл-заковати, миллий тафаккури ва бадиий диди ниҳоятда юксак бўлиб, унинг ўзида қирғиз халқининг характери, табиати, руҳияти, образли фикрлаш тарзи, тил ва тафаккур олами мужассамлашган.

Қиссадаги ижобий образлар гуруҳи халқнинг илғор ва навқирон кучлари бўлиб, миллатнинг умуминсоний мазмунини ўзида акс эттиради. Чинакам миллийлик мана шундадир. Қиссадаги салбий образлар гуруҳи эса миллатнинг қолоқ ва чиркин кучлари бўлиб, уларни умуминсоний мазмун ҳам рад этади. Бинобарин, асардаги чинакам миллийлик умуминсонийликнинг кўринишидир. Бунда чинакам умуминсонийлик миллий шаклда қарор топади ва юксалади. Чингиз Айтматов „Заминни қуршаган шабадалар“ сарлавҳали мақоласида таъкидлаганидек, умуминсоний вазифалардан ташқари, ҳар бир адабиётнинг ўз миллий вазифалари ҳам бор, адабиётни миллийликдан жудо этиш конкретликдан, бинобарин, реализмдан жудо этиш демакдир. „Ҳар бир адабиёт миллий заминда туриб умуминсоний мазмун сари интилмоқда“¹. Ҳозирги замон ўқувчиси, қайси

¹ „Литературная газета“; 1973 йил, №34.

миллатга мансуб бўлишидан қатъи назар, Гомер ва Фирдавсийни, Шекспир ва Низомийни, Навоий ва Гётени, Бальзак ва Пушкинни, Лев Толстой ва Абайни, Горький ва Ҳамзани катта қизиқиш билан ўқийди. Бу — фақат бугунги куннинггина талаби, ҳодисаси эмас. Адабиётнинг энг яхши намуналари, қайси мамлакатда ва қайси халқ томонидан яратилмасин, бутун дунёда севиб ўқилади. Бунга сабаб мазкур ижодкор асарларининг миллийлигидан ташқари, умуминсоний ва байналмилал характерга ҳам эга эканлигидир.

Миллийлик чинакам умуминсонийликка хизмат қилади, умуминсонийлик кўпроқ мазмун сифатида, миллийлик эса мазмун билан бир қаторда, шакл сифатида намоён бўлади. Ёзувчи бундай натижага ўз халқи ҳаётини, қирғиз миллатининг ўзига хос миллий ва маҳаллий хусусиятларини атрофлича ўрганиш, чуқур таҳлил этиш асосида эриша олган. Мўмин бува ва Бола ҳаёти, уларнинг характери, тақдири, бир томондан, Ўразкул ва Сайдахмадлар ҳаёти, тақдири, иккинчи томондан, шу хулосани тасдиқлайди. Лекин Чингиз Айтматов атоқли санъаткор сифатида қирғиз миллий ҳаётдан ҳамма билганларини атрофлича ёритавермайди, балки ўз асарининг эстетик программасини ҳал этишга зарур бўлган воқеа-ҳодисаларнигина ишга солади. Ҳақиқий санъаткорнинг ҳар қандай яхши асари унинг донишмандлигининг гувоҳи бўлибгина қолмай, айни чоғда унинг муайян эстетик қарашлари ва бадий маҳоратнинг ҳам муносиб ифодаси бўлмоғи лозим. „Оқ кема“ қаҳрамонларининг миллийлиги уларнинг тарихан ҳаққонийлиги ва ижтимоий жиҳатдан янги жамият кишилари эканлигини пайқаб олишга имкон беради. Қиссани эътибор билан ўқиган китобхон буни осонгина сеза олади. Чунончи, Мўмин бува ўз қирғизча қалпоғини ўрмончиларнинг расмий фуражкасида афзал кўради. Шохдор она буғу инсонлар учун ўз шохида қайиндан ясалган бешик келтиради. Шохдор она буғу икки гўдакни Иссиққўл соҳилларига келтиргач, уларга шундай тилак билдиради: „Мана шу янги ватанингиз бўлади... Минг йиллар тинч-тотув яшанглар... Ҳа, сизларнинг авлодингиз яшайди, кўпаяди. Сизлар келтирган тилни авлодлар унутишмайди. Уларга ўз она тилларида сўзлаш ва куйлаш ёқимли бўлади. Инсонларга қандай яшаш лозим бўлса, шундай яшанглар“ (2-жилд, 238-бет). Мўмин бува Болага айтиб

берган бир ҳикоясини шундай хулосалайди: „Она юрт қўшиғи учун одамлар жонини беради“.

Энг катта бойнинг дафн маросими қаламга олинар экан, ёзувчи азада йиғлаш ва айтишувга махсус тўхталади; бахшилар тилидан халқнинг эстетик ва ахлоқий идеалларини баён этади. Улар, жумладан, қуйидагилардир: 1) „Одамлар ақл ўрнига бойлигини кўз-кўз қилишса, бу қандай ярамаслик“. 2) „Ҳофизлар ҳамду сано ўқишда баҳслашса, қандай ярамаслик, улар қўшиқчидан қўшиқ кушандасига айланишади“. 3) „Бойлик — такаббурликни, такаббурлик эса — телбаликни туғдиради“. 4) „Пул ҳукмрон бўлган жойда эзгу сўзга ўрин йўқ, гўзалликка ўрин йўқ“ (2-жилд, 240—241-бетлар). Шундай қилиб, „Оқ кема“ қиссасида халқнинг эстетик идеаллари, гўзаллик ҳақидаги орзулари, миллийлик ва умуминсонийлик муаммолари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда тасвирланганки, бу хусусият ҳам мазкур асарни ҳаёт ва нафосат тимсоли деб баҳолашга яна бир далилдир.

„Инсон тақдири ҳақида ёзилган ахлоқий-фалсафий бу қисса, — деган эди филология фанлари доктори, профессор Ғайбулла ас-Салом, — афсуски, ижобий қаҳрамонлар: донишманд чол ва олижаноб Боланинг „тўла“ мағлубияти билан тугайди. Муқаддас бугуни шу халоскор шохдор ҳайвон тимсолига азалдан сифиниб келган Мўмин ўз қўли билан отиб ўлдиради! Начора! Биз „мен“ хоҳлаган нарса эмас, балки бор нарса — ёзувчи томонидан ҳаётий воқеалар асосида яратилиб мукаммал санъат намунаси даражасига кўтарилган асар асосида фикр юритамиз. Лекин шуни барала айтиш керакки, шаклан ижобий қаҳрамонлар жиддий тазйиқ ва таҳлика остида ўз эътиқодларига қарши иш қилиб қўйсалар-да, амалда ҳаёт ҳақиқатини ҳимоя қилувчи соғлом, забардаст кучлар борлиги, куч ва истиқбол „ғолиб“ келган ўразқуллар тарафида эмас, балки бири жисман ва иккинчиси руҳан маҳв этилган Бола ва чол тарафида эканлиги ушбу қиссани ҳаётдан бездирувчи эмас, балки, аксинча, ҳаётга чорловчи, ҳаётбахш асар, ҳаёт қўшиғи деб баҳолашга тўла асос беради“. „Оқ кема“ қиссаси гарчи фожиа билан, бош қаҳрамон Бола ва ҳаёт рамзи бўлган Она бугунинг ҳалокати билан тугашига қарамай, унда келажакка ишонч руҳи барала янграб туради. Асар бугунги кунда ёзувчининг „Жамила“ ва

бошқа кўпчилик асарлари сингари миллионлаб китобхонлар қалбини забт этиб келмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, „Оқ кема“ қиссаси ғоявий, бадиий юксак асар бўлиб, унинг сюжети, композицияси, образлар тизими рисоладагидай — ҳамма-ҳаммаси жой-жойида. „Жамила“ қиссаси сингари жаҳон адабиётининг олтин хазинасига қўшилган ушбу асар ҳам ёш авлодни ҳар томонлама етук, баркамол қилиб тарбиялашда муаллимлик ролини ўташи шубҳасиздир. „Оқ кема“ жаҳон кезмоқда...

СОҲИЛ ЁҚАЛАБ ЧОПАЁТГАН ОЛАПАР

Юксак инсонпарварлик анъаналари, инсон тақдири, унинг келажagini халқ тақдири билан узвий боғлиқ ҳолда тасвирлаш, фалсафий олам теранлиги Чингиз Айтматовнинг „Соҳил ёқалаб чопаётган олапар“ („Пегий пёс, бегущий краем моря“) қиссасида ўзига хос бир йўсинда ёрқин ва ҳаққоний гавдалантирилган. Муаллиф „Соҳил ёқалаб чопаётган олапар“ қиссасига (1977) қадар бошқа халқлар ҳаётига мурожаат этмаган эди. Айтматовнинг ҳар бир асари — ўзи бир кашфиёт бўлганидек, унинг „Соҳил ёқалаб чопаётган олапар“ қиссаси ҳам олға ташланган яна бир янги қадам бўлди. Асарнинг жозибаси, фазилатлари нимада? Аввало, мавзунинг янгилигию долзарблиги ва қамров доирасининг кенглигидадир.

Асар воқеаси очиқ денгизда ривожлана боради. Аниқроқ қилиб айтганда, Узоқ Шарқ ва Сахалинда яшовчи аҳолиси унча катта бўлмаган нивих халқининг миллий — ўзига хос ҳаёти билан танишамиз. Асарда ҳаётни фалсафий-бадиий тадқиқ этиш ўта кучли. „Аслида бу қиссани, — деган эди муаллиф, — мен „ўзимни бир синаб кўрай“, деб ёзган эдим. Ёзувчи фақат ўз адабиёти, ўзи яшаб турган жойи миқёсида ўралашиб қолмаслиги керак. Бошқа халқлар ҳаёти, афсоналари, фикрлаш тарзи, образлар воситаси ҳам баъзан катта гаплар айтиш имконини беради“¹.

¹ Чингиз Айтматов. Ёзувчи ва замон. Қаранг: Адабиёт ва замон. — Тошкент, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981 йил, 334- бет.

Ёзувчи Охота денгизи соҳилларида яшовчи нивих халқи ўртасида тарқалган бир ривоятни асар сюжетида асос қилиб олган. „Оқ кема“ қиссасидаги сингари „бу қиссада ҳам афсона ва реал ҳаёт тасвири кўшилиб, аралашиб кетади, — деб ёзди филология фанлари доктори, профессор Нажмиддин Комилов бу хусусда фикр юритиб. — Асотир ва туш, табиат кучлари ҳақидаги ибтидоий тасаввурлар патриархал жамоа кишиларининг характерларини яратиш, ўзларини табиатнинг бир бўлаги деб билиб, унга сиғинган, ундан мадад олган ва табиат билан доимо курашиб келган одамларнинг турмуш тарзини акс эттиришга кўмаклашишдан ташқари, табиат ва инсон орасидаги муносабатларни ҳам янгича талқин қилишга олиб келган. Шундай усул туфайли қисса-истиора даражасига кўтарилган бу асар айни вақтда қисса-достон ҳамдир. Достон бўлганда ҳам драматик достон, насрий тилда ёзилган мунтазам ва мустаҳкам ички ритмга бўйсунадиган, ботиний лирик-публицистик интонацияга эга достон. Бу ритм қиссага алоҳида руҳ бағишлаган. Серэхтирос мусиқа аввалида вазмин, салобат билан янграйди, кейин бора-бора кучайиб, шиддат касб этади, руҳий қийноқ ва изтироблар пўртанасини алангалатадиган авжли, куюқ оҳанглар босиб кела бошлайди, сўнгра охирида яна ёруғлик, нурни қалбга индирадиган фараҳли куй янграгандек бўлади“².

Ҳар бир инсон наслининг давоми бутун халқ ҳаётининг давоми, ҳар бир инсон наслининг инқирози бутун халқ наслининг инқирози. Бу фалсафий муаммо қиссада ифодаланган жуда кўп фалсафий, маънавий, ахлоқий муаммоларнинг бир қиррасигина, холос. Асарда тасвирланишича, балиқчилар оиласидаги барча эракалар — Ўрхон бобо, унинг ўғиллари Милгун ва Эмрайин, ҳатто гўдак набираси — Кириск ҳал-худудсиз денгизга овга чиқиб кетиш арафасида. Ёзувчи овга отланиш маросимини жуда катта миллий байрамдек тасвирлайди. Чунки, халқ эътиқодича, меҳнатнинг бошланиши — ҳаётнинг бошланиши, оиланинг барча орзу-умидлари — шу овнинг натижасига боғлиқ. Оиланинг энг кенжаси — жажжи Кирискнинг ҳаётида биринчи марта катталар билан овга бориши эса байрам устига байрам. Бола бу кун қачон келишини кутавериб, тунларни бе-

² „Ўзбекистон адабиёти ва санъати“. 1984 йил 27 июль.

дор ўтказган. Айниқса, кичкинтойини катта денгиз сафарига йўллаётган онайизорнинг қувончу ҳаяжонларини айтмайсизми. Хуллас, Кирискка ҳам ҳунар ўргатиш, овга ўргатиш вақти келганди. Худди шунинг учун жамоа оқсоқоли Ўрхон бобонинг ўзи бош бўлиб, яна энг яхши овчилардан иккитаси, яъни Кирискнинг отаси Эмрайн билан амакиси Милхунни ёнига олиб, катталарнинг кичиклар олдидаги, бу гал эса кичкинтой Кириск олдидаги муқаддас, эзгу бурчларини бажариш учун сафарга чиқишди. Бола шу кундан бошлаб, умрининг охиригача, қувончли кунларда ҳам, кулфатли кунларда ҳам денгиз билан дўст тутиниши керак. Авлоддан-авлодга ўтиб келаётган азалий ҳаёт қонуни бу. Ҳаёт шу асосга қурилган.

Демак, бола умрида биринчи марта катта денгиз овига чиқиши. Чор атрофни ҳадсиз-худудсиз, аввалию охири йўқ маҳобатли денгиз қоплаб олган, у тобора қалин туман ичида галаён кўтариб қутурмоқда. Очлик ва ташналик балосига рўбарў келган қабилadoшлар тенгсиз ва тинимсиз олишиб ҳолдан тойганларидан сўнг охирида бирин-кетин ўзларини сувга ташлаб ҳалок қиладилар.

...Балиқчилар денгиз ичкарасига бир оз сузишлари билан орқада, соҳилдаги қоя — олапар итга ўхшайдиган қоя қирғоқ бўйлаб чопиб, уларни кузатаётгандек кўринади. Балиқчилар шамол, бўронда йўлдан адашганларида ҳам ана шу „олапар“ни мўлжалга олиб, манзилларини топиб олишарди.

Ёзувчи асарнинг дастлабки саҳифаларида мана шу манзараларни шошмасдан, реалистик услубда тасвирлайди. Аммо ҳақиқий ҳаётда бўлганидек, мана шу қувончли дамлар асносида бўлгуси даҳшатли фалокат оҳанглари билинар-билинемас „янтрай“ бошлайди.

Поёнсиз кўз илғамас кенгликлар. Атрофда фақат сув, сув, сув... ва бош узра булугли осмон... Кечалари эса юлдузларга қараб, қаёққа бораётганингни билиб олишинг мумкин... Даҳшатли фалокат бошланади. Денгиз устини зим-зиё туман қоплаб олади. Балиқчилар аллақачон йўлни йўқотишган. Қайиқда ғамланган озиқ-овқат эса санокли, бир-икки кунга етади, холос. Айниқса, чучук сув тугаши — ўлим деган гап. Бахтга қарши, қопқора рутубатли туман эртасига ҳам, индинига ҳам, ундан кейин ҳам тарқамайди. Борлиқ гўё мангу зулмат ичида қолган.

„Шу заҳотиёқ туман гўё тоғ кўчкисидай даҳшат билан ёпирилиб, уларни чексиз зулмат гирдобига фарқ қилиб юборди. Шу лаҳзадаёқ улар бир оламдан бошқа оламга тушиб қолишди. Шу лаҳзадан бошлаб на осмон, на денгиз, на қайиқ қолди. Улар энди ҳатто бир-бирларининг башараларини ҳам кўришолмасди. Шу лаҳзадан бошлаб улар ўз тинчларини йўқотган эдилар — денгиз қутураётган эди. Пўртаналар қайиқни дам баландга, дам пастга ирғитар, дам юқорига, дам тўлқинлар орасида ҳосил бўлган сув ўраларига улоқтириб ташларди. Тошқин ва чайқалишлардан овчиларнинг кийимлари шалаббо бўлиб, оғирлашиб кетди. Лекин, энг ёмони, куюқ туман ичида қолган одамлар атрофида нималар борлигини сезишмас ва кўришмас, денгизда нималар бўлаётганлигини, нима чора кўриш кераклигини билмай гаранг эдилар! Фақат бир нарса, у ҳам бўлса, таваккалига сузиш, қайиқ ағдарилиб кетмаслиги учун бир амаллаб кўр-кўрона ҳаракат қилиш қолган эди, холос. Энди қайиқни қандайдир мўлжалга қараб ҳайдаш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмасди. Тўлқинлар қайиқни хоҳлаган кўйига солиб, истаган томонига элтиб ташлаши мумкин эди...

Кириск уйғонганида, ўтган тунлардагига кўра унча совқотмай ухлаганини сизди. Устига отасининг камзули ёпиб қўйилганди. Бола кўзини очиб, бошини кўтарди — қайиқда отаси йўқ эди. У қайиқни кўздан кечириб, бир сесканиб тушди-да, даҳшат билан ўкириб йиғлаб юборди, туманли денгизнинг кимсасиз саҳросини аламли қайғуга тўлдирди. Унинг умидсизлик ва дард-аламга тўла фарёди узоқ вақтгача тинмади. У ҳолдан тойгунча роса йиғлади, кейин хириллаб, қайиқ тубига йиқилди ва бошини қайиқ деворига ура бошлади. Бу фарёд унинг оталар олдидаги қарзи, унинг меҳр-муҳаббати, унинг қайғуси ва марсияси эди...

Кириск ўзининг ухлаб қолганидан ўкиниб ҳўнграб йиғларди. Ухлаб қолмаганда отасига тиш-тирноғи билан ёпишиб уни ўзини денгизга ташлашига йўл қўярмиди. Ундан кўра ўзини шу машғум гирдобга улоқтирса бўлмасмиди!¹

Асар билан танишган ҳар бир ўқувчи дарров жаҳон адабиётининг дурдона асарларидан бири, Эрнест Хемингуэйнинг „Чол

¹ Чингиз Айтматов. Соҳил ёқалаб чопаётган олапар. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984 йил, 37, 38, 70-бетлар.

ва денгиз“ қиссасини эслаши турган гап. Тўғри, бу ерда ҳаёт воқеаси, вазият жиҳатидан озми-кўпми ўхшашлик бор. Инсон сабр-матонатини кўрсатишда ҳам Хемингуэйга яқинлик бор. Аммо, шу билан ўхшашлик тамом. Чингиз Айтматов асариди тамомила бошқа муаммолар акс этган. Ҳатто, қаҳрамонлар ҳаракат қилаётган, яшаётган, курашаётган вазият ҳам ўзгара бошлайди. Аччиқ ҳаёт ҳақиқати тақозосига кўра, оиланинг энг кексаси, улуғи Ўрхон бобо ўғиллари ва невараларининг яшаши учун ихтиёрий равишда ўзини ўлимга маҳкум қилади. Чол ўлими орқали ҳам фарзандларига сабр-матонат, ирода ва мардликдан сабоқ беради. Аммо, кошкийди қолганлар бу ўлим эвазига, не-не машаққатлар билан ҳам ёруғ дунёга чиқиша олса? Афсуски, бочкадаги сўнгги қултум сув ҳам тугалланаяпти. Ҳаёт давомчиси, келажак даракчиси — болани сақлаб қолиш учун очлик, сувсизлик натижасида ҳолдан тойиб ожиз қолган ўғиллар ҳам бирин-кетин ўзларини сувга чўктиришади. Улар ҳаётдан кетаётиб, оила насли қирилиб битмаслигига, боланинг омон қолишига умид боғлашади. Мурғак бола ва зим-зиё коинот. Улар ўртасидаги ҳаёт учун кураш манзаралари, қаҳрамонларнинг ички кечинмалари ёзувчи томонидан романтик бўёқларда санъаткорона тасвирланадики, бу қиссанинг ҳаётийлиги, ҳаққонийлиги ва таъсирчанлигини оширган. Бошқача айтганда, ёзувчи бутун бир халқнинг қирилиб йўқолиш арафасидаги фожиасини тасвирлар экан, ҳеч қандай сентименталь, йиғлоқиликка мойил бўёқлар ишлатмайди. Ёки аксинча, сохта баландпарвозликка ҳам берилмайди. У, ҳақиқат мезонидан келиб чиқиб, мардона, матонатли оҳанг танлайди. Ниҳоят, асар охирида бола ёруғликка чиқади:

„Соҳил ёқалаб чопаетган олапар“ (1977) қиссаси ҳам эълон қилиниши билан қизғин баҳсларга сабаб бўлди. „Литературная газета“ мухбирининг Чингиз Айтматов билан суҳбатда: „Сизнинг кейинги асарингиз баъзиларга, жумладан, Лев Аннинскийга негадир эртақ бўлиб туюляпти, бировлар сизни реализмдан чекинаяпти, деган фикрда, шунга нима дейсиз?“ деган саволига қуйидагича жавоб берган эди: „Йўқ! Ҳақиқат, ҳақиқат ва фақат ҳақиқатни айтиш — менинг шиорим, эътиқодим. Шуниси ёмонки, баъзи ўқувчилар (бу нарса менга келаетган айрим хатларда ҳам кўринади) ҳозирги реализмнинг маънавий-

эстетик мазмунини тор ва юзаки тушунишяпти. Улар кундалик турмушга ўхшатиб тасвирланмаган, ҳозирги ҳаётни ҳисоботга ўхшатиб, хронологик тартиб билан қайд этмаган асарларнинг ҳаммасини „эртак“ деб, бошқача айтганда, мавҳумот, уйдирма деб эълон қилишга тайёр“.

Яна бир ўринда, Чингиз Айтматов, рус реализмининг чўққиларидан ҳисобланган Гоголнинг „Ўлик жонлар“ асари ҳақида гапириб, уни рамзийлик ва муболағанинг илоҳий баъми, поэтик тасаввурнинг чексиз ёнғини деган эди. „Гоголнинг реализми одамни сеҳрлайди, уни эртак — аллегориявий (тимолий) образ — қанотли уч от кўшилган учар араванинг ҳаракатлантирувчи руҳига бизни ишонишга мажбур қилади“. Газета муҳбири ёзувчи билан баҳслашар экан, соф фантастик ёки романтик асар қонунлари билан реалистик асар жанрининг хусусиятлари кескин фарқ қилишини айтади. Чингиз Айтматов бу фикрга қўшилиш билан бирга, қонунларга қаттиқ ёпишиб олиш ҳам яхши эмаслигини тушунтиради ва бу тўғрида атоқли шоир Маршакнинг ажойиб сўзларини келтиради: „Гоголни қайта-қайта ўқиганимизда шунга ишонч ҳосил қиламизки, чинакам реализм муаллифдан ҳам, ўқувчидан ҳам энг дадил поэтик тасаввурларни талаб қилади. Баъзи натуралист ёзувчиларнинг хира милтиллаган шамидан кўра фантастиканинг бир лаҳзали чақмоқлари ҳаётни, воқеликни равшанроқ ёритади“. Мана шу баҳсла ёзувчи „Соҳил ёқалаб чопаётган олапар“нинг Хемингуэй асарига ўхшашлиги ҳақидаги фикрларга ҳам жавоб бериб ўтган эди. „Чол ва денгиз“ қаҳрамони ҳам, „Соҳил ёқалаб чопаётган олапар“ қаҳрамони ҳам балиқ билан суҳбатлашади, бу ўхшашликнинг сабаби шуки, одамлар энг қийин дамларда ўзларининг табиат фарзанди эканлигини билиб қолишади. Улар ўлим олдида ҳам ўз аجدодларининг бошлиғи Она балиқни қарғамайдилар, балки буюк аждодларига муносиб эканликларини исботлайдилар. Уларнинг ўлими олдидаги ҳаёти ўзлари англамасалар ҳам гўзалликка, поэзияга айланади.

Аввалроқ, мунаққид Лев Аннинский „Соҳил ёқалаб чопаётган олапар“ асарини „ортиқча безаклари, шарқона бадиияти“ учун қоралаган эди ва ўз фикрини исботлаш учун Лев Толстойнинг „Уруш ва тинчлик“ романи бутунлай оддий тасвир-

лардан иборат эканлигини айтган эди. Чингиз Айтматов бу фикрга жавоб бериб, ёзган эди: „Агар буюк санъаткорнинг ҳар бир сўзи қудратли руҳнинг ифодаси бўлмаганида, ҳар бир сўзи замирида умуминсоний, маънавий тажриба, олий ҳақиқатга ўжарларча интилиш бўлмаганида, Толстойнинг ўзи фавқуллода инсоний эҳтиросларнинг қўрхонаси бўлмаганида „Уруш ва тинчлик“ ҳам бўлмас эди. Журъат қилиб айтаманки, буюк санъаткор олами „ғишлардан қурилган эмас“.

Чингиз Айтматовнинг бу ва шунга ўхшаш фикрларидан кўришиб турибдики, у ўзидан аввал яратилган буюк маданий, бадиий меросни чуқур тушуниб, англаб ўзлаштиргани — руҳий оламини бойитгани учун ҳам ўша бебаҳо хазиналар қаторида тура оладиган шоҳона асарлар яратишга куч ва имкон топа олган эди.

ИНСОН МЕҲНАТ-ЛА БУЮҚДИР

*Вақтни зое этма, меҳнат қил,
Меҳнатни саодатинг калити бил.*

Алишер Навоий

Ажойиб қиссалари билан шуҳрат қозонган ва мазкур жанр ривожига катта ҳисса қўшган улкан адиб Чингиз Айтматов ўзининг янги-янги романлари билан ҳам ўқувчиларини хушнуд этди. „Жамила“, „Биринчи муаллим“, „Сарвқомат дилбарим“, „Алвидо, Гулсари!“, „Сомон йўли“, „Оқ кема“ каби санъат асарларининг ҳар бири адиб ижодида, унинг юксак маҳорат сирларини эгаллашидаги алоҳида довлонларни ташкил этиши билан бирга, бу ажойиб қиссалар муаллифнинг биринчи романи — „Асрни қаритган кун“ („Бўронли бекат“)нинг яратилишига кучли замин бўлиб хизмат қилади.

„Алвидо, Гулсари!“ ва „Оқ кема“ сингари баркамол қиссаларини қамраб олган муҳим ҳаётий материалларнинг кўлами ва уларнинг бадиий юксак даражада тасвирлаб берилиши жиҳатидан роман жанрига киритиш мумкин эди, бироқ ёзувчи ҳали бунга ўзини тайёр деб билмади, ижоднинг мураккаб ва юксак чўққиларини эгаллашда давом этди. „Асрни қаритган кун“

(„Бўронли бекат“) (1980) романи¹ орқали эса ана шундай юксакликка кўтарилди олди. Хуллас, ушбу асар билан Чингиз Айтматов ижодида роман палласи (Сувон Мели) бошланди. Бундан сўнг яна уч роман — „Қиёмат“, „Кассандра тамғаси“ („Охирзамон нишонлари“) ва „Қулаётган тоғлар“ („Мангу қайлиқ“) яратилди. Лекин унинг илк романи айрича муваффақият қозонди, у нафақат адиб ижодида, балки умумжаҳон адабиётида юксак босқич бўлди.

Мазкур роман китобхонлар ва танқидчилар муаллифнинг ижодий йўналишида асосий жанр повест эканлигига ўрганиб қолган бир вақтда, қутилмаганда дунёга келди. „Асрни қаритган кун“ — „одатий“ асарлардан бўлмай, муаллиф ижодида ҳам мисли кўрилмаган бир янгилик эди. Унда макон ва замон, табиат ва инсон, жамият ва шахс, инсоний ва заминий ҳодисалар талқини ниҳоятда бир-бирига чирмашиб кетган. „Асрни қаритган кун“нинг жанр хусусиятини аниқлашда мазкур асарнинг ўзига хос (специфик) жиҳатларидан, ички моҳиятидан, сюжет йўналишидан, образлар системасидан ва мазмуннинг кенглигидан келиб чиқилган ҳолда белгиламоқ лозим. Бу, албатта, алоҳида масала.

Маълумки, адабиёт гўзалликни, эзгуликни, адолатни қарор топтирувчи энг кучли воситадир. Бошқача айтганда, ҳаётни инсоннинг моддий ва маънавий эҳтиёжларига мослаштириб қайта қуриш адабиётнинг азалий орзусидир. „Асрни қаритган кун“ романида кўтарилган туб масалалардан бири ҳам ана шундадир. Романни ўқир эканмиз, космик асрдаги улкан планетар бўронларнинг гувоҳи бўламиз. Бошқача айтганда, ёзувчи афсона ва фантастикага эрк беради. Муаллифнинг ўзи ёзганидек,

¹ Ушбу роман рус тилида „И дальше века длится день“ (Буранный полустанок) номи билан аталиб, дастлаб ўзбек тилига „Асрга татигулик кун“ деб ағдарилди. Орадан вақт ўтиб романнинг қирғизча нашри — „Қылым карытаар бир кун“ чоп этилгандан сўнг унинг ўзбекча номи ҳам, аслиятга амал қилинган ҳолда „Асрни қаритган кун“ тарзида ўзгартирилди (*муаллиф*). Адиб айрим асарларини аввал қирғиз тилида ёзиб (масалан, „Сомон йўли“, „Сарвқомат дилбарим“ ва бошқалар), сўнг ўзи рус тилига таржима қилди. Баъзи асарлари эса, аввало рус тилида ёзилиб (масалан, „Оқ кема“, „Алвидо, Гулсари!“ ва бошқалар) сўнг қирғиз тилига ўтирилди.

„Қанчалик эплай олганимни билмайману, лекин мен ўз қахрамонимни бутун мамлакат, жумлаи жаҳон ва боз устига космос билан серқирра алоқадорликда тасвирладим“¹. Муаллиф учун энг муҳими, китобхонни ўйлашга мажбур этиш, уни ҳаяжонлантириш, таъсирлантиришдир.

Асар қаҳрамонлари Эдигей Жонгелдин, Казангап Асанбоев, Абутолиб Куттибоевлар ҳаётда не-не қийинчилик, адолатсизлик, кулфату кўргилик ва ҳатто, фожиаларга дуч келмасинлар, барибир тўғри йўлдан тоймайдилар, имонларини йўқотмайдилар, адолат ва ақл билан иш юритиб меҳнат жараёнида шаклланадилар. Чунки, улар қалбида юксак эътиқод, диёнат, виждон борки, муаллиф уларни жуда таъсирли ва ҳаққоний ёритган.

Азал-азалдан маълумки, меҳнатсеварлик инсон қадр-қимматини белгиловчи мезонлардан биридир. Шу маънода асар бош қаҳрамони уруш қатнашчиси, кейинчалик эса оддий темир йўл ишчиси Эдигей Жонгелдин том маънодаги меҳнат кишиси сифатида талқин этилади. Энг муҳими — у ишчининг янги типи. Одамларнинг айтишича, у заминни елкасида кўтариб турганларнинг бири. „Эдигей Бўрон образи менинг меҳнат кишисини ҳамиша ўзининг қаҳрамони қилиб олган реализм адабиётининг асосий ақидасига бўлган муносабатимдир“², — деган эди адибнинг ўзи. Демак, романнинг асосини ана шу етакчи ғоя, яъни инсон ва меҳнат муаммоси ташкил этади.

Табиийки, бадиий адабиёт учун меҳнат мавзуи ҳамма давр, ҳамма замонларда энг шарафли мавзу бўлиб келган, меҳнат кишиси эса доим унинг марказида турган. Меҳнат мавзуи „Фарҳод ва Ширин“ каби ўлмас дostonлар, „Уруш ва тинчлик“, „Она“ каби гениал асарларнинг асл маъноси ва бош ғоясини ташкил этган.

„Асрни қаритган кун“ романида тасвир этилган воқеалар, асосан, Қозоғистоннинг ҳайҳотдек Сариўзак даштидаги хилватгоҳда, асар қаҳрамонларидан бири геолог олим Елизаров айтганидек, „тарихнинг аллақачонлар унутилган китоби“ —

¹ Ч. Айтматов. Собр. соч. в семи т. Том 7. М., 1998. 115- бет.

² Чингиз Айтматов. И дальше века длится день. Роман. — Фрунзе: Кыргызстан, 1981, 5- бет.

Бўронли деб ном олган темир йўл бекатида — миттигина „овулча“ да кечади. Бекатда бор-йўғи олти хонадон истиқомат қилади. Ана шу олти овулдошлардан икки хонадон, хусусан, икки қахрамоннинг ҳаёт йўли, яъни Казангап Асанбоев билан Эдигей Бўрон яшаётган ва курашаётган синов майдони — Бўронли темир йўл бекати асарнинг асосий тасвир объекти ҳисобланади.

Эдигей билан Казангап аслида Орол қозоқларидан бўлиб, ажралмас дўстлар. Узоқ йиллар давомида Бўронли бекатида бирга яшаб, иссиқ-совуқни бирга тотиб, қайғу-қувончларини бирга баҳам кўришган дўстларнинг иноқлашиб кетишининг боиси ҳам шундан эди. Муаллиф воқеа-ҳодисаларни, ўз гоёвий қарашларини Ватан ва халқ хизмати, бахт-саодати йўлида жонбозлик кўрсатган ана шу кишилар ҳаёти, фаолияти орқали ифодалайди. Улар мансабдор кишилар ҳам эмас, балки кўпчилик қатори оддий заҳматкашлардир. Уларни маънавий юксакликка, камолотга кўтарган куч ҳам она-Ватанга, бунёдкор меҳнатга чексиз муҳаббатларидир. Бу гоё романнинг пафосини ташкил қилиши билан асарнинг маъзига, характерларнинг моҳиятига сингдириб юборилган.

Казангап деганда кўз ўнгимизда ҳаёт тўфонлари минг бир чиғириқдан ўтказган, ўз ватанидан узоқда яшаб, ўзга юртларни кезиб, қанчадан-қанча меҳнат машаққатларини чекиб, одамлар қалбига, шуурига умид-ишонч уруғини қадаб, зиё бахш этган чин инсон образи гавдаланади. У қаерга бормасин, қандай юмуш билан банд бўлмасин, мардонавор меҳнати билан шуҳрат қозонади. Чунончи, у бошига оғир кунлар тушиб, ҳаёти хавф остида қолган кезларда, яъни „қулоқнинг ўғли“ деб элакдан ўтказиб, турли уйдирмалар билан қораламоқчи бўлганларида Мирзачўлга келиб жон сақлайди. Олти йил мобайнида Мирзачўлда яшаб, дастлаб, зовур қазийди, сўнг трактор ҳайдайди, бригадирлик қилади, шу ерда Бўкей исмли қорақалпоқ қизи билан турмуш куради ва ниҳоят донгдор пахтакор бўлиб, мўл ҳосил етиштиргани учун жумҳуриятимизнинг Фахрий ёрлиғи билан тақдирланади. Ниҳоят у замоннинг зайли билан Бўронли бекатига келиб қолади.

Асарда тасвирланишича, ёшини яшаб, ошини ошаб, умрининг сўнги кунларини кечираётган Казангап кунларнинг бирида қадрдон ватани Орол билан сўнги бор дийдор кўри-

шиб, видолашишга боради. Бироқ ўзи сингари суви қуриб бо-
раётган денгизни кўриб дили сиёҳ бўлади, чуқур ўйга чўмади:
„Боришмагани маъқул экан, боришга боришди-ю, хафа бўлиб
қайтиб келишди, — деб ёзади муаллиф. — Денгиз суви торти-
либ, тобора камайиб кетибди. Денгиз ёқалаб, соз тупроқли та-
қир йўл бўйлаб ўн чақиримча йўл юришганидан сўнг аранг
сувга яқинлашиб боришди. Ўшанда Казангап: „Орол дунё тур-
ганча турар эди, энди, мана, шу денгиз ҳам қуриятти, одам
умрини гапирмаса ҳам бўлади“, деган эди. Ўшанда у яна бундай
деган эди: „Эдигей, сен мени Она Байитга дафн этасан. Ден-
гизни эса сўнгги бор кўриб, хайр-хўшлашиб туришим!..“¹

Асар ана шу суяги меҳнатда қотган, камтарин, ажойиб ин-
сон Казангапни дафн этиш тараддуллари тасвири билан бош-
ланиб, романнинг сўнгида маросим фожиа устига фожиа би-
лан тугайди. Янада аниқроқ қилиб айтганда, Казангапнинг жа-
сади ўзи васият қилиб кетганидек Сариўзак қозоқларининг
муқаддас аталмиш қадимий Она Байит² қабристонига дафн
этилиши керак. Она Байит қабристонининг муқаддаслиги шун-
даки, бу маконга ажодларнинг волидаи муҳтарамаси Найман
она дафн этилган. Найман она ким? Манқуртликка қарши исён
кўтарган ва ёвуз душман — жунгжанглар таъсирида манқуртга
айлантирилган ўғли Жўломон томонидан отиб ўлдирилган
онайизор тимсолидир. Шу-шу бу жой Она Байит деб юритила-
ди. Бироқ шуни ҳам айтиш керакки, бу худудга космодром жой-
лаштирилгани боис дафн этиш қатъий ман этилган. Нима қилиш
керак? Қайси замонда уйдан олиб чиқилган жасадни яна уйга
қайтариб олиб кетишган?

„Ёзувчи бутун асар давомида фантастик усулда космос ва
космодром муаммоларига китобхон диққатини ўқтин-ўқтин жалб
этиши бежиз эмас, — деб ёзади атоқли адабиётшунос олим
Б.Назаров. — Бу бир жиҳатдан ердаги оддий инсоний муаммо-
лар ҳал бўлмаётгани ҳолда, коинотни забт этишдек ютоқиш-

¹ Чингиз Айтматов. Романлар. Асрга татигулик кун, Қиёмат. — Т.:
Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989 йил, 42-бет.

² Она Байит номидаги иккинчи сўз „байит“, аслида майит (ўлик
дегани), бу ўринда онанинг жасади кўмилган жой маъносини англатади
(муаллиф).

нинг нечоғлик авж олганига, ергина эмас, осмон талаш бўла бошлаганлигига ишора бўлса, иккинчи томондан миллий қадриятлар, ватан ва замон муаммосига бориб боғланади. Гап шундаки, бийдай чўлда бўлганига қарамай, космодромга ажратилган ҳудудда экани учун қанчадан-қанча чақирим жойдан олиб келинган марҳум Казангага ўз она тупроғидаги Она Байит қабристонидан икки газ ер беришмайди¹.

Жасадни кўмиш учун расм-русумларни бажо келтириш арафасида Эдигей Худога муножот қилади: „Мен Сенинг мавжудлигинга, менинг шууримда барқарорлигинга имон келтиришни истайман. Калима қайтариб Сенга илтижо қилар эканман, аслида, Сен орқали ўзимга мурожаат этаман...“

Кўриниб турибдики, Эдигей Ҳақ таолога топинса-да, амалда ўзига ўзи мурожаат қилади, чунки унинг кўнглида туғилган, унга ўхшаганларнинг дилида пайдо бўлган шубҳаю гумонларни ўзларидан бошқа ҳеч ким ҳал этишга қодир эмас.

Бу ўринда кичик бир чекиниш қилиб айтиш жоизки, „Асрни қаритган кун“ романи тулки тасвири билан бошланади: „Эдигей тулкини тош билан уриб ўлдирмоқчи бўлганида, бу яна Казангапинг арвоҳи бўлмасин, деб ўйланиб қолади. Эҳтимол, Казангап ўлганидан сўнг кимсасиз, хувиллаган кулбасида ёлғиз қолгани зерикиб, тулкига айланган ва қадрдон дўсти Эдигейни кўргани келгандир. ...Тфу! Алаҳсираяпманми ўзи?“² Шунда — дафн маросими тугалланиши арафасида — асарнинг хотимасида осмону фалакда қанот қоқиб сайр қилиб юрган куш — Оққуйруқ калхат пайдо бўлади. У уймалашиб юрган одамларни кўриб ўзича фикр юритади. Образнинг мазмун ва моҳияти, ҳаёт ва ўлим ўртасидаги узлуксиз кураш Эдигейнинг ички кечинмаларида ўзининг инъикосини топган. „Одам ўлгандан сўнг руҳи нимагадир айланиши рост бўлса, унда мен чумолига эмас, балки оққуйруқ калхатга айлана қолайин. Негаки, ҳув осмондаги калхатдек Сариўзак узра қанот қоқиб парвоз қилиб, юксаклардан қадрдон заминимизга суқланиб қарайин. Вассалом“¹.

¹ *Б.Назаров*. Чингиз Айтматов. Ўзбек адабиёти, 11-синф учун дарслик. — Т.: „Ўқитувчи“ нашриёти, 1995 йил, 343-бет.

² *Ч. Айтматов*. Асрга татиғулик кун, Қиёмат. Романлар. — Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989, 22-бет.

Таъбир жоиз бўлса, Эдигей фалсафани ўқимаган. Турмуш уринишлари туфайли, ҳатто, ўрта мактабни тугатишга ҳам улгурмаган, жайдари донишманд. Бу ўринда шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, „Қиёмат“ романининг қахрамони Авдий Каллистратов эса диний фаолиятга чоғланган. Шунга қарамай, улар нимаси биландир бир-бирига жуда яқин — афтидан, ҳаётга муносабат, адолатга ташналик, эзгулик туйғуси уларни яқинлаштира керак. Мутлақо бегона бўлишларига қарамай, Эдигей билан Авдий туташ тақдирлардир.

Шундай қилиб, бутун онгли ҳаётини эзгуликка бағишлаган ҳалол ва покиза инсон Казангап учун бу дунёю у дунёнинг бағри торлик қилади. Натижада сўнгги манзил — табаррук қабристонларидан маҳрум этилиб, таҳқирланган мотам аҳли Казангапни поёнсиз ёввойи саҳро — Сариўзакнинг қоқ ўртасидаги Малақумдичоп жарлиги тепасига дафн этиб қайтадилар.

„Замин нақадар поёнсиз, сенга эса бир парча ер шу ердан насиб этган экан... — деб изтироб чекади марҳумни лаҳадга қўяётиб Эдигей Бўрон. — ...Инсонга буюрганининг қанчалик кўп ва қанчалик озлигига қаранг!“ (Ўша асар, 275-бет).

Машҳур француз мутафаккири Д.Дидро таъкидлаганидек: „...характерлар шароит билан белгиланади“². Шу билан бирга характерлар йўналишини белгилайдиган ижтимоий муҳит асардаги образларнинг индивидуаллигини ҳам таъминлайди.

Романда талқин этилган барча муаммолар, хусусан, тарихнинг мураккаб ҳодисалари, асримизнинг улкан ҳақиқати, бутун башариятни ҳаяжонлантираётган, ташвишга солаётган муаммолар асарнинг иккинчи етакчи қахрамони, оддий меҳнаткаш инсон — Эдигей тақдири орқали бадиий инкишоф этилган.

„Абадий ва ўткинчи ҳодисалар доим тўқнашиб турадиган бу дунёда, — деб ёзган эди адиб, — меҳнаткаш одам мен учун шахсияти, бой маънавий дунёси ва даврнинг қай жиҳатларини ўзида мужассамлаштиргани билан ҳам қизиқарли ва муҳимдир. Шу боисдан, Эдигейни ўзим яшаб турган замондаги олам чар-

¹ Ўша асар, 274-бет.

² Д.Дидро. Избранные произведения. — М. — Л.: ГИХЛ, 151. 206- бет.

хининг меҳварига, мени ҳаяжонга солаётган муаммоларнинг марказига қўйиб тасвирлашга интидим¹.

Ёзувчи айтганидек, Эдигей Бўрон образида бугунги кун кишисининг бой маънавий дунёси, унинг олижаноб орзу-умидлари, ташвиш ва ҳаяжонлари ёрқин бўёқларда акс эттирилган. Қаҳрамоннинг ҳаёт йўли ўқувчи қалбини ларзага солиб, ўзига ром этиб олади. Шу тариқа оддий шахс, камтарона касб эгаси Эдигей чиндан ҳам асримизнинг улкан одамига, давримизнинг етук қаҳрамонига айланади. Эдигей Бўроннинг энг яхши хислатларидан бири, муаллиф қайд этганидек, унинг меҳнатсеварлигидир. У дўсти Казангап сингари қанчадан-қанча машаққатларга, турмуш фожиаларига дуч келмасин, ҳаёт тўфони уни қайси томонга итқитмасин, Эдигей буларнинг барчасини сабртоқат билан, зўр матонат билан енгиб ўтади, бартараф этади, олға интилишда, курашда давом этади.

„Инсон айни меҳнатда ва фақат меҳнатда буюқдир. У меҳнатни қанчалик жон-дилдан севар экан, унинг ўзи ҳам шунчалик улуғвор, ишлари ҳам шунчалик маҳсулдор ва гўзал бўлади“², деган эди М.Горький. Меҳнат чиндан ҳам инсон ҳаётининг ўзаги, маъно-моҳияти. Меҳнат орқали инсон ўзлигини намоён этади, турмуш тарзини белгилайди, охир-оқибат ўзидан ном-нишон қолдиради. Меҳнат самаралари боис жамиятда ўрнини топади. Шуни ҳам айтиш жоизки, баъзи асарлардагидек, меҳнатни инсон ҳаёти, фаолиятининг ягона компоненти қилиб, меҳнат қилишдан бошқа интилиши йўқ қаҳрамонни намуна қилиб кўрсатиш бугунги кун талабига жавоб бера олмайди.

Эдигейнинг меҳнатсеварлиги унинг юксак инсонпарварлик хислатлари билан уйғунлашиб кетади.

Инсонпарварлик Чингиз Айтматов ижодида бош ғоявий йўналишдир. Адиб инсонпарварликка зид, одамзод ҳаётига зарар етказувчи ҳар қандай манфий ҳодисага қарши аёвсиз кураш олиб боради. Бюрократизм ёзувчи асарларида изчил ва чуқур фош этилган ижтимоий иллатдир. Бу иллат одамларнинг

¹ Чингиз Айтматов. И дольше века длится день. Роман. — Фрунзе: Кыргызстан, 1981, 5- бет.

² М. Горький. Собр. соч. в 30-ти т., т. 17. 190- бет.

истеъдоди, эътиқоди, орзу-умидларини барбод этиб қолмасдан, балки кишининг ўзини ҳам жисмонан маҳв этади. „Алвидо, Гулсари!“, „Оқ кема“, „Асрни қаритган кун“ каби асарлар бу фикрнинг бадиий исботидир. Адибнинг „Асрни қаритган кун“ романида бу мавзу айниқса чуқурлаштирилади, янги жиҳатлари очилади. Эдигей ўзининг том маънодаги одамийлиги, маънавий юксаклиги билан, инсонга бўлган чексиз меҳр-муҳаббат, садоқати билан китобхон кўз ўнгида ёрқин гавдаланади. Ҳар қандай шароитда ҳам ўзгаларнинг бахти, фаровонлиги ҳақида қайғуриш ва уларга ёрдам беришга ҳамиша тайёр туриш Эдигей учун ҳамма нарсадан муқаллас. Эдигейнинг барчага бирдек, яъни ўз фарзандларига, қариндош-уруғларининг болаларига, айтайлик, Абутолибнинг дилбандларига меҳрибонлик, ғамхўрлик кўрсатишида инсоний ҳиссиётлари қанчалик барқ урса, адолатсизликка, нопокликка, инсофсизликка, шахс эркини, нафсониятини, номусини оёқ ости қилиб келган мансабпарастларга, шу жумладан, инсонийликдан деярли маҳрум бўлиб қолган Собитжон ҳамда роботга айланиб, ақл-фаросатдан четда қолган Тансиқбоевларга нисбатан нафрати шунчалик алангланади.

Эдигейнинг ҳаёти оғир уруш йилларида ҳам, тинчлик даврида ҳам унга яқин бўлган ва бўлмаган одамларнинг кундалик ҳаёти, турмуш ташвишлари ва уларга яқиндан ёрдам бериш билан тўла. Буни, айниқса қадрдон дўсти, темир йўл ишчиси Казангапни дафн этиш маросимида ёки сўзи билан иши бир, кўҳна қадрдони, ажойиб инсон — рус олими Елизаров билан бирга урушнинг бутун мусибатларини бошидан кечириб, шахсга сифиниш даври қурбони бўлган ва тақдир тақозоси билан Бўронли бекатига келиб қолган ўта софдил, ҳалол ва диёнатли инсон, география муаллими Абутолиб Қуттибоевнинг яхши номини тиклашда, унинг оила аъзоларига бўлган самимий муносабати ва муҳаббатида яққол кўриш мумкин.

Маълумки, асарда Абутолиб Қуттибоев ва Зарифалар оила-си бошига тушган оғир қийноқлар, чексиз кулфатлар — шахсга сифинишнинг инсон тақдиридаги ҳалокатли оқибатлари, ўчмас излари ҳаққоний гавдалантирилган. Абутолиб фожиаси тарихи битилган саҳифаларнинг ўзи яхлит бир санъат асаридек киши қалбини жунбушга келтиради ва романнинг энг таъсирли, ҳаяжонли қисмларидан ҳисобланади.

Бу ўринда шуни айтиб ўтиш жоизки, муаллифнинг „Чингизхоннинг оқ булуғи“ қиссаси „Асрни қаритган кун“ романининг узвий қисми бўлиб, у маълум сабабларга кўра романнинг дастлабки нашрларига киритилмай қолган эди. Аниқроқ қилиб айтганда, мазкур қисса муаллифнинг 7 жилдлик сайланма асарларининг 3-жилдига киритилган „Асрни қаритган кун“ нусхасидан ўрин олган бўлиб, унда машғум тузум сиёсати туфайли ўз жонига қасд қилган Абутолиб Куттибоев саргузаштлари янада батафсилроқ ҳикоя қилинган. Мазкур қиссанинг романга унинг таркибий қисми сифатида киритилиши асар сюжети ва композициясининг янада такомиллашуви ва ғоявий-бадий юксаклигини таъминлаган.

Яна Эдигей образига қайтайлик. Муаллиф Эдигей характерини, унинг улкан маънавий дунёсини бутун тафсилотлари билан тасвирлаб берган. Гарчи у оддий разъезд ишчиси, катта шов-шувга сабаб бўлган қахрамонлик намуналарини содир этмаган бўлса-да, умуман олганда унинг ишларини ҳақли равишда қахрамонлик намунаси деб айта олиш мумкин. У ўз эл-юрти ютуқларидан қанчалик қувонса, расмиятчиликдан, нопоклик ва ноҳақликдан шунчалик куйиб ўртанади. Унинг кўз илғамас қахрамонликларга тўла маънавий ҳаёти, фаолияти шундан далолат беради. Ч.Айтматов Эдигей тимсолида унинг инсон шаъни, қадр-қиммати ҳақидаги тасаввурларини бадий мужассамлаштирган. Биз кўпинча адабиётда том маънодаги ижобий қахрамонлар образи етишмаслигини айтаемиз. Эдигейни эса ҳар қандай сунъий идеаллаштиришдан холи бўлган ҳақиқий ижобий қахрамон образи, дейиш мумкин.

Маълумки, бурч, диёнат муаммосини тасвирлашнинг ўзи бадий асар учун бирдан-бир мақсад эмас ёки баъзи асарлардагидек, меҳнатни инсон ҳаётининг ягона компоненти қилиб, меҳнат қилишдан бошқа интилиши йўқ қахрамонни бизга намуна қилиб кўрсатиш бугунги кун талабига жавоб бера олмайди, демак, ёзувчи инсонни (қахрамонни) ҳаётнинг ҳамма жабҳаларида кўрсатиши керак. Л.Толстой сўзлари билан айтганда, „асар инсон қалби ҳақидаги ҳақиқатни талқин этишга қаратилган тақдирдагина чинакам бадий қиммат касб этади“. Буни биз асардаги Эдигей, Казангап каби қахрамонлар образи тал-

қинида кўришимиз мумкин. Чунки улар умуминсоний эзгу ғоялар билан яшаб, ана шу ғоялар учун курашадилар.

„Асрни қаритган кун“ — ғоявий-бадиий юксак асар. Унинг бадиий сюжети ва композицион тузилиши ҳам кенг кўламли ва шу билан бирга ғоятда ихчам бўлиб, биз унда кўпгина воқеа-ҳодисаларни ўз ичига олган сюжет чизиқларини кўрамиз: Эдигей—Казангап, Эдигей—Абутолиб, Эдигей—Елизаров, Эдигей—Собитжон, Эдигей—Уккубола, Эдигей—Зарифа, Эдигей—Қоранор, Эдигей ва кекса оқин Раймали оға, бошқалар — буларнинг ҳар бири ўзича тугал, ўзича мукамал бир қисса бўлиб, ҳар бир персонажнинг ички ва ташқи олами, дунёқараши табиий, ишонарли бир тарзда очиб берилган. Худди шунингдек, бу эпизодларнинг ҳар бири, ўз навбатида, асар бош қаҳрамони Эдигейнинг ҳаёти, фаолияти билан узвий алоқадор бўлиб, унинг образини янада жонли, жозибали чиқишига хизмат эттирилган ва асарнинг бош сюжет чизигини — ғоясини ташкил этган. Асардаги бошқа кичик сюжет чизиқлари ҳам ана шу бош сюжет чизигини бойитишга қаратилган. Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, романдаги Қоранор образи асарнинг бошидан то охиригача иштирок этади ва унинг барча сюжет чизиқларини бири-бирига узвий боғлашда „воситачилик“ ролини, қолипловчи образ ролини ўтайди. Бундан кўринадики, асарнинг бош қаҳрамони Эдигей Жонгелдин руҳий ҳолатини Қоранор тимсолисиз тўла тасаввур этиш мумкин эмас.

„Икки эпик ривоят, — деб ёзади таниқли адабиётшунос олим Сувон Мели, — манкурт ва Найман она ҳақидаги Сариғ ўзак афсонаси ҳамда Раймали оға ва Бегимойнинг фожиё севги гиси ҳақидаги нақл ушбу қатламга моҳирона сингдириб юборилган. Улар, ўз навбатида, асосий воқеий ўқ — Эдигей Бўроннинг ҳаёт йўли, хусусан, дафн маросими билан структур алоқадорликда яшайди. Буни иккинчи ўрам структура ёки структура ичидаги структура дейиш мумкин. Бунда қуйидаги маъно чизиқлари: манкурт Собитжон — лейтенант Тансиқбоев, Раймали оға — Эдигей, Бегимой — Зарифа кўзга ташланади. Кейинги икки жуфтлик Эдигей ва Зарифа орасидаги сўнгсиз ҳижрон Э билан якун топган севгига қайғули шуъла ташлайди“.

Ч. Айтматов қайд этганидек, „Агар асар ўқувчини ҳаяжонга солмаса, унинг эстетик дунёсини бойитолмаса, унинг яхши-

ликка ва ёмонликка муносабатини ўткирлаштира олмаса, унда нималар айтилмасин, қандай ўта фойдали ва ўта муҳим фикрлар изҳор этилмасин, қандай мавзу ва масалалар қўйилмасин, у ҳақиқий санъат асари бўла олмайди. Бутун олам тортишиш қонунини менсимаслик мумкин бўлмагани каби, санъатнинг бу қонунини ҳам назар-писанд этмаслик мумкин эмас. Мазмун ва шакл бирликда санъат асарининг моҳиятини ташкил этувчи икки категориядир¹.

Демак, бадиий асарнинг қиммати, унинг ҳаётийлиги ва эстетик аҳамияти ижодкор илмий тафаккури даражаси ва ўз қарашларини бадиий формада бера билиш маҳорати билан ўлчанар экан, муаллиф ўзи айтган ана шу сўзларига умри бўйи амал қилиб яшади. Бундан кўринадики, ҳақиқий санъаткорнинг шакл хусусида олиб борган ҳар бир иши мазмунни мукамаллаштиришга қаратилган бўлади. Мазмунга хизмат қилмайдиган шакл кўринишлари бадиий ижодда бамисоли беҳуда отилган пахтаванд ўқдир.

Роман композицияси, қурилиши, барча қисмларининг бири-бири билан боғланиши пишиқ, пухта бўлиб, у қисмлар яхлит бир бутунликни, мутаносибликни ташкил этади. Ёзувчи асарида акс эттирган характерлар билан уларни белгиловчи шароитлар ўртасидаги муносабатларни, шунингдек, у характерларнинг ўзаро муносабатларини тасвирлар экан, уларнинг турмушдаги ҳолатини тўғри тушуниб олган ва асарда тўғри кўрсатиб берган. Тасвирланган барча воқеалар ҳаққоний бўлиши билан бирга, уларнинг киши характерини очишга, асар асосий ғоясини ифодалашга мутаносиблиги ҳам ҳаққоний, типик берилгандир. Булар „Асрни қаритган кун“ романи композициясининг бадиий жиҳатдан юксаклигини кўрсатади. „Асрни қаритган кун“ романининг мазмуни билан шакли шу маънода бир бутунликка эга бўлган гўзал асар намунасидир.

Ёзувчининг бадиий маҳорати қанчалик юксак бўлса, унинг асарларидаги поэтик тил ранг-баранглиги ҳам, асар мазмунини ифодалаш, образларни бадиий гавдалантириш, уларни китобхонлар қалбига жо этиш ҳам шунчалик кучли бўлади. Қисқалик, ихчамлик истеъдоднинг дояси дейдилар. Муаллифнинг

¹ „Литературная газета“, 1971 йил 7 июль.

ҳар бир асарида бўлганидек „Асрни қаритган кун“ романида ҳам сўзга ўта тежамкорлик билан ёндашилганини кўрамыз. Бир сўз билан айтганда, романнинг тили ширали, содда ва равон. Асар тилининг бу фазилати, энг аввало, адибнинг табиийликни таъминлаши билан ўлчанади. Чунки умуман ижодда, хусусан, тилда табиийликни таъминламай туриб, образлиликни юзга келтириб бўлмайди. Негаки, „Асрни қаритган кун“да ёзувчи ҳар бир нутқ воситасини шароитни, қаҳрамонлар савиясини, интилиш ва дунёқарашини назарда тутган ҳолда қўллагани учун табиийликни таъминлай олган. Ёзувчи бу бош омилни ҳар бир ҳолатга, қаҳрамонлар характерини тўлароқ гавдалантиришга меъёри билан татбиқ этади. Натижада, тасвирда давр аломатлари намоён бўлади, персонажларнинг хусусиятлари ёрқин гавдаланади. Мисол учун асардаги икки образни таққослаб кўрайлик. Асарда тасвирланишича, покиза инсон Казангапнинг ўғли, аллақайси „катта идора“лардан бирида мансабдор шахс бўлиб турган Собитжон — ғирт манқурт. Собитжон учун пушти паноҳи одамохун Казангапнинг ўлими ҳам аҳамиятсиз. У отасини тиригида шод, ўлганида ҳам обод этмаган экан, Эдигей бундан қаттиқ таажжубланади, изтиробга тушади: „Одамларга нима бўлган ўзи! — дея ғазабланди Эдигей. — Уларга ўлимдан бошқа ҳамма нарса муҳим! — Бу фикр Эдигейнинг ич-этини тирнарди. — Модомики, уларга ўлим аҳамиятсиз экан, демак, улар ҳаётнинг ҳам қадр-қимматига етмайди. Ундай бўлса, яшашдан мақсад нима, улар нима учун яшайдилар?“ Хуллас, асарда Собитжон тимсолида бюрократия, худбинлик, ўзибилармонлик каби иллатлар кескин фош этилган. Эдигей Собитжондан Она Байит қабристонини унинг ўз қонуний эгаси бўлган овулдошларига қайтариб беришда ёрдам кўрсатишини илтижо қилганида, у шундай жавоб беради:

„— ...Менинг оилам, ишим, бола-чақаларим бор. Нимага энди шамолга қарши чоптиришим керак? Бу ердан қилинган битта кўнғироқ туфайли орқамга бир тепиб ишдан ҳайдасинларми?

— ... Орқамга бир тепиб ишдан ҳайдасинларми, дедингми?! Бундан чиқди, сен фақат орқанг учун яшаб юрган экансан-да!

— Сен эса нима деб ўйлагандинг? Бу сенга осон. Ким бўпсан? Ҳеч ким. Бизлар эса орқамиз учун яшаймиз. Оғзимизга ширинроқ луқма тушсин, деб шундай яшаймиз.

— Э, ҳа! Илгарилари бош учун эъзозлашарди, бундан чиқди, энди орқаларинг учун эъзозлашар экан-да¹.

Мана шу икки нутқ, диалог ҳеч бир таҳлилсиз, изоҳсиз мазкур шахсларнинг икки хил дунёқарашга, маълум мақсадга эга бўлган икки хил муҳит кишилари эканлигини кўрсатиб турибди. Зеро, уларнинг нутқиға асл ният ва интилишлари санъаткорона сингдирилган.

Адабиёт инсон руҳий оламини кашф этар экан, ижодкор маҳорати ҳам бевосита инсон қалбининг кечинмаларини қай даражада ҳаққоний тасвирлай олиши билан белгиланади. Зеро, инсон ва унинг табиати, руҳияти товланишларини кашф этишда санъат турларининг биронтаси адабиёт билан тенглаша олмайди.

Маълумки, ҳар бир ижодкор ўзига хос истъдод соҳиби экан, у инсон руҳияти манзараларини фақат ўзига хос, бошқаларга ўхшамайдиган тарзда кашф этади. Чунки табиатда айнан бир хил, бир-бирига ўхшаш гул ҳиди ёки булбул хониши бўлмаганидек, ўхшаш инсон руҳиятини топиш ҳам мумкин эмас.

„Ҳар қандай характер ҳам тип бўлавермайди, — деган эди В.Г.Белинский, — аммо чинакам талант яратган ҳар бир қиёфа тип ҳисобланади. Тип моҳият эътибори билан типик характердир, ~~бу~~ характернинг юксак кўриниши катта бадиий умумлашмадир“². Тип муайян тоифага хос муҳим хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган мукамал адабий образ, бадиий ёрқин ва тўла тасвирланган характердир. „Бўтакўз“даги худбин Абубакир, „Оқ кема“даги қаллоб Ўразқул, „Асрни қаритган кун“даги ёвуз кучлар — „лақма“ собитжонлар, лейтенант тансиқбоевлар, „чагиркўз“ терговчилар, манфур абиловлар, шунингдек, „Қиёмат“ романидаги афъюнгарлар бошлиғи Гришан ва унинг одам қиёфасидаги муртад ҳамтовоқлари — петрухалар, обер кандаловлар, бозорбойлар, узоқбойларнинг ҳар бири санъаткорона яратилган ўзига хос типлардир. Улар жамиятдаги ортиқча кимсалар — фақат бугуни учун яшашга қодир. Улар бор жойда ҳаёт завол кўради, қиёмат кўпади. Ч.Айтматов асарларида типларнинг бир

¹ *Чингиз Айтматов*. Асрга татигулик кун, Қиёмат. Романлар. — Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989 й., 277-бет.

² Русские писатели о литературном труде, том 1, Ленинград, 1954, 518-бет.

неча тоифалари мавжуд бўлиб, улар индивидуал қиёфалари жиҳатидан бир-бирларидан фарқ қилсалар-да, моҳият эътибори билан ҳамоҳангдирлар. Афсуски, бизнинг замонамизда ҳам тор шахсий манфаатларини деб ўзидан бошқани тан олмайдиган бундай субутсиз, товламачи тўралар, манқуртлар истаганча топилади.

Яна мавзуга қайтиб айтиш керакки, Ч.Айтматовнинг ижобий қаҳрамонлари қалби кенг, ички дунёси ғоятда бой, ўз ишига, эътиқодига қатъий ишонган кишилардир. Шунинг учун ҳам улар ҳар қандай қийинчиликларни мардонавор енгиб ўтадилар. Адибнинг „Юзма-юз“ асаридаги Саида, „Бўтакўз“даги Камол, „Жамила“даги Жамила, Дониёр, „Сарвқомат дилбарим“даги Бойтемир, „Биринчи муаллим“даги Дуйшэн, Олтиной, „Сомон йўли“даги Тўлғаной, „Оқ кема“даги Мўмин бува, „Эрта қайтган турналар“даги Султонмурод, „Соҳил ёқалаб чопаетган олапар“даги Ўрхон ва Кириск, ниҳоят юқорида фикр юритаётганимиз „Асрни қаритган кун“ романидаги Эдигей ва Казангаплар ана шундай матонатли, жасур кишилар тимсолига киради. Айниқса, Эдигей ёзувчи ижодида мазкур асарлардаги образларнинг тажассуми сифатида алоҳида ўрин эгаллайди. Ёзувчи бу образ орқали ўзида бунёдкорлик ғояларини ташувчи янги инсон идеалини эҳтирос билан, завқ-шавқ билан, санъаткорона тадқиқ этган. Муаллиф Эдигей образини ҳар томонлама мукамал кўрсатишга алоҳида аҳамият беради. Зотан, бу образ тўғрилиги, софдиллиги, самимийлиги, жасоратлилиги билан Чингиз Айтматовнинг айнан ўзини эслатади. Дарҳақиқат, кўпчилик улкан санъаткорлар сингари Чингиз Айтматов ҳам ўзида мавжуд бўлган олижаноб фазилатларни сеvimли қаҳрамони Эдигейга сингдирган. Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Эдигей ҳаётий реал образ бўлиши билан бирга, унда инсонда учраб турадиган ожиз томонлар ҳам йўқ эмас. Чунончи, у хотини Уккуболани қалбдан севгани ҳолда қўшниси Абутолибнинг рафиқаси Зарифага кўнгил қўяди ва муҳаббат дардига мубтало бўлиб қолади. Бундан ташқари, жаҳл отига миниб жони-дилидан яхши кўрган туяси Қоранорни асосиз калтаклашда ҳам унинг ожизлиги сезилиб қолади ва ҳоказо. Бу жиҳатдан у „Алвидо, Гулсари!“ қиссасидаги Танабой образини эслатади.

Муаллиф олдинги асарларида бўлгани каби „Асрни қаритган кун“ романида ҳам мифларга, афсоналарга, эртакларга,

ривоятларга, қахрамонлик қўшиқларига хос мотив ва сюжетларга таянади. Мифологик сюжет асарнинг бадиий тўқимаси билан уйғунлашиб, ундаги эмоционал оҳангни ва ғоявий йўналишни белгилаб беради. Бу асарида ҳам халқ оғзаки ижоди — афсона, эртак ва ривоятлар ёзувчи учун замонавийликни тушунишда бир восита вазифасини ўтайди.

Араб адабиётининг йирик намояндаларидан бири Журжий Зайдоннинг таъбири билан айтганда, асарга афсона, эртак, ривоят ва севги қиссаларини киритишдан мақсад китобхонни зериктириб, толиқтириб қўймасдан, уни охиригача ўқиб чиқиш учун қизиқиш уйғотишдир. Шу нуқтаи назардан қараганда, муаллиф гарчи, бевосита, севги мавзусига бағишланмаган асарлари, шу жумладан, „Асрни қаритган кун“ романида ҳам азалий ва абадий мавзу севги-муҳаббат ҳақидаги ривоятларга мурожаат этади ва замонасининг машҳур оқини Раймали оға ва унинг сеҳрли санъатига топинган ҳамда унинг изидан боришга қатъий онт ичган ошиқу беқарор қиз Бегимой тўғрисидаги ривоят воситасида инсонга қанот бахш этувчи ўтли муҳаббатнинг мўъжизакор қудратини мадҳ этади. Раймали оға ҳақидаги ривоят „Асрни қаритган кун“ романи сюжети билан уйғунлашиб кетган ҳолда ўзи бир мустақил асар, гўзал бир новелла сифатида ҳам характерлидир.

*Қоратовдан кўч келар, кўч келганда
Кўлимни ечиб юбор, унижоним Абдилхон.
Олатовдан кўч келар, кўч келганда
Кўлимни ечиб юбор, қийин жоним Абдилхон.
Соролани жойладинг, оёқ-қўлим бойладинг,
Сендан хўрлик кўришни ўйламабман, адо жон.
Қоратовдан кўч келар, кўч келганда,
Олатовдан кўч келар, кўч келганда
Кўлимни ечиб юбор, унижоним Абдилхон.
Эрки-ла учиб кетсин танадаги тирик жон...*

*Қоратовдан кўч келар, кўч келганда
Сарбозорга етмасман, Бегимой.
Олатовдан кўч келар, кўч келганда
Сарбозорда кутма мени, Бегимой.*

*Сарбозорда сен билан мен жирлашолмам яйрашиб,
Соролам ҳам жойланди, оёқ-қўлим бойланди.
Қоратовдан кўч келар, кўч келганда
Олатовдан кўч келар, кўч келганда
Сарбозорда кутма мени, Бегимой.
Рухдай енгил фалакка учиб кетгум,
Сени суйиб васлингга қачон етгум...*

Ёки бўлмаса, худди шунингдек, Она Байит афсонаси орқали меҳнаткаш халқнинг ўтмишда нақадар оғир ҳаёт кечирганлиги Найман она ва унинг ўғли манкурт — Жўломонлар эпизодига гоётада ҳаяжонли тасвирланган.

Маълумки, инсонни хотирадан, ақлидан оздириб, инсонийлик хусусиятидан маҳрум этиш — бу даҳшат, болам деб зор қақшаган онайизорнинг ақдан оздирилган ўғли томонидан шафқатсизларча отиб ўлдириши эса ундан ҳам даҳшат. Дунёда фарзанд доғидан ҳам оғир жудолик бўлмаса керак. Дилбандидан жудо этилган муштипар она ўғлини ақдан оздириб, манкуртликка дучор этган „ҳайдар кокилли“ босқинчи жунгжангларни¹ лаянатлайди: „Сени боқиб турган заминдан маҳрум этиш мумкин, мол-дунёдан маҳрум этиш мумкин, ҳатто инсонни ҳаётдан маҳрум этиш ҳам мумкин, бироқ одамни хотирасидан маҳрум этишни ким ўйлаб топди экан?! Ё раббий, агар оламда бор бўлсанг, бандаларингга бу ёвузликни қандай раво кўрдинг. Ер юзида усиз ҳам ёвузлик каммиди?“ (ўша асар, 119-бет) дея исён кўтаради ва:

*Тулубин келиб искаган,
Бўтаси ўлган бўз мояман...²*

марсиясини айтиб бўзлаб йиғлайди. Она қалбидан отилиб чиққан аламли дод-фарёд оҳанги кимсасиз, ҳад-ҳудудсиз Сариўзак даштини ларзага солгандай янграб туради.

¹ Жунгжанглар ким? Манкуртлар ҳақидаги ривоятга кўра қадим замонларда Сариўзак ерларини забт этган келгинди босқинчилар (*муаллиф*).

² Туянинг боласи ўлганида, сут бермай қўямасин, деб бўталоғининг терисига сомон тикиб, онасига кўрсатилади. Шунда ҳайвоннинг меҳри товланиб елинига сут келади (*муаллиф*).

Маҳмудхўжа Бехбудий „Ойна“ журналида манқурт сўзини куйидагича шарҳлайди: „Қабиласининг исмини ва етти отасининг отини билмайдургонларни „кул“ — „марқуқ“ дерлар“¹. Демак, ўзининг тарихий илдизларини унутган одам — манқурт ҳеч қачон тўлақонли инсон бўла олмайди. „Манқурт ўзи нима? — деб ёзади адабиётшунос Сувон Мели, — одамдан, одам материалидан ясалган жонивор. Лекин у жонивор ҳам эмас. Жонивор тангрининг азалий ҳукми билан яралган табиий хилқат, манқурт эса зolim одам мазлум одамдан (ҳар иккаласи ҳам одам!) ясаган мудҳиш махлуқ“.

Таниқли адабиётшунос олим И.Ҳаққулов „Ўзбекистон адабиёти ва санъати“ газетасининг 1988 йил 12 февраль сонидаги „Манқурт талқини“ мақоласида эса манқурт сўзи, манқурт атмасининг мазмун ва моҳиятини Алишер Навоий ва Ч.Айтматов асарлари мисолида атрофлича изоҳлаб берган. Бу масалада бизга йўлланган саволларни назарда тутиб, уларга жавоб тариқасида ушбу мақолани тўла ҳолида келтиришни маъқул кўрдик.

„Чингиз Айтматовнинг „Асрни қаритган кун“ романи чиққанидан сўнг „манқурт“ сўзи кўпчиликнинг тилидан тушмай қолди. Манқуртлик — қуллик, машғум қуллик. Бу ҳодиса романда бундай нақл қилинган: ривоятга кўра, қадим замонда жунгжанглар деган босқинчилар ўтган экан. Улар туркий халқларнинг ҳам ерларини босиб олишибди. Жунгжанглар асир тушган жангчиларни ё қул қилиб ўзга ўлкаларга сотиб юборишаркан ёки уларга нисбатан беҳад оғир жазо чорасини қўллар эканлар. Бу жазо тутқуннинг бошига териқалпоқ тортиш қийноғи экан. Одатда, бундай жазога ёш асир йигитлар маҳкум этиларкан. У шўрликларнинг сочлари дастлаб тақир қилиб қирилар, сўнг янги сўйилган туянинг бўйин терисидан тайёрланган қалпоқча бошларига қопланаркан. Бундай азобга гирифтор бўлган қул ё ўлиб кетар, ё бир умрга хотирасидан ажралиб, ўтмишини эслолмайдиган манқуртга айланар экан. Инсоний қадр-қимматини фаҳмлай олмайдиган бундай махлуқлар фақат хўжайинга қуллуқ қилиш, у буюрган топшириқларни миқ этмай бажаришдан нари ўтмас экан. Унга қорни тўйса, бас. Шу — байрам. У хўжасининг олқишига сазовор бўлса, кифоя. Шу — зафар. „Кул-

¹ „Ойна“ журнали, 1914 йил, 23-сон, 340-бет.

дор учун энг даҳшатли нарса — кулларнинг исёни. Ҳар бир кул сиймосида исёнкорлик руҳи яширинган“. Манқурт бундан мустасно. Манқурт учун исён кўтариш, бўйин товлаш бутунлай ёт. Ахир, унда Ватан туйғуси бўлмаса, ҳурлик нималигини идрок этолмаса. Хотирасизликда ҳайвондан-да баттар аҳволда бўлса. У қандай қилиб бош кўтаради? Қандай қилиб қасос туйғусига эришади? Унга энг оғир, ғоятда таҳқирли ишларни буюриш мумкин. У бажараверади. Манқурт топшириқ кутиб яшайди. Ҳукм берилса бўлди: у — жаллод. Ўз яқинларини ҳам ўлдираверади. Чингиз Айтматов Найман онанинг манқурт ўғли томонидан қандай ўлдирилганлигини батафсил тасвирлаганки, бунда манқуртлик моҳияти тўла очилгандир. Умуман олганда манқурт атамаси билан боғлиқ бўлган эпизод асарнинг энг таъсирчан ўринларидан ҳисобланади.

Инсоннинг инсонлигини белгилайдиган, бошқарадиган асосий қудрат ХОТИРА саналса-ю, уни шундан жудо этишса? Қандай бедодлик!..

Манқурт ривояти қалбга ларза солади. Кишини оғир мушоҳадаларга чорлайди ва қонуний савол ҳам туғилади: „Қадим замонларда чиндан шунақа воқеалар бўлганми? Ёки у ёзувчининг тасаввури маҳсулими?“ Мен бу саволларга Навоийдан жавоб топдим. Навоий фикрларига таяниб ҳукм чиқариладиган бўлса, биринчидан, туркий халқлар қайсидир даврларда босқинчиларнинг хотирани ўлдириш жазосига дучор этилганга ўхшайди. Иккинчидан, манқурт тўғрисида Навоий фикр билдириб ўтган экан. Албатта, Навоийда Чингиз Айтматовдаги умумлаштириш йўқ. Лекин аниқ ишоратлар бор. Мана ўша гаплар:

*Фалак бошингга қоплаб ит терисин,
Сен они жаҳлдин деб кишу санжоб.
Ажаб йўқ, одамлиғни унутсанг,
Ўзунгни бўйла ит чармида асроб.*

Бу сатрларда Чингиз Айтматов ифодалаган ўша машғум ҳодиса — манқуртлик моҳияти сўзланган. Тўғри, Навоий „манқурт“ сўзини ишлатмаган. Аммо улуғ шоир хотирасиз йиртқичнинг ўзига унинг кимлигини гўё шарҳлаган. Навоий талқинидаги манқуртнинг бошига „ит териси“ қопланган. Бироқ, у жо-

хиллиги туфайли уни бошқа жонзотлар — қундуз ва санжоб териси деб фаҳмлаётир. Унинг ўз одамлигини эсидан чиқарганига ажабланмаслик керак. „Ит чарми“даги манқуртнинг итга айланиши шубҳасиздир. Чингиз Айтматов: „Манқурт худди ит каби фақат эгасини танийди. Бошқалар билан иши йўқ“, дейди. Демак, бу фикр Навоий назарда тутган манқуртга ҳам мос келади. Навоийда „босқинчи“ ўрнида „фалак“ тилга олинган. Бунинг сабаби шунда бўлса керакки, шоир жоҳил ва итоаткор манқурт кимсаларга ҳаётда жуда кўп дуч келган. Шу сабабли буни фалак қилмиши сифатида ифодалаган. Навоий бир байтида ёзади:

*Кимники инсон десанг инсон эмас,
Шаклида бир, феълида як сон эмас.*

Улуғ шоирнинг „Кимники инсон десанг инсон эмас“, деган сўзлари шакли инсонуну феъли ҳайвон, яъни бошига „ит териси“ қопланган манқуртларга қаратилгани шубҳасиздир“.

Ниҳоят, манқурт сўзи, атамаси хусусида муаллифнинг ўзи Мухтор Шохонов билан қилган суҳбатида қуйидагиларни баён этади. Ўқувчида тўла тасаввур қолиши учун матнни тўла келтирамиз: „Бундан ўн аср муқаддам куйланган ва ўшандан буён қаҳрамонлик, ватанпарварлик қомуси бўлиб келаётган „Манас“ эпосида илк бора манқуртлик тўғрисида гувоҳлик берилган. Эпосда шундай парча бор: кичкинтой Манас асов кучга эга, жангари бўлади. Бундан ташвишга тушиб қолган маҳаллий ҳокимлар пинҳона тил бириктирадилар. Яъни келажакда Манас халқ йўлбошчиси бўлмаслиги учун уни ёшлигида манқуртга айлантириб қўймоқчи бўладилар:

*Болани асирга олайлик,
Бошига хом терини ёпиштирайлик.
Сўнг, юртимизга элтиб қургурни
Олти аймақ қалмиқ бир бўлиб,
Боғлаб адабини берайлик!*

Олтмишинчи йилларнинг ўрталарида таниқли манасчи-оқин Саёқбой Қоралаевдан „манқурт“ ва „шири“ сўзларининг эти-

мологик маъносини сўраган эдим. Хурматли оқсоқол хийла вақт ўйланиб, сўнг бундай деганди:

— Қадим замонларда, қирғизлар билан қалмиқлар орасида тинимсиз қонли урушлар кетаётган даврларда рақиблар мол-ҳолни талон-тарож қилишдан ташқари, одамларни асир қилиб ҳам олиб кетардилар. Сўнг асирлар қул сифатида сотиб юбориларди. Асир хожаси қарамоғида подавонлик қилиб юрса-да, лекин эртами-кечми, барибир, қочиб кетиши мумкин эди... Жисмонан вояга етган навқирон пайтида асир олинган одам беш йил, кўпи билан ўн йил тутқунликка бардош беради. Кейин ҳар қандай инсон боласи каби унинг кўнглида ҳам аста-секин норозилик уйғонади, кўллари ўз-ўзидан қурол-яроғ излаб қолади, хаёлида кўзғолон пишиб етилади. Бўлажак кўзғолончини олдиндан тушовлаб қўйишнинг бирдан-бир ёки бирламчи воситаси — уни манқуртга айлантириб сақлаш ҳисобланарди. Бунинг учун, энг аввал, асирнинг сочлари таг-туғи билан устарада қириб олинарди. Сўнг асирнинг бошига янги сўйилган туя терисидан ёки мол терисидан қийқим кийдириларди. Мол терисининг қийқимини қирғизлар „шири“ дейишарди. Терининг чаккага тушиб турган қисми гир айлантрилиб хомтеридан тўқилган чилвир билан танғиб боғланади. Асир икки томонлама азоб исканжасига тушиб қолади. Дастлаб, аста-секин қурий бошлаган тери бужмайиб, бош чаноғини сиқаверади; сўнгра янги ўсиб чиққан соч толалари терини тешиб ўтишга ожизлик қилиб, йўналишини ўзгартиради ва минглаб игналар бош терисига санчилади: шу тарзда вақт ўтиши билан асаб тизими ишдан чиқади ва хотира йўқолади. Бошига шири кийдирилган асирнинг оёқ-кўллари боғланиб, сувсиз-овқатсиз ҳолда жазирама қуёш остига ташлаб қўйилади. Бир-икки ҳафтадан сўнг асир ё ўлиб қоларди, ё манқуртга айланарди. Агар ўлса, азоблардан қутулиб кетарди; тирик қолса, иш қуролига айланарди: ўз исмини ҳам, насл-насабини ҳам, ўтган кунларини ҳам эслай олмасди, фақат хўжайиннинг хоҳиш-иродасига бўйсунуш кераклигини биларди, холос.

Мустабид тузум ҳукм сурган даврда бутун жамиятга, ҳаммамизнинг дунёқарашимизга мафкуравий шири кийдириб қўйилди. Шу йўсин ҳамма ва ҳар бир киши қаттиқ бўйинтуруқ асосида ягона тузум манфаатларига итоат эттирилди. „Асрни

қаритган кун“ романининг хомаки режаси шу асосда юзага келган“¹.

Хуллас, манқуртликни фош этиш ғояси билан суғорилган „Асрни қаритган кун“ романи „Оқ кема“ қиссаси сингари на эртақ ва на рамзий асар бўлибгина қолмай, балки юксак маҳорат билан эртақ ва рамзийлик оҳангларига чулғаб берилган чинакам реал ҳақиқатдир.

Асарда образлар, манзаралар, воқеа-ҳодисалар ғоятда таъсирли, кучли ички ҳаяжон билан тасвирланади. Энг муҳими, роман қаҳрамонлари ўзларининг индивидуал хусусиятлари билан ёрқин образлар даражасига кўтарилган. Ч.Айтматовнинг ҳар бир қиссаси унинг санъат сирларини эгаллашдаги алоҳида довонлар экани хусусида айтиб ўтган эдик. „Асрни қаритган кун“ романи билан муаллиф яна бир улкан довон кучди. Бу жиҳатдан севимли адибимиз Одил Ёқубовнинг куйидаги образли сўзлари жуда ибратлидир: „Қиёмат“ ва айниқса, „Асрни қаритган кун“ уни бугун жаҳон адабиётининг ғаройиб ёзувчиси Габриэл Маркеса тенг миқдосга олиб чиқди... Чингиз менга Ҳимолай тоғининг Жомолунгма чўққисини забт этишга киришган альпинистларни эслатади. Фарқи фақат шундаки, Жомолунгмани забт этишга аҳд қилишган ўнлаб, балки юзлаб забардаст альпинистлар бу чўққини забт этолмай, орқасига чекинганлар ёки фожиали ҳалок бўлганлар. Чингиз ҳақида эса бугун ҳеч иккиланмай айтиш мумкин: у санъат соҳасида бу осмонўпар чўққини забт этди!“²

* * *

Юқорида айтганимиздек, ёзувчи учун бунёдкор меҳнатни тасвирлашдан кўра муқаддасроқ нарса йўқ. „Чинакам бадиий асар ишлаб чиқариш соҳаларига қараб ажратилмайди. Унинг бир умумий предмети — азалий ва абадий предмети — инсон ва унинг ички олами, жамиятдаги ўрни, кураши ва меҳнатидир“³,

¹ *Чингиз Айтматов*, Мухтор Шохонов. Чўққида қолган овчининг оху зори. — Т.: „Шарқ“ нашриёт-матбаа концерни бош таҳририяти, 1998 йил, 140—141- бетлар.

² *Одил Ёқубов*. Адиб ва чин инсон. „Ўзбекистон адабиёти ва санъати“, 2004 йил 18 июнь.

³ *Чингиз Айтматов*. В соавторстве с землей и водой... Фрунзе: Кыргызстан, 1978, 92-бет.

деган эди муаллиф. Ижобий ва салбий образлар масаласига ҳам худди шу нуқтаи назардан қарамоқ керак. Санъаткорнинг ўз асарлари бунинг ёрқин далили бўла олади. Уларда меҳнат мавзуси етакчи, марказий мавзу сифатида кенг ва чуқур бадиий таҳлил этилган. Дарҳақиқат, Айтматов қаҳрамонлари — меҳнат, фаолият кишилари — ўқитувчи-зиёлилар, шофёрлар, тракторчилар, колхозчилар. Уларнинг руҳий олами нақадар кенг, мусаффо, гўзал; фикр-гуйғулари нақадар олижанобдир. Ася, Асилбой бобо, Саида, Жамила, Дониёр, Дуйшэн, Олтиной, Камол, Сувонкул, Тўлганой, Алиман, Қосим, Танабой ва Жўра, Бойтемир, Эдигей, Казангап, Султонмурод, Ўрхон ва Мўмин бувалар мажбурият учун, шон-шуҳрат орттириш учун меҳнат қилмайдилар, меҳнат улар учун завқ-шавқ манбаи, қувонч манбаи, гўзал ҳаёт, фаровон турмуш манбаи бўлиб қолган. Улар шоиримиз Алишер Навоий таъбири билан айтганда, меҳнатни саодат калити деб билган ҳазрати инсонлардир.

Маълумки, уруш йилларида фронтдаги сингари фронт орқасидаги меҳнат ҳам бениҳоя оғир эди. Аммо бундан ҳеч ким нолимайди. Чунки кишилар меҳнат қилиш билан бирга айни вақтда босқинчи ёвларга қарши курашаётганини, урушда ғалаба тақдири миллионлаб жангчиларнинг кураши сингари фронт орқасидаги ҳар бир кишининг жасорати ва матонатига, қизғин меҳнатига боғлиқ эканлигини чуқур ҳис қилар эдилар. Шунинг учун ҳам улар жангчиларга мададкор бўлиш учун, ғалабани тезроқ яқинлаштириш учун қўлни қўлга бериб, кунни тунга улаб ишлаган эдилар. Замондошларимизнинг бу жасорати, меҳнатдаги қаҳрамонлиги ёзувчининг „Жамила“ ва, айниқса, „Сомон йўли“ қиссаларида ўзининг гўзал поэтик ифодасини топган.

Инсон ва меҳнат мавзуси эскирмайдиган марказий мавзу экан, гап ана шу мавзуни янги образларда беришда, унинг қирраларини янги бўёқларда кўрсатишда қолган. Меҳнат адиб асарларида бошқа мавзулар сингари ўзига хос услубда, яъни кўпроқ лирик ва романтик бўёқларда тасвирланади.

„Жамила“ қиссасининг қаҳрамонлари Жамила ва Дониёрлар меҳнатни гоят севадилар, ўзларини меҳнатдан ташқарида ва меҳнатсиз тасаввур қила олмайдилар. Чунки улар меҳнат жараёнида бир-бирларининг қалбларига йўл топадилар. Бир-бир-

ларига бўлган самимий ҳурмат, меҳр-муҳаббат ва садоқат туйғуларининг тарбияланишида ҳам, икки ёш қалб тўрида яшири-ниб ётган чин севги, инсонга бўлган чексиз муҳаббат туйғуларининг юзага қалқиб чиқиши ва кун сайин қанот ёзишида ҳам меҳнатнинг улуғвор кучи ва қувончини ҳис этадилар. Ана шу биргаликдаги эркин меҳнат ва соф севги уларга мислсиз куч-қувват ва илҳом бағишлайди, ҳар қандай ёски удумлардан юксакликка кўтаради, ҳаттоки жангу жадал йилларидаги машаққатли ишлар ҳам уларга завқ бағишлайди. Қиссада Жамила ва Дониёрларни таъриф ва тавсифлашда жисмоний меҳнат нақадар улуғланади ва поэтиклаштирилади. Бу ўринда шуни таъкидлаб ўтмоқ жоизки, ҳатто бош мавзу муҳаббат („Жамила“ ва „Сарвқомат дилбарим“)ни куйлаган асарларини ҳам шартли суратда меҳнат тасвиридан ажратиб қаралса, улар бир ёқлама ва чала бўлиб қолар эди.

„Жамила сарвқомат, бежирим аёл эди“. У меҳнатда янада гўзалроқ кўринади. „Жамиланинг хатти-ҳаракатларида аллақандай жўшқинлик, эркакларга хос фазилат бор эди“. Йилқи боқишми, арава ҳайдашми, ўроқ ўришми, хуллас, „Ҳар бир ишга астойдил киришиб кетаверар эди“. Айниқса, Жамила галла юкланган қопларни юқорига кўтариб чиқаётганда „Дониёр кўзининг қири билан унга тикилиб қоларди. Ҳар ким ўзи билан ўзи овора бўлиб, кўпчилик иш билан алаҳсиб, буни пайқамайди, деб ўйлайди шекилли. Аравакашлар қийқириғи, от-араваларнинг кўплигидан станциянинг худди бозорга ўхшаб кетган тўс-тўполон ҳовлисида Жамила қанчалик қийналмасин, сира бўш келмай елиб-югуриб ишлаганидан, қаҳқаҳа уриб кулганидан у ҳаммадан ажралиб, кўзга яққол ташланиб турарди. Жамила арава четига кўйилган қопларни кўкрагини кериб елкасига оларкан, қоп-қора, кўнғир соч ўримлари ерга тегай-тегай деб кетарди“ (1-жилд, 79-бет).

Ч. Айтматов меҳнат жараёни ва меҳнат манзараларини ўз ҳолича, мустақил равишда бермасдан, балки қаҳрамон характерининг муайян ҳолатдаги етакчи қиррасини бўрттириб кўрсатиш билан боғлайди. Бу ҳол айниқса Дониёрнинг етти пудлик қопни икки букилиб зинада (трапда) юқорига кўтариб чиқиши манзарасида ҳаяжонли тасвирланган: „Бир куни хирмонда араваларга юк ортаётиб янгам билан бирга етти пудлик катта бир

қопни Дониёрнинг аравасига ташладик-да, устидан бошқа қопларни бостириб қўйдик. Қани нима қилар экан, деб ўйладик ўзимизча... Дониёр қопни кўтариб борар экан, устидаги оғир қоп елкасига миниб олган бало-қазодай уни баттар босар, Дониёр эса трапдан юқорига юк тортиб чиқиб кетаётган отдек илгарилаб борарди. У чайқалиб йиқиладигандек бўлса, шартта тўхтаб, куч тўплар, кейин яна олдинга қараб интиларди. Дониёрнинг орқасидан келаётган одамлар ҳам ноилож у тўхтаганда тўхтаб, у юрганда юришарди. Уларнинг ҳам тинкаси қуриб, қора терга ботиб кетишганди... Улар тойғоқ йўлдан гўё бир-бирларига кўринмас ип билан боғлангандек турнақатор бўлиб жим боришарди. Борди-ю, биттаси тойиб кетгудек бўлса, бошқалар ҳам хароб бўладигандек туюларди. Уларнинг индамай қадам ташлашларида, бир хил чайқалишларида кучли ғайрат ва шижоат, ҳамкорлик сезилиб турарди: Дониёрнинг орқасидан келаётган аёлнинг оёғи чалишиб, йиқилишига сал қолди-ю, шунда ҳам у ўзига эмас, Дониёрга худодан мадад сўраётгандек унга раҳмдиллик билан термулиб қарайди. Мана, оз қолди. Дониёр яна бир зўр берса маррага етадигандек кўринарди. Лекин Дониёр яна гандираклаб, ярадор оёғи унга итоат қилмай қўйди. Агар у елкасидаги қопни ташлаб юбормаса, ўзи ҳам қулаб кетиши мумкин эди“ (1-жилд, 81—82-бетлар). Бу манзарада инсоннинг меҳнатдаги қадр-қиммати, улуғворлиги ва маънавий гўзаллиги ёрқин ифода этилган.

Меҳнат кишилари фаолиятини улуғлаш ва меҳнатни поэтиклаштириш „Сомон йўли“ қиссасида зўр бадиий куч билан талқин этилган. Кекса она билан она-Ер ўртасидаги рамзийлик, айни замонда самимий инсоний суҳбатлар муаллифга тарихнинг энг ҳаяжонли, энг даҳшатли воқеаларидан бири — Иккинчи жаҳон уруши эпизодларини кенг, фалсафий мушоҳада қилишга ва кейинги давр ҳақидаги, тинч-тотувлик ҳақидаги, кишилар ўртасидаги чуқур гуманизм ҳақидаги ўй-фикрларини баён этишга имкон берган. Инсонни улуғлаш, инсонга бўлган чексиз муҳаббат асарнинг барча саҳифаларида мадҳиядек янграб туради. Асарнинг бош қаҳрамони Тўлғаной уруш туфайли кўп кулфатларни бошидан кечиради. Бироқ у тушкунликка берилмайди. Ватан учун, элу халқ учун, ғалаба учун, дунёнинг барча яхшилиги учун, ер юзидаги энг олий зот — инсон-

нинг барҳаётлиги учун, бу улuf номнинг мангу ўчмаслиги учун яшашга, курашга қатъий бел боғлайди. Тўлганой инсонга бўлган чексиз муҳаббати билан, ана шу инсоннинг яшаши, порлоқ келажаги йўлида кўрсатган мислсиз жасорати билан бу номни шарафлайди, безайди ва шу билан фахрланади: „Худди ўша кезларда, — дейди Тўлганой, — бригадирлик қилиб, элнинг аччиқ-чучугини бирга тотиб, кўпчиликни эплаб, бош-кўз бўлиб юрганимдан ҳозир ҳам фахрланаман, ҳозир ҳам уни завқ билан, миннатдорчилик билан эслайман. У бўлмаганда балки, мен аллақачон майишиб, аллақачон мудраб, аллақачон уруш тўполонлари ичида оёқ ости бўлиб кетар эдим. Қиличини яланғочлаб келган ёвга қарши зарба беришнинг ягона йўли курашда, меҳнатда эмасми“ (2-жилд, 133-бет).

Тўлганой характерини қабартиб кўрсатувчи бундай юксак гуманистик хусусиятлар қаҳрамонона ҳаётни, унинг етакчи тенденцияларини тўғри ва чуқур ҳис қилишдан, ўз инсонлик бурчи, қадр-қиммати учун, инсоннинг шарафи учун курашишдан келиб чиққан. Ёзувчи қаҳрамон характерига ана шу асосий етакчи қирраларни биринчи планга чиқариб тасвирлайди.

Ёзувчи тасвирлаган ҳар бир меҳнат эпизодида „Меҳнат билан топилган нон ширин бўлади“ мақолининг чуқур бадиий талқини ётади. „Комбайнни тўхтагиб ариқдаги сувга қўлини ювгандан сўнг Қосим ҳам келиб ўтирди. У чарчоқ ҳолда секин нон ушатар экан:

— Иссиққина экан, қани ол, опа. Янги буғдойнинг нонини биринчи бўлиб татиб кўр, — деди.

— Бисмилло, — деб нондан олдим-у, чайнаётиб аллақандай бир янги таъм, янги ҳидни сездим. У ҳид — комбайнчи қўлининг ҳиди — сомон, қорамой, темир ушлаган қўлларнинг ҳиди эди. Ноннинг ҳар бир тўғрамидан ўшандай керосин ҳиди ҳам келиб турарди, бироқ умримда шунчалик мазали нон емаган эдим, чунки у нонни ўғлимнинг меҳнаткаш қўллари ушатиб берган эди, у нон кўпчиликнинг нони, шу даврада тўпланишиб ўтирган кишиларнинг топган нони эди“ (2-жилд, 110-бет).

Сомон, керосин, қорамой, темир ҳиди анқиган ноннинг қанчалик „мазали“ бўлиши ҳаммага маълум. Бироқ Тўлганой учун уйда ишламай ўтириб, оқ уннинг нонини ейишдан кўра,

меҳнат кучоғида жавлон уриб етиштирилган, пешана тери билан яратилган бир бурда нон беқиёс даражада аъло. Буни ёзувчи шундай маҳорат билан ифодалайдики, ҳатто керосин ва қорамой ҳиди анқиб турган нондан ҳам ўзгача, меҳнатсиз умргузаронлик қилиб юрган кишилар тасаввур ҳам қила олмайдиган ажиб бир таъм, маза ва табиий бир ҳид кашф қилади. Ёзувчи бу билан ажойиб меҳнат гўзаллигини, унинг завқ-шавқи, ҳузур-ҳаловатини жонли, образли гавдалантирган.

Ёзувчи услубининг ўзига хос яна бир характерли жиҳатига эътиборни жалб этайлик. Чунончи, муаллиф муайян бир предмет, ҳодиса ёки тушунча асосида турли хил контекст яратиб, уларга гоҳ ижобий, гоҳ салбий маъно бағишлайди. Масалан, юқорида қайд этганимиздек, темир ва нефть ҳиди ижобий маънода, кўтаринки меҳнат гаштини эслатовчи восита сифатида ишлатилган бўлса, худди шу ҳид „Бўтакўз“ қиссасида бошқача маъно, бошқача мазмун касб этади. Яъни қиссада муаллиф воқеаларни романтик руҳда ривожлантирар экан, Анорхой даштида ўзлаштирилаётган кўриқ ерларда дала-даштнинг азалий „эгалари“ бўлган кийикларни тасвирлаган.

„Кийиклар ҳайдалган ернинг чеккасига келиб, нефть ва темир ҳиди анқиб турган шудгорга ўтишга журъат этолмай, таққа тўхтаб қолишди. Улар кумуш ранг товланган ой нурида шу бўйича қимир этмай узоқ туришди. Шохлари тарвақайлаб кетган эркак кийик, яғрини пастроғи урғочи кийик, ойдинда иккаласининг ҳам катта-катта кўзлари ялтираб турарди. Енгил бошларини сергаклик билан юқори кўтариб, бир-бирининг пинжига кириб туришарди. Улар шу тарзда узоқ қотиб турдилар. Кийикларнинг бу туриши: даштликка нима бўлди, эски сўқмоқ йўллар қаёққа йўқолди, қандай куч бу ерларни ағдар-тўнтар қилиб ташладийкин, деяётгандек эди.

Улар ҳайдалган ердан ўтишга журъат этишолмади. Орқага қайтишди, хипча белларида ойнанинг кумуш шуъласи хиёл акс этиб турарди“ (2-жилд, 33—34-бетлар).

Бунда нефть ва темир ҳиди кийикларни ҳуркитувчи, сергаклантирувчи бир восита вазифасини бажарган. Бу ҳид инсон меҳнатининг шартли симболи. Кийикларнинг инстинктив ҳаракатидан ҳам ёзувчи маълум стилистик маъно топишга ҳаракат қилади: кийиклар эски, таниш сўқмоқ йўлларни топа олмай-

дилар, бахмал гилам билан безанган кўм-кўк ерни қандайдир бир қудратли куч ағдар-тўнтар қилиб ташлаганидан „хайратда“ қоладилар. Ёзувчи тақдим этган, аммо талқин этмаган бу „оддий“ табиий тасвир китобхонда чуқур таассурот қолдиради: гўё кийиклар ҳам асрлар бўйи мудраб ётган кенг, бепоеён чўлларга инсон қадами етганлиги, инсон қўли чўлни бўстонга айлантираётганлигига „танг бўлиб“, одамзод иродасига ва унинг куч-қудратига „таҳсин ўқиётгандай“ киши қалбини ҳаяжонлантириб юборади.

Ч. Айтматов типик характерларни типик шароитда тасвирлаш учун энг майда унсурлардан ҳам самарали фойдаланган. „Санъатда, — деган эди Л.Н.Толстой, — ҳеч қандай майда-чуйда нарсаларга эътиборсизлик билан қараш ярамайди. Чунки баъзи вақтларда илиниб қолган тугмача ҳам қаҳрамон ҳаётининг маълум томонини ёритиб юбориши мумкин“¹. Чингиз Айтматов Л.Н.Толстой айтганидек, майда-чуйда нарсаларни ҳам назар-эътибордан четда қолдирмайди. Бошқача таъбир билан айтганда, муаллиф янги техника асрида яшаб, эски удумларни, урф-одатларни аста-секин тарк этиб бораётган янги ҳазрати инсонни, унинг бунёдкорлик фаолиятини янада жонлантириб, қабартириб кўрсатиш учун нон, сомон, керосин, қорамой, темир каби аниқ, лўнда, ёрқин ва образли чизилган бадиий деталлардан бир восита сифатида самарали фойдаланган. Бу жиҳатдан муаллиф: „Бизда эндиликда турли миллат вакиллари ҳаётнинг кўплаб жиҳатлари ҳақида умумий нуқтаи назар, умумий баҳолаш, умумий қийёслаш ва ўлчов мезонларига эга. Айтайлик, қирғиз адабиётида „миллий ўзлик“нинг „мажбурий“ аломатлари — тезак тутуни, қимиз ва қўй терисининг ҳиди билан қийёматгача завқланмаймиз-ку... Бутунги кунда ҳаётни тарк этаётган, йўқолиб бораётган нарсалардан кўра механизациялаш ва маънавий турмуш суръати билан боғлиқ бўлган бензин, машина, тракторлар ҳиди бизга хийла яқинроқдир“ деганда жуда ҳақли эди.

¹ *И. Сергеевко*. Как живёт и работает Л.Н.Толстой. Москва, изд. 2-ое, 1928, 65- бет.

ОГОҲЛИККА ДАЪВАТ

Эндиликда турмушимизнинг барча жабҳалари тубдан қайта қурилмоқда, асосийси — инсон руҳияти, фикрлаш йўсини ўзгармоқда, бусиз том маънода янгиланиш, яшариш амримаҳол. Зотан, ҳар қандай омилнинг ибтидоси ҳам, интиҳоси ҳам инсонга келиб тақалади.

„Бугунги мураккаб ва таҳликали замонда, — деган эди муҳтарам президентимиз Ислоҳ Каримов, — ёзувчининг башариятнинг эртанги кунини ўйлаб, одамларни эзгуликка, инсоф-диёнат, меҳр-оқибат ва бағрикенгликка даъват этишга қаратилган ҳароратли сўзи ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда“.

Инсоннинг халқ, Ватан, авлодлар олдидаги, замин ва замон олдидаги масъулияти ғояси ёзувчи ижодида марказий ўринни эгаллайди. Тўлганой („Сомон йўли“), Танабой („Алвидо, Гулсари!“), Саида („Юзма-юз“), Сеит ва Дониёр („Жамила“), Дуйшэн ва Олтиной („Биринчи муаллим“), Эдигей ва Казангап („Асрни қаритган кун“), Камол („Бўтақўз“), Султонмурод ва Чекиш чол („Эрта қайтган турналар“), Ўрхон бобо, Эмрайн ва Милгун („Соҳил ёқалаб чопаетган олапар“), Авдий Каллистратов, Исо Масих ва Бўстон („Қиёмат“), Филофей Крильцов, Борк („Кассандра тамғаси“) — образлари тинчлик, сойишталик йўлида, адолат, ҳақиқат йўлида, инсониятнинг бахтсаодати ва келажаги йўлида жон фидо қилган мардонавор курашчилар тимсоли сифатида гавдалантирилган.

Ўз-ўзидан маълумки, ҳар қандай воқеа бадиий таҳлил қилинмаса, куп-қуруқ фактлар йиғиндисига айланиб қолади ва қаҳрамонлар маънавий оламини очишга хизмат қилмайди. Шу нуқтаи назардан қараганда „Асрни қаритган кун“, „Қиёмат“, „Охирзамон нишонлари“, „Қулаётган тоғлар“ („Мангу қайлиқ“) романларидаги қаламга олинаётган одам ва олам ҳақидаги муаммолар бадиий мантиқ асосида реал, теран ва атрофли талқин этилган.

Адибнинг „Асрни қаритган кун“ романидан сўнг дунё юзини кўрган катта эпик асари — „Қиёмат“ ҳозирги кунда бутун башариятни ташвишга солиб ўйлантираётган глобал муаммолардан ҳисобланган гиёҳвандлик, имон-эътиқод масалаларига бағишланганлиги билан аҳамиятлидир.

Мазкур роман илк бор „Новый мир“ журнали (1986 йил 6, 8—9-сонлари)да эълон қилинди, сўнгра „Шарқ юлдузи“ (1987 йил 8—10-сонлари)да чоп этилди. Адиб „Шарқ юлдузи“га йўллаган мухтасар мактубида романнинг номи қирғиз тилида — „Қиёмат“, русчада „Плаха“ дея атаганини алоҳида таъкидлайди. Ўзбекчада ҳам „Қиёмат“ дейиш жоиз. Шундай ҳам бўлди.

Романда қаламга олинган воқеа-ҳодисалар, ўртага қўйилган муаммолар қайта куриш даврининг энг долзарб масалалари билан ҳамоҳанг бўлиб, уларда қаҳрамонларнинг мураккаб, чигал тақдирлари, қалб тугёнлари ўқувчини ҳаяжонга солади, ўйга толдиради. Қаҳрамонлар қисмати воситасида эса ёзувчи яшашнинг маъноси, инсоннинг инсонлик шаъни, бурчи, масъулияти, эътиқоди масалаларини кўтаради, китобхонни улар ҳақида ўйлашга, мушоҳада юритишга, баҳсга чорлайди. „Қиёмат“ романи, — деган эди муаллиф, — бу менинг дардларим, ҳасратларим, ташвишларим, тугёнларим. Маълумки, дунё жар ёқасида турибди, инсоният қайси йўлдан бормоқда? Инсониятни, цивилизацияни омон-эсон сақлаб қолиш мумкинми? Мумкин бўлса, қандай қилиб? Менинг романим ана шу умуминсоний ташвишлар ҳақида“.

Асар юзага келиши биланоқ „Литературная газета“, „Литературное обозрение“, „Октябрь“ каби кўплаб газета ва журналларнинг саҳифаларида қизгин муҳокама ва мунозаралар бошланиб кетади. Умуман олганда, асарда қамраб олинган макон ва законнинг миқёси ниҳоятда кенг. Унда пайғамбар Иисус Христос, бизнингча айтганда ҳазрати Исо ҳаёти билан боғлиқ икки минг йиллик бутун бир тарихий даврнинг мазмуни, мундарижаси, зиддиятларию йигирманчи аср охирларида руҳонийлар семинариясида таҳсил олиб бутун ҳаётини эзгуликка бағишлаган Авдий Каллистратовнинг ёвуз душманлар томонидан Мўйинқум даштида саксовулга чормих қилиб кетишларигача бўлган давр воқеалари ҳаққоний ёритилган.

„Асар икки мингинчи йилнинг боши билан икки мингинчи йилнинг охирини туташтиргандай бўлди, Айтматов имон учун икки минг йиллик курашнинг мазмунини шу кичик асарга жойлаштириб беролди. Ҳамма халқларнинг ўз авдийлари, ўз бўстонлари, ўз исолари, ўз акбарлари, ўз қўчқорбоевлари, ўз

бозорбоевлари бор. Ҳамма халқларнинг маданий тарихлари марказида имон учун кураш туради.

Имон жаҳондаги барча халқларнинг тарихларини бир-бирига яқинлаштиради.

Имон учун кураш — умуминсоний ғоядир. Ўғирлик, порахўрлик айрим халқлар учун бутунлай тушунарсиз бўлиши мумкин. Лекин имон барча халқлар, барча одамлар учун тушунарлидир.

Имон одам боласини ҳалокатдан сақлайди.

Имон бузилганда унинг биринчи жабри табиатта тушади. Романда тасвирланган улуғ Мўйинқумдаги қиргин ва қувгин мана шу имонсизлик туфайли рўй беради. Имонсиз муносабатлар туфайли она табиат оромсиз бўлиб қолди. Одамзоднинг заминдан, шу сув, ҳаводан ўзга паноҳи йўқ. Бизнинг замонамизга келиб ана шу паноҳ хавф остида қолди. Замин, ҳаво, сув — одамнинг беписандлиги ва ақлсизлигидан титрай бошлади. Қаранг, Акбара билан Тошчайнар қандай паноҳсиз. Авдий паноҳсиз. Исо паноҳсиз. Бўстон паноҳсиз.

Ҳамма нарса гўё омонат. Ҳамма нарса гўё тубсиз зулмат чоғ оғзига келиб қолган... Ҳамма нарса романда безовта титроқ ва харосонлик ичида¹.

Романнинг асосий қаҳрамонлари ва персонажлари талайгина бўлиб, уларнинг аксарияти қисматида, юқорида қайд этиб ўтилганидек, қиёмат кечади, фожиага учрайдилар. Муаллиф романда Ф.Достоевский реализмига хос бўлган ижодий йўл — жамиятнинг юқори табақалари — ҳукмдорлари томонидан „хўрланган ва ҳақоратланган“, инсонлик қадр-қиммати оёқости қилинган „кичик“ одамларни ҳимоя қилади. Бу бечоралар ҳаёти жиноятчиларга қарши тенгсиз кураш олиб борган ва паст табақа вакили, ҳуқуқсиз, эзилган бўлса ҳам, ўз инсонийлигини йўқотмаган ёш, соддадил, ўйчан йигит — романнинг етакчи қаҳрамонларидан бири Авдий Каллистратов образи орқали очиб берилган. Кўп планли романнинг сюжет йўналишларидан бирида гиёҳвандлик ва унинг савдосига гирифторм бўлган доғу-

¹ *И. Гафуров*. Оромсиз дунёда. // Чингиз Айтматов навечно в сердцах узбекистанцев. — Т.: „NOSHIR“. 2008 йил, 197—198-бетлар.

ли, жирканч шахс — Гришан бошчилигидаги жиноятчилар гуруҳининг машғум ишлари тасвирланади. Романда очиқ айтилмаган бўлса-да, сезилиб турибдики, ҳақиқий жиноятчилар, аслини олганда, булар эмас, балки жамиятнинг юқори табақаларига мансуб бўлган „қонун ҳимоясидаги“ ўғрилардир. Гришанлар гуруҳи эса жиноят йўлига кирган кичик бир тўда, холос. Авдий Каллистратов жиноятчиларни „разолат чоҳидан халос этиб“ ҳалол меҳнат, ҳақ йўлга қайтариш учун ўз ҳаётини қурбон қилишга ҳам рози бўлади. Натижада у гиёҳвандлар томонидан ўлар ҳолатга келтириб дўтпосланади. Романдаги барча сюжет чизиқлари ичида, шубҳасиз, энг мураккаб, жафокаш образ — Авдий етакчи ўринни эгаллайди.

Авдий соф ниятли инсон. У Худога, динга бутун вужуди билан ишонади. Аммо унинг фикрича, шу вақтгача инсоният тасавурида мавжуд бўлиб келган Худо эскирган. Бинобарин, унинг эътиқодича „ҳаммабоп, замонавий“ янги Худо кашф этиш керак. Кўринадики, Авдий аввал диний семинарияда худо изловчи сифатида таҳсил олган бўлса, энди Худога содиқлик ғоясидан воз кечиб янги ғоя, янги Худо изловчи йўлига ўтади. Хуллас, „асрлар бўйи қотиб қолган фикрларни ўзгартириш, ақидабозликдан қутулиш, инсон руҳига Худони англашда ҳурлик бериш ва Худони инсон борлигининг энг олий зухуроти деб билиш“ Авдийнинг дин ва Худо ҳақидаги қарашларининг асосини ташкил этади. Бундай қараш эса, эски черков ақидаларига ҳам, янги жамиятнинг тугган йўлига ҳам монслик қилар эди. Унинг диний семинариядан ҳайдалишига ҳам ана шу кўфрона фикрлари сабаб бўлади. Унинг ўйлашича: „тақдир эртами, кечми, барибир, менга ўз қарашларимни одамларга маълум қилиш учун имконият беради ...“, „Инсониятнинг тарихий тараққиёти жараёнида ва унга боғлиқ ҳолда Худо категорияси ҳам вақтга кўра ўзгаради, ривожланади“ деб қарайди. Аслини олганда Авдий худо изловчи эмас, аксинча, ҳақиқат изловчи мураккаб образ сифатида гавдаланади.

„Чингиз Айтматов асарда ўз бадиий таҳайюлини эркин қўйиб, — деб ёзади адабиётшунос олим Б.Назаров, — бизнинг замонамизда Мўйинқум чўлларида ваҳший Обер-Кандаловчилар содир этаётган сайғоқлар қирғинини тасвирлайдими, Ис-

сиққўл атрофидаги Бўстон ишлайдиган чорвачилик совхози чўпонлари ҳаётини акс эттирадими, воқеаларни „Учқудуқ“ совхози теварагидаги нашазорларга олиб ўтадими, — уларнинг барчасида иштирок этувчи қаҳрамонларнинг кимлигини билдирувчи бош ва етакчи хусусият сифатида имон муаммосига эътиборни қаратади. Шу фикрдан келиб чиқиб „Қиёмат“ романининг бош қаҳрамони Исо ҳам, Авдий Каллистратов ҳам, Бўстон ҳам ёхуд Акбара ва Тошчайнар ҳам эмас, балки уларнинг барчасини бирлаштириб турувчи имондир, деб айтиш мумкин... Бўлмаса Исо йўлдан қайтмасмиди, Авдий фикрини ўзгартирмасмиди, Бўстон мурасага келиб яшамасмиди?“¹ Хуллас, ёзувчининг имон ҳақидаги қарашлари Авдий Каллистратовнинг куйидаги сўзларида ўз ифодасини топган: „Имон нене авлодлар бошидан кечирган азоб-уқубатларнинг меваси, имонга эришмоқ учун минг йиллар ва ҳар кун машаққат чекмоқ керак“.

Адиб асарнинг ғоявий мазмуни, ижтимоий салмоғи ҳамда бадиий нафосатини кучайтириш мақсадида Авдий Каллистратов тақдирига оид сюжет чизиғига ёндош равишда насроний дини ақидаларининг асоси бўлган „Инжил“да таъкидланганидек, бутун гуноҳкор одамларни охират азобидан халос қилиш учун ўзини оғир қийноқларга ва ўлимга тутиб берган Иисус Христос — Исо Масих ва унинг айбловчиси Рим империяси прокуратори Понтий Пилат билан боғлиқ узоқ ўтмиш воқеа-ҳодисаларини кенг кўламда гаудалантиради ва, айниқса, Исо Масих образини яратишга алоҳида аҳамият беради. „Христиан динида Исо пайғамбар сиймосида мушоҳада учун катта имкониятлар мавжуд, — деб ёзган эди муаллиф, — менинг аждодларим сизиниб келишган ислом динида эса ундай сиймо йўқ. Муҳаммад — жафокаш эмас. Тўғри, у ҳам оғир кунларни бошидан кечирган, азият чеккан, лекин у ғояси туфайли чормихга тортилмаган, кейин одамларнинг ана шу гуноҳини ҳам мутлақо кечирмаган... Исо пайғамбар ҳозирги замон кишиларига дилимдаги муқаддас гапларимни айтиш имкониятини яратди. Шунинг учун камина, ўз ижодимда унга тўқнаш келдим. Нима

¹ Ўзбек адабиёти. 11-синф учун дарслик. — Т.: „Ўқитувчи“, 1995 йил, 347, 348, 349-бетлар.

учун бош қахрамон қилиб Авдий Каллистратовни танлаганимнинг боиси ҳам шунда”¹.

Тарихдан маълумки, янги (милодий) эранинг бошланишида Рим империясига тобе бўлган Иудея мамлакатада халоскор Исо Масиҳ кўплаб халқлар, шу жумладан, юнон-рим мушриклари ҳам сифинган кўпхудолик эътиқодига қарши чиқиб, яккахудолик динини тарғиб қилган. Рим империясининг Иудеядаги ноиби — ўта шафқатсиз прокуратор Понтий Пилат сўроқ-жавоблар пайтида Исо Масиҳни ўлимдан сақлаб қолиш учун „сўзингдан қайтсанггина бошингни халос этасан“ деб „мурасага“ чақирганда ҳам у яккахудолик таълимотидан сира қайтмаган. Исо Масиҳ золимлар, ҳукмдорлар, имонсиз қоҳинлар қиёматда жазоланиб, дўзахга ташланишини башорат қилиши баробарида, бечора, етим-есир, камбағал, эзилган одамларга „Сизлар жаннатийсиз“ деб хушxabар берган. (Шу сабабли Исо Масиҳнинг ҳаёти, фаолияти қиёмат, охират ҳақидаги Худо томонидан билдирилган сўзлари жамланган муқаддас китобни „Инжил“ ёки „Хушxabар“ деб аташади). Маҳаллий яҳудийлардан бўлган бой, зодагонлар ва қоҳинлар Исони қатл этишни Понтий Пилатдан талаб қиладилар. Понтий Пилат имон-эътиқод масаласида журъатсизлик кўрсатади. Рим империяси ҳукмдорлари Исони халқ тинчлигини бузувчи, халойиқни исёнга чақирувчи деб устунга — чормихга парчинлашга ҳукм қилади.

Романда жуда кучли бадий таъсирчанлик билан тасвирланган бу воқеа XX асрда Қозоғистон даштларида гиёҳвандлар ва ёш йигит Авдий тақдирида ажиб бир тарзда ўз давомини топгандай бўлади. Охир-оқибатда ёш афюнгарларга қарши тенгсиз кураш олиб борган Авдий Каллистратовни Мўйинкум даштида дарахтга худди чормих қилгандай осиб кетадилар.

Исо Масиҳни хочга тортиш воқеаси Ч.Айтматовдан ярим аср илгари яшаб ижод этган буюк рус адиби Михаил Булгаковнинг „Уста ва Маргарита“ номли романида ҳам кенг миқёсда ёритилган. Бу асар бадий куввати, нафосати, фалсафий-ғоявий теранлиги билан кўпчилик адиблар қатори Чингиз Айтматов

¹ Чингиз Айтматов. Ё ҳаёт, ё мамот. „Ёшлик“ журнали, 1986 йил, 10-сон, 64-бет.

ижодига ҳам кучли таъсир кўрсатган. Иккала ёзувчи асарида ҳам Иисус Христос билан Понтий Пилатга катта ўрин берилган бўлиб, ҳар икки романда муштарак ва фарқли томонлар бор. М.Булгаков асарида XX асрнинг 20—30-йилларида Москвада шўроларнинг, даҳрийликни асос қилиб олган коммунистик мафкуранинг қурбони бўлган даҳо мутафаккирларни таъқиб этиш ҳаётнинг оддий кундалик меъёрларига айланаётгани аччиқ киноялар, кесатиқлар билан кескин фош этилади.

М. Булгаков асримизнинг энг мураккаб даврини — йигирманчи йиллардаги оғир шароитларни тасвирлашда бу образларга алоҳида эътибор берди ва қуйма характерлар яратди, — деб ёзади адабиётшунос олим А.Қулжонов, — Ч. Айтматов эса романда ҳаётимизнинг турғун даврини, саксонинчи йилларнинг бошларидаги воқеликни тасвир этди. Булгаков романи сюжетида мифологик воқеалар ва афсонавий қаҳрамонлар фаолиятини тасвирлаш марказий ўрин тутди. „Қиёмат“ („Кунда“) эса ундай эмас. Ч.Айтматов асарида ҳозирги реал воқеалар ва қаҳрамон фаолиятини тасвирлашда баъзан кўҳна ривоятларга, сирли афсоналар, фантастик сюжетларга таянади, холос. Булар бежиз эмас, албатта“.

Дарвоқе, Ч.Айтматов асарларида ўзгача тасвирни кузатамиз. Яъни унда тобора техника тараққиётига эришиб, мураккаблашиб бораётган бу дунёда эътиқодсизлик, диёнатсизлик, маънавий қашшоқлик, лоқайдлик, бир сўз билан айтганда, эзгулик билан ёвузлик ўртасидаги кураш каби муаммолар глобаллашиб бораётганлиги чуқур ташвиш ва безовталиқ билан қайд этилади. Ёзувчи мазкур асарда инсониятни келажакда кутаётган даҳшатли муаммоларни, мудҳиш манзараларни, шўро турмуш тарзини кўкларга кўтарган жамият тараққиётининг сўнгги босқичларидаги ўта зиддиятли жараёнларни қизиқарли бадиий лавҳаларда тасвирлар экан, тарихий даврлар, макон-замонлар, турли таълимотлар ва инсонлар тақдирини бир-бирига мантиқан боғлайди, уйғунлаштиради. „Мен, қиёмат-қойим деганда дунёни атом бомбалари билан кунпаякун қилиб юборишни тушунмоқ даркор, демоқчи эмасман, — деб ёзган эди муаллиф, — лекин яққол кўриниб турган ана шу хавф-хатар мени, тўқиб чиқарилган, диний-мистик маҳшардан эмас, ўзимизни ўзимиз гирифтор қилишимиз мумкин бўлган ва аслида

ҳам қиёмат-қойимнинг ҳиди келаётган дунёвий ишлардан кўрқиш лозимлиги ҳақида бонг уришга чорлади“¹.

Асарда тасвирланган Ола Мўнгу музлик тоғи ва Мўйинкум даштларида бўлиб ўтаётган воқеа-ҳодисалар, Иисус Христос ва Понтий Пилат ўртасидаги инсон, дин, эътиқод ҳақидаги баҳс-мунозаралар, миллий-озодлик ҳаракати вакилларининг умумлашма образи — кўрбоши Гурам Жухадзе бошчилигидаги гуруҳ ва бу гуруҳ таркибига кириб олган жосус Сандро ёки ожиз, нотавон бўри Акбара (Оқ Барра) ва Тошчайнар ҳамда Авдий Каллистратов, Бўстон Уркунчиев образлари тасвирланган сюжет чизиқлари қайси бир жиҳатлари билан бир-бирига боғланган ва бири иккинчисини тўлдиради, бойитади, барча сюжет чизиқларининг ниҳоясида эса фожиавий қисмат ва тақдирлар ётади. Чунончи, Иисус Христос (Исо алайҳиссалом)нинг якка худолик динини тарғиб қилганлиги, илоҳий, инсоний ва тарихий қарашлари учун чормих қилиниши, инсонийлик қиёфасини йўқотган афюнгарларга қарши тенгсиз кураш олиб борган ва янги Худо кашф этмоқчи бўлган диний семинарчи, соф ниятли олижаноб инсон Авдий Каллистратовнинг Мўйинкум даштида ваҳшийларча қатл этиб кетилиши, „Олтовлон ва еттинчи“ балладасидаги кўрбоши Гурам Жухадзе ва унинг йигитларининг айғоқчи Сандро томонидан қириб ташланиши, виждон азобида қовурилган Сандронинг пировардида ўзини ўзи отиб ташлаши, шунингдек, Ола Мўнгу тоғидаги тубсиз музлик ўпқонига оти билан ғарқ бўлган бегуноҳ Эрназар қисматида ҳам, кўз қорачиғи — норасида фарзандини олиб қочаётган аламзада бўрини отаман деб, қутилмаганда ўз ўғли Кенжашни бирга қўшиб отиб қўйган Бўстон Уркунчиевнинг қисматида ҳам, шум ниятда ёвузлик йўлига кирган худбин Бозорбой саргузаштларида ва ниҳоят ўқувчининг меҳрига сазовор бўлган Акбара ва Тошчайнарларнинг тақдирида ҳам қиёмат кўпади — ҳамма-ҳаммаси фожиага учрайдилар. Муаллиф айтганидек, „ҳаёт шундай қурилганки, эзгулик ҳар доим тақчил, ёвузлик эса ҳаминқадар, ошиб-тошиб ётибди“. Муаллиф асар аввалида, барча соф ниятли кишилар аҳил, ҳамжиҳат бўлиб бирлашганларида ва

¹ Чингиз Айтматов. Ё ҳаёт, ё мамот. „Ёшлик“ журнали, 1986 йил, 10-сон, 64-бет.

курашганларида қиёмат қўпмаслиги, фожиа устига фожиа юз бермаслиги, олижаноб инсон Авдий, Гурам ва унинг йигитлари, Эрназар, Кенжаш ва бошқалар омон қолиб, ўз „орзу-ниятларига етишлари“ ҳам мумкин эди, деган хулосага келади.

Адиб ҳаётдаги мудҳиш ҳодисаларнинг юзага келишига асосий сабаб табиат ва жамиятда мавжуд бўлган меъёрларнинг, мутаносибликнинг қўпол равишда бузилаётгани, ижтимоий тангликлар, инсонларнинг номатлуб, номуносиб хатти-ҳаракатлари — маънавий инқироз, лоқайдлик, ёвузлик, зўравонлик, ўз инсоний моҳиятидан чекиниш эканлигини таъкидлар экан, унинг олдини олиш учун жумлаи жаҳон ҳамжиҳатликда — биргалашиб курашиши зарурлигини алоҳида уқтиради.

Чингиз Айтматовнинг мақсад-муддаосини, бадиий ниятини, концепциясини тўғри ва мукамал тушуниш учун китобхондан чуқур билим, идрок ва юксак эстетик маданият талаб қилинади. Унинг асарларини эскича ўлчовлар, эскича мезонлар билан ўлчаб бўлмайди. Ч.Айтматов асарларида қаҳр ва муҳаббат, висол ва ҳижрон, соғинч ва ўкинч туйғулари бир-бири билан мураккаб бир тарзда, айни чоғда уйғунлашган ҳолда намоён бўлади ва муаллифнинг аксарият асарларида бўлгани сингари ушбу романида ҳам реал воқелик билан фантастика ақл бовар қилмайдиган даражада омухталашиб кетади. Адиб тасвирлаётган оддий воқеалар замирида катта фалсафа ва ҳикмат ётганлигини тасаввур қилиш учун асардаги Гурам Жухадзе ва унинг йигитлари тасвирланган „Олтовлон ва еттинчи“ балладасидаги Ватан таърифини, „Ватан билан видолашув“ эпизодини эслаш кифоя. Асарда грузин миллатининг маънавий сиймосини, Ватан тушунчасининг теранлигини ҳеч ким бу қадар содда, аниқ ва жозибадор таърифламаган бўлса керак.

90-йилларнинг ўрталари, яъни муаллиф ижоди камолот чўққисига кўтарилган йилларда унинг навбатдаги романи — „Кассандра тамғаси“ („Охирзамон нишонлари“) (1995) яратилади. Мазкур асар ҳам адибнинг бошқа кўпчилик асарлари сингари ўқувчилар орасида, адабий жамоатчиликда катта қизиқиш уйғотади, қизғин мунозараларга сабаб бўлади. Кўпчилик асарни Айтматов фалсафий, фантастик қарашларининг улкан маҳсули, юксак чўққиси деб баҳоласа, баъзилар, унинг моҳиятига етмасдан, бадиийликдан йироқ, ҳеч кимга кераги йўқ,

ёзувчининг кутилмаганда алахсираши, дейишгача бориб етдилар. Бунга Б.Бондаренконинг „Наш современник“ журналида эълон қилинган „Насл-насабини билмаган Чингиз“ („Чингиз, не помнящий родство“) сарлавҳали мақоласини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Ёзувчи романда грек (юнон) мифологиясидаги бир ривоятдан ижодий фойдаланиб, ўта замонавий — ижтимоий муаммоларни ёритар экан, бугунги лоқайдлик, ёвузлик, ваҳшийлик уруғларининг келажакда мудҳиш оқибатларга олиб келишини космик юксакликдан башорат қилади ва инсониятнинг эртанги кунини ҳақида ҳозир, шу бугун бош қотиришга чақиради.

„Ҳар қандай жиноят, ахлоқсиз хатти-ҳаракат ирсият ўтлоқларида қайта униб чиқиш фаслини кутиб ётади. Охир-оқибат, аслидан кўра юз чандон, минг чандон ёвуз, тажовузкор куч юзага келади ва унга гуноҳкор ҳам, гуноҳсиз ҳам дучор бўлади... Менинг романдаги мақсадим — тарихдан ҳикоя сўйлаш эмас, китобхон эътиборини келгусига қаратиш, хавотирнинг олдини олиш учун тегишли чоралар кўриш эди“. Чингиз Айтматовнинг „Кассандра тамғаси“ асаридан (қирғизлар уни „Шайтоннинг эн тамғаси“ деб ўгиришган) англашиладиган асосий маъно — шу.

Янада аниқроқ қилиб айтганда, ромanning мазмуни қуйидагича: Иккинчи жаҳон уруши йиллари, субҳидамда бир аёл туғилган чақалоғини адёл устидан қоп-матога ўраб, болалар уйининг эшиги олдида, қор устига ташлаб кетади. Андрей Крильцов деб ном олган ташландиқ бола ўта зеҳли бўлиб улғаяди, мактаб ва тиббиёт институтини тугатгач, генетик олим ва академик бўлиб етишади. У ўқиб юрган кезларидаёқ сунъий одамлар авлодини яратиш шайдосига айлана боради ва бу соҳада ақл бовар қилмайдиган натижаларга ҳам эришади. Бундай „кашфиёт“ коммунистик партиянинг диққат марказида ва ҳомийлигида эди. Партия МКнинг мафкуравий ишлар котиби Вадим Петрович Конюханов „кашфиётчи“ Крильцов билан бўлган суҳбатда олим ишига юксак баҳо бериб шундай дейди: „Бутун дунёда коммунизм ғалаба қозониши учун бизга ота-онаси номаълум, сунъий етиштирилган иксзурриётлар керак. Иксзурриётлар феномени сиёсий жиҳатдан ҳайрон қоларли даражада порлоқ истиқболга эга. Бу шундай ўткир куч бўладики, у биз-

дан фарқли ўлароқ, орқа-олдига қарамасдан, кўрқинч ва шубҳа нима эканлигини билмасдан бутун дунёда коммунизм ғалабаси учун курашади. Оила ва бошқа қариндошлик алоқаларини эски, зўравонлик дунёсининг қолдиқлари сифатида, худди ана шу иксзурриётлар, тарих ахлатхонасига улоқтиради... Болалар сунъий йўл билан, ота-оналарсиз бунёд этилади, тегишлича тарбия қилинади... Иксзурриётларнинг, шубҳасиз, афзалликлари шундаки, улар... коммунистик байналмилалнинг зарбдор кучи бўлиб қолади ва худди ана шу одамлар Ғарбга ҳал қилувчи зарба беражак!“¹

Охир-оқибат асарнинг марказий қаҳрамони Андрей Андреевич Крильцов, қилмиш-қидирмиш деганларидек, сон-саноқсиз иксзурриётларни дунёга келтирганидан, демак, ўз ихтиросидан ўзи даҳшатга тушиб тавба-тазарру қилади ва „энди менга ерда жой йўқ“ деганча халқаро экспедиция таркибида космосга парвоз қилади. Илмий экспедиция ишлари якунлангач, у Ерга қайтишдан бош тортиб, фазодаги орбитал станцияда қолади ва ўзини самовий роҳиб Филофей деб атаб, умумсайёра миқёсида кузатувлар олиб боради. У ўтмишда қилган гуноҳларини ювиш ниятида, инсон табиати ва тақдиридаги ёвузликнинг келиб чиқиши, намоён бўлиши ва оқибатларини ўрганишга аҳд қилади. Унинг тадқиқотлари эса қутилмаган натижаларга олиб келади.

Филофейнинг аниқлашича, она қорнидаги ҳомила ўз мавжудлигининг дастлабки ҳафталаридаёқ келажак тақдирини идрок қилар экан. Агар унинг пешанасига ёвуз шахс бўлиб яшаш ёзилган бўлса, ҳомиланинг ўзи туғилишни истамай, бўлажак онасига белги бераркан. Бу белги ўша ҳомиладор аёлнинг пешанасида кичкина доғ-холтамға шаклида намоён бўларкан (Филофей бу доғни „Кассандра тамғаси“, шундай белги бераётган ҳомилани эса „кассандра-эмбрион“ деб атайди). Аммо вақт ўтиши билан кассандра-эмбрион ўз тақдирига кўнар ва Кассандра тамғаси ҳам йўқолиб кетаркан. Филофейни ташвишлантирган асосий нарса — кейинги йилларда шундай эмбрионларнинг бутун сайёра бўйлаб кўплаб учраётгани эди.

¹ Чингиз Айтматов. „Охирзамон нишонлари“. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. — Т.: 2007 йил, 137—138-бетлар.

Шу сабабли олим-роҳиб одамларни бу ҳолатнинг сабабларини аниқлаш ва оқибатларини бартараф этишга чорлаб, Рим папасига очиқ хат ёзади, унинг бир нусхасини чоп этиш учун „Трибюн“ газетасига юборади. Шу билан бирга, Ердагилар умумий аҳволни яхшироқ англаб етишлари учун сайёрага зондаж-нурларни йўналтиради. Мутлақо хавфсиз бўлган бу нурлар таъсирида Кассандра тамгалари ёниб-ўчиб, аниқ кўрина бошлайди.

Бироқ Ер юзи аҳолиси — олимлардан тортиб кассандра-эмбрионли ҳомиладор аёлларгача — унинг бу қарашларини қабул қилмайди, Ерликлар Филофейга лаънатлар ўқиб уни космосдан уриб туширишни талаб қиладилар. Америкалик башоратчи олим Роберт Борк эса Филофей кашфиётига хайрихоҳлик билдиргани учун жунбушга келган оломон томонидан шафқатсизларча ўлдирилади.

Буларни кўрган Филофей ўзини гуноҳкор санаб, Ердагилар билан ўтказилган матбуот анжумани пайтида тавба-тазарру қилади. Шу суҳбатда ҳам ўз фикрини билдириб, одамларни огоҳликка чорлайди: „Кассандра аломати — нуқсон ҳам, иснод ҳам эмас. Асло, мен тушунтириб бердим: бу кассандра-эмбрионнинг одам боласида авлоддан-авлодга жамғарилиб борилаётган ёвузликка муносабати, бу биз билан сизни огоҳ қиლაётир. Дунё охир бўлишининг сабаби ўзимизда — Кассандра тамғаси ана шундай нишонadır...“¹

Сўнгра у халқ олдидаги тавба-тазарруси самимий эканлигига ишонч ҳосил қилишлари учун ўзини ўлимга маҳкум этади: тўғридан-тўғри эфир пайти, телеэкранлар қаршисидаги миллионлаб кишилар кўзи олдида очиқ фазо қаърита йўл олади. „Кассандра тамғаси“, асосан, ана шу зиддиятли воқеалар асосига қурилган асардир.

Асар билан танишган китобхон гўёки адибнинг „Эй, одамлар, Аллоҳ сизга ўзининг беҳисоб сифатларидан бири бўлмиш яратувчиликни бахш этган бўлса, нега уни суиистеъмол қилиб ўзингизча одам яратишга уриниб тирикликнинг мангу барқа-

¹ Чингиз Айтматов. „Охирзамон нишонлари“. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. — Т.: 2007 йил, 206—207-бетлар.

рорлигига раҳна солаясиз? Ер силкинишлари, экологик фожиалар, ядро синовлари, яқин қавмлар ўртасидаги қатлиомлар, жиноятчилик, терроризм, гиёҳвандлик, фоҳишабозлик каби бало-қазолар етмагандай, яна сунъий одам яратиш билан Яратувчининг ишларига аралашаясиз? Бу ҳаракатларингиз билан Унинг қаҳрига учрамайсизми?“ деган хитобини эшитгандек бўлади. Бундай мудҳишликларни тилга олар экан, ёзувчи одамларни инсофга, адолатга, диёнатга чақиради ва улардан огоҳ бўлишга, имон, эътиқодга даъват этади.

Антик адабиётда, юнон мифологиясида Кассандра образи анчагина машҳур бўлиб, у тақдир маъбудаси саналади. Тангри Аполлон гўзал ва оқила Кассандрани севиб қолади. Лекин Кассандра тангри Аполлоннинг севгисини рад этади. Бундан ғазабланган Аполлон гарчи Кассандрага келажакни башорат қилиш истеъдодини инъом этган бўлса-да, пировардида „сенинг башоратингга одамлар ишонмасин“, деб дуойи бад қилади. Масалан, Кассандра Троя шаҳри ҳалокатини башорат қилади. Лекин трояликлар бунга ишонмайдилар. Ч.Айтматов ҳам одамларни имонсизлик, диёнатсизлик, ахлоқсизлик, маънавий манқуртлик ва лоқайдликлардан йироқ бўлишга ундайди, ўз маърифий башоратларини илгари суради.

Муаллиф мазкур асарида ҳам „Қиёмат“ романидаги сингари Ер куррасида бутун инсониятга таҳдид солаётган низо, жанжаллар, наркомания билан ёшларни заҳарлашдан мўмай даромад олаётган наркобизнес вакиллари, мафиябозлик, қирғин урушларини ақлга сифмайдиган салбий ҳодисалар деб қоралайди, бутун инсониятни бундай даҳшатли фалокатлардан огоҳлантиради.

Чингиз Айтматов орадан ўн йил ўтиб жаҳон китобсеварларига тақдим этган сўнги асари — „Қулаётган тоғлар“ („Мангу қайлик“, 2006) романи билан ўзининг сўнги сўзини айтиб, бетакрор ижодига охириги нуқтани қўйишга муваффақ бўла олди. Шуни ҳам айтиш керакки, адабнинг қалбида ушалмай қолган қат-қат орзу-ниятлар ўзи билан бирга кетди. Ҳаёт деганлари шу бўлса керак...

Ўз анъаналарига содиқ қолган ёзувчининг ушбу асарида ҳам умумжаҳон миқёсида фикрлаши, янгиланаётган дунёда азалий кадриятларни сақлаб қолишга ундовчи даъвати акс эттирилган.

Асарни ўқир эканмиз, дастлаб, унда Айтматов ижодига хос шаклий анъаналар кўзга ташланади — романнинг икки хил номланиши; замонавий воқеалар билан бирга қадимий афсона сюжетининг ёнма-ён олиб борилиши; инсониятнинг келажаги учун қайғуриш; инсон ва табиат бирлиги тасвири; жониворлар образининг ҳам худди инсонлардек характер даражасига олиб чиқилиши; инсон руҳиятидаги ички қарама-қаршиликлар инъикоси... Шу билан бирга, унда замонавий муаммолар — ҳар томонлама глобаллашиб бораётган бозор иқтисодиётининг кишилар маънавиятига турлича таъсири, табиат ресурсларидан оқилона фойдаланмаслик оқибатида келиб чиқаётган оламшумул офатлар ташвиши ҳам қаламга олинган. Романдаги ҳар бир жумла, ҳар бир сўз ўз ўрнида қўлланилганлиги, образлар тилининг аниқ, равшанлиги, жонли — жозибадорлиги, вазиятга мос жумла қурилишлари китобхонни ўзига жалб этмасдан қолмайди, шу жиҳати билан ўқувчини асар воқеалари ичига олиб киради, қаҳрамонлар билан бирга қору муз кечиб фикрлашга, қувончу қайғуришга, инсон фаолиятининг мудҳиш оқибатларини ўз шу-урида туйишга ундайди.

Мухтасар қилиб айтганда, асар инсон тақдиридаги ўта мураккаб кечмишу жумбоқларни тамомила янгича, ўзига хос бадиий-фалсафий талқин ва таҳлил этганлиги билан қимматлидир. Бу ҳолни асарнинг дастлабки жумлалариданоқ англаб олиш мумкин: „Ҳаммага ҳамиша тааллуқли бўлган бир беистисно ҳақиқат борки, тақдирнинг нима эканини, туғилишиданоқ пешанасига нима ёзиб қўйилганини ҳеч ким олдиндан билолмайди, кимнинг қисмати қандай — ҳаётнинг ўзи кўрсатади, акс ҳолда тақдир қанақасига тақдир бўлсин... Олам яратилгандан бери, жаннатдан қувилган Одам Ота билан Момо Ҳаво замонидан буён ҳамиша шундай бўлган, тақдирнинг сир-асрорлари ҳаммамиз ва ҳар биримиз учун асрлар оша, кунма-кун, соатма-соат, дақиқама-дақиқа, ҳар лаҳзада жумбоқлигича қолаётир...“

Романнинг асосий воқеалари Тяньшан тоғларида содир этилиб, унда замоннинг зайли билан икки тақдир, икки жонзот — асар бош қаҳрамони таниқли журналист Арсен Саманчин билан йиртқич ҳайвон — қорли тоғлар қоплони Жаабарснинг тақдирлари тўқнаш келиб қолади ва уларнинг чексиз изтиробла-

ри, саргузаштлари самовий боғланишда параллел қўйиб тас-
вирланади.

Асар бош қаҳрамони — таниқли ёзувчи-журналист Арсен Саманчин болалигидан эшитиб келгани — қорли довонда кўзга кўринувчи сароб — Мангу қайлиқ ҳақидаги афсона асосида ўз севиклиси — хонанда Ойдана Самаровага атаб опера ёзмоқни ният қилади. Аммо Ойдана бир продюсернинг сўзига кириб, уни тарк этади ва ўз юксак санъатини шоу-бизнесга алмашти-
ради: ресторанлар, стадионлар ва ҳоказоларда куйлашга ўтади. Рухан эзилиб, севги ўтида қовурилган Арсен эса аламига чидай олмасдан ҳамма нарсадан воз кечиб, ўзи туғилиб ўсган қадрдон тоғли қишлоғига бош олиб кетади, у ерда эса амакиси тоққа келаётган икки нафар саудиялик миллиардер учун қирилиб бораётган ҳайвон зоти — қор қоплонини овлашни уюштираётган бўлади. Арсен Саманчин амакисининг таклифига кўра уларга таржимонлик қилишга рози бўлади, аммо унинг асосий мақсади — шу йўл билан қуролни қўлга киритиб, Ойданани йўлдан оздирган продюсердан қасд олиш эди. Бироқ муаллиф айтганидек, тақдир тақозосини ҳеч ким олдиндан айтишга қодир эмас. Бошқача айтганда, асар қаҳрамони бу ерда сўнгги муҳаббати, сўнгги ажал соатлари кутиб турганини билмасди... Қорли до-
вонда у худди ўзи каби ёлғизланиб қолган, тўдасидан ҳайдалган яна бир жондор — кекса қор қоплони билан тўқнаш келади...

„Қулаётган тоғлар“¹ асари бу — Мангу қайлиқ ҳақидаги буюк оқиннинг сўнгги қўшиғи, реал ҳаёт билан афсоналарга йўғрилган ўлмас санъат асари бўлиб қолди.

Мухтасар қилиб айтганда, Чингиз Айтматовнинг энг яхши қиссалари сингари инсон тафаккури ва маънавиятини бойитувчи „Асрни қаритган кун“, „Қиёмат“, „Кассандра тамғаси“ („Охирзамон нишонлари“), „Қулаётган тоғлар“ („Мангу қайлиқ“) каби бадиий баркамол романлари ҳам ижтимоий па-

¹ Ўрни келганда шуни алоҳида қайд этиб ўтиш керакки, биз мазкур ишимизда муаллифнинг сўнгги романлари, шу жумладан, „Қулаётган тоғлар“ романини, вақт имкониятига кўра атрофлича таҳлил ва тадқиқ этишга улгурмадик. Китобдаги бу каби етиш-
мовчиликлар, нуқсонлар келгусида албатта ҳисобга олинади.

фоси, гоъвий-бадий теранлиги билан кишилар қалбини ҳаяжонлантирмоқда. Эндиликда бу асарлар бутун башариятни лоқайдлик, ёвузлик, ваҳшийлик оқибатларидан огоҳ этиб, уларни эзгуликка даъват қилмоқда.

АДАБИЙ ДЎСТЛИГИМИЗ — АБАДИЙ ДЎСТЛИГИМИЗ

Чингиз Айтматов янги типдаги санъаткор сифатида доимо ижтимоий ва адабий ҳодисаларнинг моҳиятини англаб олишга, ўз фикр-мулоҳазалари билан ўртоқлашишга интиларди. У доимо янгилик изловчи, ҳаётдаги прогрессив ўзгаришларга пешвоз чиқувчи адибгина эмас, айна вақтда, бутун талантини, кучкуватини ана шу янгиликларни, ҳаётдаги илғор тенденцияларни кенг оммалаштиришга сафарбар этган толмас курашчи, журъатли санъаткор ҳам эди. Бу ҳол уни, биринчидан, бадий наср соҳасида юксак поғонага кўтарган бўлса, иккинчидан, уни атоқли жамоат арбоби сифатида танитди.

„Мен учун, — деб ёзган эди адиб, — давримиз санъатининг бош масаласи — бу ҳақиқий гуманизм масаласидир... Шубҳа йўқки, гуманизм ҳамиша, ҳамма даврларда ижтимоий фикрнинг нишони, муҳим аломати бўлиб келди; бироқ менимча у ҳозир, бизнинг давримизда янгича мезон, янгича аҳамият касб этаётир. Давримизнинг гуманистик прогрессив адабиёти инсонга унинг улуғворлигини, фақат ўз интеллекти ва унинг ҳосилаларида кўринадиган улуғворликни эмас, балки инсонга хос барча хислат ва фазилатларнинг мажмуи бўлган, қадимда одамлар уни оддийгина қилиб „қалб“ деб атаган нарсанинг улуғворлигини ҳамиша ҳормай-толмай эслагиб туриши керак“¹.

Чингиз Айтматов ўзбек халқи, ўзбек китобхонларининг ҳам садоқатли дўсти, ардоқли биродари эди. Унинг деярли барча бадий асарлари ўзбек тилига юксак савияда ўгирилиб, неча ўн минглаб нусхада қайта-қайта нашр этилиб, аллақачонлар ўзбек китобхонларининг ҳам дил мулкига айланган. Замондош адиблар орасида ҳали ҳеч бир ёзувчининг асарлари ўзбек адабиётида бу қадар кенг шуҳрат қозонмаган, десак муболаға бўлмайди.

¹ „Известия“ газетаси, 1973 йил 9 июль.

Чингиз оға ўзбек халқининг шаън-шавкатини ҳамиша баланд тутиб, унинг халқаро майдондаги обрў-эътиборидан қувончларга тўларди. У ўзининг қатор бадиий асарларида, хусусан, илмий-назарий, публицистик мақолаларида ўзбек халқи, унинг бой маданияти, адабиёти, кўҳна тарихига оид ютуқлари ҳақида ҳаяжон билан, қардошлиқ меҳри билан тўлиб-тошиб сўзлаган сўзлари ҳамон ёдимизда: „Ўзбек халқининг тақдирини ўз тақдиримдан ажратиб қаролмайман“; „Агар Ўзбекистоннинг ҳамма пахтасини жамулжам қилиб, вагонларга ортिलाдиган бўлса, Ердан то Ойга қадар етадиган эшелон зарур бўлгани ҳақида очеркларимда ҳикоя қилганман. Бунинг сира муболага жойи йўқ“, деган эди муаллиф.

1985—88 йилларда „пахта иши“, „ўзбеклар иши“ деб тўқиб чиқарилган туҳмат натижасида Ўзбекистонга ва унинг халқи шаънига бўҳтонлар ёғдирилдики, Ўзбекистон ва ўзбеклар ҳақида бир оғиз илиқ сўз айтиш амри маҳол бўлиб қолган бир пайтда Чингиз оға ўзбек халқи шаънига илиқ гаплар айтди, иззат-нафси қат еган халқнинг руҳини кўтаришга ҳаракат қилди.

Ёки 1990 йилда Ўш ва Ўзганда қонли тўқнашувлар содир бўлганда ҳам Чингиз оға ўзининг холис ва ўктам овози билан бизга ҳамдам, ҳамдард ва ҳамнафас бўлди. Икки туркий қавмни бир-бирига гижгизлаган ёвуз кучлардан огоҳ бўлишга чақириб, „Известия“ газетасида эълон қилинган „Жаҳаннам узра қарғалар фарёди“ мақоласида бу машғум воқеани ўзи шундай шарҳлаган эди: „Биз тарихни қанчалар ўзимизга маъқул томонга буришга уринмайлик, у ҳеч қачон аслидагидан бошқача бўлиб қолмайди. Миллий низолар шуниси билан кўрқинчилики, ҳар бир тараф одамлар бошдан кечираётган азоб-уқубатларни фақат миллий белгига кўра, ўз йўқотишлари ва даъволарига кўра қабул қилади. Шу билан бирга, кўр-кўрона ўч олиш истаги ўз-ўзидан жўш уради, бу бениҳоя даҳшатли бир юқумли кабарсаллик — нафрат вабосини урчитади. Нафрат вабо каби урчитгандан сўнг, худди тоғдан тушган сел оқими янглиғ бир зумда оёасрлар давомида шаклланган ақл-идрокни босиб-янчиб, суриб экетлади. Халқнинг фожиаси бу. Шунда қасос олишга интилган тарафлар ўртасига тушган ҳар ким улар учун ҳам, булар учун ҳам душманга айланади. Яраштирувчининг фожиаси ана шунда...

Ўша куниеъ Чкалов номидаги аэродромдан бир гуруҳ ўртоқлар билан ҳарбий самолётда учиб кетдим. Тошкентга қўнишимиз биланоқ, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг раиси Одил Ёқубов билан телефонда боғландим. Биз учрашдик. Тайёрагоҳнинг ўзида шошилишч кенгаш ўтказдик. Вазият кундай равшан эди: икки қардош халқ бир-бирининг ёқасига ёпишиб туришарди. Қарама-қаршилиқни қандай қилиб бартараф этиш мумкин? Кутилмаганда аланга олиб кетган низони қандай йўсинда тўхтатиб бўлади? Бизни ана шундай муаммолар қийнади. Ҳар бир соатда янги хабар етиб келарди, юракларимиз ўртаниб, амалий ҳаракатга шошилар эдик.

Тез орада менинг келганимдан хабар топган Ўзбекистон раҳбари Ислон Каримов аэропортга етиб келди. Ҳар доимгидек муайян бир масалага бутун диққат-этиборини жамлаган, ҳаракатчан, ғайратли эди. Яккама-якка чин дилдан гаплашдик... Каримов билан гапимиз бир жойдан чиқди. У менинг фикр-мулоҳазаларимни батамом қўллаб-қувватлади ва самолёт зина-поясига қадар кузатиб қўйди.

Қадимдан қон-қардош бўлган икки халқ ўртасида пайдо бўлган нифоқни бартараф этиш борасида ўшанда Ислон Каримов улкан давлат арбобига муносиб бўлган ақл-идроқ, донолик намунасини кўрсатди“.

Яна тарих ҳақида сўз юритиб, Чингиз оға шундай бир ажойиб муқоясани келтирган эди, яъни тарихда кўҳна Византия Қадим Русга қандай таъсир кўрсатган бўлса, қадим ўзбек маданияти, адабиёти ҳам Марказий Осиёга шундай таъсир этганини мамнуният билан қайд этади. Биргина шу далилнинг ўзи ҳам алломанинг ўзбек халқига, унинг буюк маданияти ва адабиётига бўлган камоли эҳтироми ва муҳаббатининг ёрқин тимсолидир.

Адиб Тошкентда бўлиб ўтган Марказий Осиё давлатлари зиёлиларининг таъсис қурултойида сўзлаб, маънавий бирлик ҳақида, халқлар дўстлиги — адабиётлар дўстлиги ҳақида ғоят қуюнчаклик билан, деган эди:

„Биз, адабиётчилар, янги тарихий шароитда янги муаммоларга дуч келдик. Адабиётнинг бутунги вазифаси кечаги ўтган кунимиздаги вазифадан, зиёлининг жамият олдидаги ўрни ва масъулияти кечадан тамомила фарқ қилади. Ҳаёт, одамларнинг турмуш тарзи, ўй-фикрлари тамомила ўзгариб кетди. Ҳозир,

айтишим мумкинки, биргина Ўзбекистон ёки Қирғизистонда эмас, бутун минтақада, бутун дунёда ўзига хос тозариш жараёни давом этмоқда. Ўзликни англаш, ўзликка қайтиш фасли бо раётир. Тамойиллар ҳам, таомиллар ҳам ўзгарди. Миллий, умуминсоний қадриятлар қайтадан қаддини тикламоқда. Қуриб қолаёзган булоқлар, чашмаларнинг кўзлари очилмоқда. Умум-башарий тафаккур онг-шууримизга сингмоқда. Бундай шароитда адабиёт ўзгармай қолиши мумкинми? Мумкин эмас! Адабиёт энди чинакамига халқчил, миллатпарвар, маънавий тараққиётимизнинг садоқатли хизматкори бўлиши керак. Адабиёт учун, сўз учун шундай бир тарихий имконият вужудга келди. Буни қўлдан бой бермайлик...

Сир эмаски, — давом этади Айтматов, — авваллари биз, зиёлиларнинг борди-келдиларимиз, ижодий мулоқотларимиз яхши эди. Ютуқларимиз, ўй-хаёлларимиздан бохабар эдик. Декадалар, маданият кунлари ўтиб турарди. Энг яхши асарларимиз, романлар, қиссалар, драмалар, шеърый китобларни таржима қилардик. Киночиларимиз, рассомларимиз бир-бирларига жуда яқин эди. Энди-чи? Буларнинг ҳаммаси деярли тўхтаб қолди. Ҳозир ўзбек адабиётида, хусусан, ёш ўзбек адиблари ижодида қандай ютуқлар бор, улар не мавзуларни қаламга олмақдалар, қандай янги йўналишлар мавжуд — бундан биз томондаги тенгдошларингизнинг хабари йўқ. Ва, аксинча, бизда нима гап, ёзилаётган, чоп этилаётган асарларнинг мазмуни, гоъвий-бадиий савияси қандай — буни сизлар билмайсизлар. Бу кетишда бир-биримиздан жуда узоқлашиб кетамиз. Бир-биримизни танимай қоламиз. Бориб-бориб, бир-биримизга ишончсизлик, ҳадик кўзи билан қараш бошланади. Мен асло бўрттираётганим йўқ. Бепарво юраверсак, бир-биримизга интилимасак, шу даражага тушишимиз аниқ. Бу — тузатиш қийин бўлган катта маънавий фожиа бўлади...”

Адибнинг жон куйдириб айтган ушбу сўзлари ҳозирги кунимиз, ҳозирги адабиётимиз учун қанчалик муҳим, қанчалик долзарб эканлигини изоҳлаб ўтиришга ҳожат бўлмаса керак. Зеро, Чингиз оға айтганидек, ҳар бир миллий адабиётнинг ютуқлари бошқа қардош халқлар адабиётлари билан алоқаларнинг қанчалик яқин ва жонли эканлигига боғлиқдир. Адабиётлар дўстлиги миллий адабиётимизнинг янги парвозларига, янги равнақига гаров бўла олади.

Чингиз Айтматов дунёнинг ҳар бир бурчагидаги мухлисла-ри билан, шу жумладан, Жазоир, Венгрия, Франция, Куба, Бельгия, Люксембург ва бошқа бир қанча хорижий мамлакатларда сафарда бўлиб, ўзининг таниш ва нотаниш китобхонла-ри билан учрашиб турарди. У Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг конференцияларида, санъатнинг жамият ҳаёти-даги ўрни ҳамда вазифаларига бағишлаб ўтказилган халқаро йиғинларда, адабий анжуманларда, кинофестивалларда, китоб-хонлар конференцияларида иштирок этарди. Худди шунингдек, у аксарият ҳолларда Москва, Олмаота, Тошкент шаҳарларида-ги дўст-биродарлари билан мулоқотда бўлиб турарди. Айниқса, „Чингиз Айтматов ва Ўзбекистон“ мавзуи ўз мазмун-мундари-жасига кўра жуда хилма-хил ва ранг-барангдир.

Чингиз Айтматовнинг халқимиз шаънига айтган кўпдан-кўп самимий дил сўзлари, Миртемир, Зулфия, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ва бошқа шоир, ёзувчиларимиз ижодига берган юксак баҳоси ҳали-хануз ёдимизда ва биз учун қадрлидир.

Адабиётшунос олим, Чингиз Айтматов ижодининг нозик тадқиқотчиларидан бири Ғайбулла ас-Салом ўзининг „Мен сув ичган дарёлар“ китобида Айтматовнинг Ўзбекистонга, ўзбек халқига меҳри-ю, ўзбекларнинг Чингиз оғага бўлган муҳабба-тини жуда чиройли тасвирлайди: „Дунёда нима кўп, ёзувчи кўп. Зўр, иқтидорли, инсон қалбини ларзага солувчи соҳиби қалам-лар ҳам оз эмас. Аммо улар орасида Чингиз Айтматовчалик оқибатлисини, фақат ёзувчи сифатида эмас, балки халқимиз-нинг дўсту қадрдони сифатида бундай Одамохунни топиш қийин. Бугун марказий матбуот (собик Иттифоқ матбуоти дейилмоқ-чи) зўр бериб „ўзбеклар иши“ ҳақида оғиз кўпиртириб ёзиб турган бир пайтда... у қайғумизга қайғудош, елкамизга елка-дош, бағримизга бағирдош бўлиб, жумхуриятимиз, унинг меҳ-наткаш одамлари ҳақида бор ҳақиқатни айтишга журъат этди. Унинг ўзбек элига ишонч тўла дилкушо сўзларида ачиниш, изтироб, таассуф... туйғуларини илғадик... Юз йиллар ўтар, ўзбек халқи Чингиз Айтматовнинг бундай ғурур, таскин ва ҳамдард-лик билан айтган ҳалим сўзларини унутмайди. Унутолмайди. Дориломон кунларда нима кўп, ҳар хил дўст, оға, қардош,

биродар кўп. Бироқ, айтадилар-ку, „Мол дўстинг бошқа, жон дўстинг бошқа“ деб... Чингиз ўзбек халқининг жон дўсти“¹.

Эки Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Чингиз оғанинг улкан дўсти Одил Ёкубовнинг самимий, илиқ сўзлари эътиборлидир: „Бизнинг ошнолигимиз, дўстлигимиз ярим асрлик синовдан ўтган, — деб ёзган эди у, — бир-биримизнинг диёримизда тез-тез бўлиб, ўзбек-қирғиз дўстлиги ҳақида, адабий-маданий алоқаларимиз тўғрисида бир неча бор юракдан суҳбатлашганмиз.

Аллоҳ таоло менга бир неча йил шу улуғ инсон билан ёнма-ён туриб ишлашни насиб этди. Мен буни тақдирнинг бир инояти деб биламанки, шу давр мобайнида мен дўстимнинг ижодидан ташқари шахси, ички дунёси, табиати ҳақида муайян тасаввурга эга бўлдим. Орамиздаги илиқлик янада теранлашди, самимиятга самимият қўшилди. Энг муҳими, у ғоят камтар инсон бўлиши билан бирга, умумжаҳон адабиётининг билимдони. Бизнинг ўтмишимизни ҳам, ҳозирги адабий жараёнимизни ҳам жуда яхши билган машхур донишманд, сўнмас кўёш эди“.

Бу жиҳатдан аллома олим, академик Воҳид Зоҳидовнинг куйидаги сўзлари Одил оғанинг сўзлари билан жуда-жуда уйғунлашиб кетади: „Биз у билан кўпдан бери дўстмиз, қатор-қатор мамлакат ҳамда шаҳарларда, ҳар хил анжуманларда кўришганмиз, суҳбат қурганмиз ва ҳар гал унинг бир олам билимига, камтарлиги ҳамда самимийлигига, умуман, улуғларга хос ажойиб фазилатларига қойил қолганмиз.

...Мен юқорида уни бизнинг адибимиз, дедим. Ҳа, Чингиз Тўрақулович ижоди алоҳида тақдир ва характерга эга бўлган нодир сиймолардандир. У қирғиз халқигагина мансуб бўлмасдан, ўзбекнинг ҳам улкан, жонажон ва эъзозланган фарзандларидан биридир. Унинг деярли барча асарлари ўзбек тилида нашр этилган ва адабиётимиз хазинасидан, санъатимиз саҳналаридан жой олган. Бунинг устига, у ўзбек халқи бадиий маданиятининг бой тарихи ва ҳозирги тараққиёти билан жуда яқиндан қизиқади, катта муҳаббат ва фахр билан қарайди, ҳозирги ул-

¹ *Ғайбулла ас-Салом*. Мен сув ичган дарёлар. — Т.: „Ёш гвардия“ нашриёти, 1990 йил, 157—158-бетлар.

кан ёзувчиларимиз билан ижодий ҳамкорлик ва самимий дўстлик алоқаларини қанда қилмай давом эттириб келади“¹.

Чингиз Айтматовнинг ёрқин сиймоси ҳақида сўз борар экан, адиб таваллудининг 50 йиллик тантаналарида иштирок этганим тасаввуримда гавдаланаверади.

Азим Тошкент шаҳрининг ҳозирги Амир Темур хиёбони бекати билан шундоққина тугашиб кетган „Ўзбекистон“ меҳмонхонасининг муҳташам биноси ёнгинасидамиз. 1978 йилнинг 20 октябри. Йигирманчи асрнинг машҳур ва севимли адибларидан бири Чингиз Айтматовнинг 50 ёшга тўлиши муносабати билан унинг туғилиб ўсган диёри Талас водийсидаги Шакар овулида ўтказиладиган тантаналарда қатнашиш учун тўпланган дўстлар давраси: Зиёд Есенбоев, Одил Ёқубов, Шукрулло ака, тиббиёт ходими, профессор Шабот Хўжаев, камина Асил Рашидов ва бошқалар гурунглашмоқдамиз. Сўхбатимиз мавзуси — Чингиз Айтматов.

Ўз ижоди билан дунёга донг таратган Чингиз оға, 50 ёшлик таваллудини Марказнинг ҳашаматли залларида, республиканинг турли амалдорлари иштирокида дабдаба билан бошламай, ўзи туғилиб ўсган оддий овулда ўтказишни зиёда кўрди. Бу эса болаликларининг гувоҳи, ўзи билан бирга ўсган оддий маҳалла одамларига, ота-онаси ўсган тупроққа улкан муҳаббати ва ўтганларнинг руҳини шод этиш нияти эди.

Сафар айёми ҳам яқинлашди. „Кетдик!“ деди оқ фотиҳа бериб сафаримиз сардори. муҳтарам Одил ака. Итоат-ла йўлга равона бўлдик. Биз тушган машина ҳайё-ху дегунча шаҳардан узоқлашиб, янтоғу ёвшанзорлар билан ястаниб ётган қозоқ ва қирғиз даштлари бўйлаб қушдай учиб борарди.

Мана, Чингиз оғанинг гўзал маскани — мўъжазгина Шакар қишлоғига ҳам етиб келдик. Юбилей тантаналарига узоқ-ёвуқдан келаётган меҳмонларнинг кети узилмайди. Улар гўё азим дарё янглиғ қишлоқ сари оқардилар. Қишлоқ тарихида ҳали бунчалик одам йиғилмаган бўлса керак. Тумонат ичида биз қўноқлар сафи ҳам белгиланган базмгоҳлардан бирини эгалладик. Тантанали кеча бошланди. Ҳамманинг чехрасида қувонч

¹ В. Зоҳидов. Жаҳон адабиёти зарварақлари. — Т.: Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980 йил, 230-бет.

порларди. Меҳмонлар юбиляр шаънига икки оғиз ширин калом айтишга ошиқарди. Камина ҳам йиғилиш арафасида истиҳола қилиб ўтирмасдан Чингиз оғанинг пинжига бориб, икки оғиз салом-алигу қутловдан сўнг Жиззахда ўтказиладиган таъзия маросимига боришим зарурлигини айтиб, узр сўрашга журъат этган эдим. Шуни ҳисобга олган бўлсалар керак, биринчилар қатори сўз беришди. „Чингиз оға, тақдир тақозоси билан ажойиб, ўлмас асарларингизни таржима қилиш шарафига муяссар бўлган эканман, тўйга-тўёна деганларидек, бу улуғ айёмда фурсатдан фойдаланиб ўзбек тилига таржима қилинган ва аллақачонлар ўзбек халқининг маънавий мулкига айланган 2 жиллик асарларингизни тантанали равишда катта қувонч билан тақдим этаётганимдан беҳад мамнунман. Сизга соғлиқ-саломатлик тилаб, кўкўпар Олатов келбатли ижодингиз тобора юксалаверишига тилакдошмиз“, дедим. Айтган гапим шу бўлди. Чингиз оға китобларни хушнудлик билан қабул қилиб, самимий миннатдорчилик билдирди.

Сўз навбати истеъдодли шоиримиз, Чингиз оғанинг қадрдон дўстларидан бири Шукрулло акага берилди. Давра сукут сақлагандай. Шукрулло ака вазмин юриб, минбар сари яқинлашар экан, бироз ўйланиб қолди, сўнг: „Чингизнинг 50 ёшли тўйига келган меҳмонлар ҳам, у ҳақда сўзлашни ният қилганлар ҳам жуда кўп. Ўзбекистондан келган дўстларим қатори менинг ҳам икки оғиз сўзлашим табиий“, дея сўзни мухтасар қилиб, Чингиз оғага бағишланган „Чўққи устида қуёш“ („Қадах“) шеърини ўқишга киришди:

ЧЎҚҚИ УСТИДА ҚУЁШ

(Қадах)

Ҳайратга солади баъзан чўққилар,
Денгиз ўртасидан чиққан тик қоя...
Илоҳий мўъжиза сингари улар
Ҳайратга солади билониҳоя¹.

¹ Билониҳоя — бениҳоя (муаллиф).

Буюк чўққиларга чиқмоқлик учун
Осонми, қанчалар сўқмоқлар кезмоқ!
Денгиз қоясига етмоқлик учун
Осонми, долғалар ичида сузмоқ!

Нега хавф-хатар, шунча машаққат?
Коинот сирини изламоқ нечун?
Бир коса қимиз-у бурда нон билан
Ҳаёт лаззатини тотиш-ку, мумкин!

Талас тоғларининг ён этагида
Лойдан от ясаган оддий бир гўдак,
Уни тулпор қилиб ўз хаёлида
Буюк чўққиларга бўлганми етмак!

Она тупроғидан ҳаммомпиш ясаб
Ўз ишидан ҳайрон бўлганда бир дам,
Гўдак хаёлини бир нафас қамраб,
Мафтун қилганмикин ташвишли олам!

„Оқ кема“лар шунда кўринганмикан,
Кўринганмикин шу чоқ сувлар онаси!
Жамилалар дарди туғилганмикан,
Чин сўз Танабойнинг мунгли таънаси!

Бугун денгиз оша, уммонлар оша,
Қирғиз „Оқ кема“си сузиб юрибди.
Қасрга бормайин „Гулсари“ эса,
Юксак чўққилардан боқиб турибди.

Денгиз тепасида туман тарқалар,
Куёшда ярқирар олис чўққилар,
Эллик йил йўл босган дарғани бу он
Юз йиллик сафарга чорлайди улар¹.

(1978 йил)

¹ Шукрулло. Қасосли дунё. — Т.: „Ўзбекистон“, 1994 йил, 145—146-бетлар.

Ана шу сатрлардан сўнг қарсақ садолари янгради, адиб билан шоир кучоқлашиб, ўпиша кетди. Шукрулло ака шеърни эҳтирос билан ўқир экан, адиб асарларида меъёрига етказиб тасвирланган турфа хил образлару ранг-баранг манзаралар: Талас тоғлари пойида лойдан от ясаб буюк чўққиларга, космик юксакликка интилган мурғак боланинг одам ва олам ҳақидаги орзумидларию ўй-ташвишлари ҳам, тинчлик, осойишталик тимсолига, эзгу ниятлар рамзига айланган „оқ кема“нинг ойдин йўли ҳам, осмон билан сўйлашган Олатов чўққиларининг ярқираши ҳам, мовий Иссиққўл тўлқинларининг мавжланиши ҳам, бутун замини замон ташвишларини елкасига ортган, тиниб-тинчимас Эдигей ва Танабойларнинг девқомат қиёфалари ҳам, шўх ва шодон, чўпон қизи Жамиланинг жасорати ҳам, учар қушни эслатувчи Танабойнинг қўш қаноти, бутун элу оламга донг таратиб, унга шон-шухрат келтирган Гулсарининг садоқати ҳам — ҳамма-ҳаммаси худди кино тасмасига туширилгандай киши кўз ўнгида бирин-кетин гавдаланарди. Шоирнинг майин ва салобатли овози эса шууру қалбларга ёқимли куй таратаётгандай эди.

Узун гапнинг қисқаси, ўзбек биродарларининг юқорида сеvimли адиб шаънига айтган дил сўзларининг ўзиданоқ иккала халқ сўз санъаткорларининг бир-бирлари билан қанчалик яқин, қанчалик самимий дўст ва оға-ини бўлиб кетганларини тасаввур қилиш қийин эмас, албатта.

* * *

Бугунги кунда Айтматов асарларининг ўқувчилари қанчалик кўп бўлса, унинг асарлари асосида ишланган фильм ва спектаклларни томоша қилган санъат мухлислари сони ундан ҳам кўпроқдир. Чунончи, „Жамила“, „Биринчи муаллим“, „Сарвқомат дилбарим“ (экранда „Довон“ ва „Мен — Тяньшан“), „Бўтакўз“ (экранда „Жазирама“), „Сомон йўли“, „Алвидо, Гулсари!“, „Момо ер“, „Оқ кема“, „Эрта қайтган турналар“, „Соҳил ёқалаб чопаётган олапар“ каби асарлари экранлаштирилган бўлиб, уларни қанчалаб томошабинлар кўрмаган дейсиз. „Сомон йўли“, „Сарвқомат дилбарим“ қиссалари ҳамда Қ.Муҳаммаджонов билан ҳамкорликда ёзган „Фудзияма тепалигига чиқиш“ номли драматик асарлари эса театрларимиз саҳ-

наларида намоиш этилди. „Оқ кема“ қиссаси асосида яратилган кино асари учун Ч. Айтматов иккинчи бор (1977) Давлат мукофотига сазовор бўлди. Юксак санъат намуналари ҳисобланган ушбу саҳна асарлари, биринчидан, томошабинларимизнинг руҳий олами ва маънавий камолотининг юксалишига улкан ҳисса қўшган бўлса, иккинчидан, Чингиз Айтматов номи Шекспир, Шиллер, Эврипид, Софокл, Л.Толстой, Р.Тагор сингари жаҳон классиклари билан бир сафга қўшиди.

Ч. Айтматов ижоди ўрта мактабларда, олий ўқув юртларида қанчалик севиб ўрганилаётгани, адабиётшуносларимиз томонидан унинг асарлари қанчалик тадқиқ этилаётганлиги ҳақида гапириб ўтирмаса ҳам бўлади.

Чингиз Айтматов ўз мактабини яратган адиб. Унинг маҳорат мактабидан эндиликда жаҳондаги қанчадан-қанча ёш адиблар сабоқ олмоқдалар, ижод сирларини ўрганмоқдалар. Ўзбек адиблари ҳам бундан мустасно эмас, албатта, улар ҳам Чингиз оғани ўз устозларидан бири сифатида ардоқлайдилар. Чунончи, ҳаётдан ўтиб кетган Мирмуҳсин, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Суннатулло Анорбоев, Саъдулло Кароматов, Ўлмас Умарбеков, Шукур Холмирзаев, Тоғай Мурод ва бошқа айрим ёзувчиларимиздан сўнг Хайриддин Султонов, Муҳаммад Али, Учқун Назаров, Ўткир Ҳошимов, Тоҳир Малик, Дадахон Нурий, Раҳимжон Отаев, Мурод Муҳаммаддўст, Эркин Аъзам, Олим Отахон, Алишер Ибодинов, Шойим Бўтаев, Нурали Қобул, Ўктам Ҳакимали, Нормурод Норқобилов, Назар Эшонқул сингари кўплаб насрнависларимиз адибнинг маънавий меросидан, хусусан, реалистик проза соҳасидаги катта тажрибасидан ижодий баҳраманд бўлиб келмоқдалар. Бу эса галдаги ишланиши лозим бўлган алоҳида бир мавзудир.

Ч. Айтматов ижоди ва унда ифодаланган ажойиб фазилатлар ҳозирги кунда жаҳон миқёсида кенг ва қизиқиш билан ўрганилмоқда. Биргина Францияда, Польшада, Германияда ёзувчининг ижоди юзасидан ўнлаб илмий тадқиқотлар, номзодлик ва докторлик ишларининг ёзилаётганлиги бунинг ёрқин далилидир. Германияда Ч.Айтматов ижоди ҳақида Лейпциг университетининг профессори Роланд Опицнинг илмий асари босилиб чиққан. Парижлик қиз Одил Аршамбо „Қирғиз прозаси

тараққиётида Чингиз Айтматовнинг роли“ деган мавзуда докторлик диссертациясини ёзган ва ҳоказо.

„Жамила“ повести республикамизда етти марта нашр этилди. Кўпчилик асарларини ўз ичига олган „Сарвқомат дилбарим“ тўплами уч марта нашр бўлди. „Сомон йўли“ тўплами, „Алвидо, Гулсари!“, „Оқ кема“ китоблари қайта-қайта босилиб чиқди. „Шарқ“ нашриёт-матбаа акционерлик компанияси бош таҳририяти 2006 йилдан бошлаб, адибнинг уч жилдлик асарларини чоп этмоқда.

Чингиз оғанинг халқлар биродарлигини мустаҳкамлаш йўлидаги катта хизматлари юксак баҳоланиб, у 1997 йили Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг олти йиллиги муносабати билан „Дўстлик“ ордени билан тақдирланди. Шунингдек, 1998 йилда эса адиб муҳтарам Президентимиз Фармони билан „Буюк хизматлари учун“ орденини олишга сазовор бўлди. У қардош халқлар адабиётлари намояндалари орасида ушбу улуг мукофотга мушарраф бўлган ягона адибдир. У, шунингдек, улкан хизматлари учун „Меҳнат Қаҳрамони“ деган юксак унвонга муяссар бўлди. Айни пайтда, Неру мукофоти лауреати, Польшанинг „Табассум“ ордени нишондори ҳамда халқаро мукофот — „Тилла зайтун новдаси“ соҳиби эди.

Қирғиз халқининг ва адабиётининг номини бутун дунёга танитган Чингиз Тўрақулович Айтматов ижоди айни гуллаган чоғда, 2008 йилнинг 10 июнида Германиянинг Нюрнберг шифохонасида ўпка яллиғланиши хасталиги билан бу оламни тарк этди. Адибнинг хоки Қирғизистонга келтирилиб, Бишкек яқинидаги отасининг хоки қўйилган „Ота Байит“ қабристонига дафн этилди. Шарқ донишманди, аллома санъаткор, ҳақиқат ва адолат, гўзаллик ва эзулик куйчиси Чингиз Айтматовнинг номи мангуга ўчмагайдир. Илоҳим, охирати обод бўлсин.

Ч.Айтматовнинг вафоти муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг йўллаган таъзияномасида ёзувчи ижоди юксак баҳоланади:

„Атоқли адиб, мутафаккир, жамоат ва сиёсат арбоби Чингиз Айтматов воқеликни бадий образларда ёрқин акс эттириб, ҳистуйғуларимиз ва кечинмаларимизга терең таъсир ўтказиб, ўз асарлари билан жаҳон адабиёти хазинасига улкан ҳисса қўшган адиб-

дир. У ўзининг бутун ҳаёти ва ижоди билан халқлар дўстлиги ва ҳамжиҳатлиги, маданиятларнинг бир-бирини ўзаро бойитиши ҳамда маънавий қадриятларнинг ривожланиши учун курашиб келди.

Чингиз Айтматов ўзбек халқига ҳамиша дўсту қадрдон эди ва шундай бўлиб қолади. У ўз Ватанига садоқат ҳамда фидойилик билан хизмат қилиш тимсоли сифатида хотирамизда мангу яшайди“.

Чингиз Айтматов ўлими бутун инсоният учун тенгсиз йўқотиш бўлди. Қанчалаб ихлосмандлари, сафдошу замондошлари Чингиз Айтматов ўлими муносабати билан марсиялар битишди.

(Буюк адиб Чингиз Айтматов вафоти муносабати билан)

Буюклик ҳам ўз-ўзидан келмаган,
Руҳиятлар чарчоқ нима, билмаган,
Тахайюлнинг фалсафаси ўша кез,
Бўхтонларни назарига илмаган.

Барчасига чидадинг-ку, синмайин,
Уммонлардек тўлиб-тошдинг кун сайин,
Ютуғингни тортиқ қилдинг элинга,
Юртим дея елдек елдинг тинмайин.

Тоғлар аро сáдо келди йироқдан,
Энасойим тўлди алам-фироқдан,
Ўттиз ёшда улусингни улуғлаб,
Воқиф қилдинг илм деган чироқдан.

Шарку Фарбни ўз изминга қаратдинг,
Олатоғдай буюк ҳайкал яратдинг,
Осиёга, Оврупога ибратдир,
Зиё тўла экиб кетган дарахтинг.

Сени дедим: кенг оламнинг юраги,
Миллатларнинг эгилмаган тираги,
Ер юзига эзгулик деб бонг урдинг,
Курашларда ерга тегмай курагинг.

Тушларимда дилдан суҳбат қуриб тур,
Китобхонлар ҳар жумлангдан терар дур.
Руҳинг кезиб турганида, илтимос,
Она юртга гоҳо назар солиб тур.

*Умар Султонов,
Қирғизистон халқ шоири.
Қирғизчадан Ҳайдарали
Убайдуллаев таржимаси.*

Чингиз Айтматов бетакрор истеъдод соҳиби, беназир инсон эди. Ватанни севмоқ иймондандир, булбул чаманин севар, одам ватанин, деганларидек, ўз халқи, ватани ва адабиётини севган, унга чин кўнгилдан ва жон-дилдан хизмат қилган мўътабар зот, буюк адиб Чингиз Айтматовнинг номи ва руҳи мангу барҳаётдир. Унинг даврлар синовидан ўтиб келаётган ажойиб, ўлмас асарлари бугунги кунда янги ёш авлоднинг онг-шуурида ўзига муносиб жой олмақда, қалбига завқ-шавқ бағишламоқда.

Йиллар, асрлар ўтиши билан инсон кўрки-гўзаллиги у ёқда турсин, ҳатто алп тоғлар ҳам, инсон даҳоси яратган маҳобатли обидалар ҳам ҳусн-тароватини йўқота боради. Фақат буюк даҳолар яратган ва даврлар синовидан ўтган ўлмас асарларгина мангуликка даҳлдордир. Бундай асарлар асрлардан-асрларга ўтадики, улар йиллар шамолига дош бериб, маъно-моҳиятини асло йўқотмайди, Чингиз Айтматовнинг бой адабий мероси, у яратган санъат асарлари ҳам ана шундай асарлар сирасига киради.

Чингиз Айтматов фаолияти орқали биз, аввало, адабиётнинг жамиятдаги ўрнини, вазифасини кенгроқ ва чуқурроқ тушунамиз. Яхшидан боғ қолади, дейди халқимиз. Шу маънода у қолдирган қутлуғ адабий, маданий мерос келгуси авлодлар учун ҳам маънавиятдан сабоқ бериши шубҳасиздир. Ижодиёти чексиз уммондек бу муҳтарам зотнинг шахсини, ҳар бир асарини, ижтимоий-сиёсий фаолиятини ўрганиш айтматовшунослик олида турган ғоят муҳим вазифалардандир.

ҲАЁТ — АДАБИЁТ — ТАРЖИМА

Ўзбекистон Республикаси фан арбоби, филология фанлари доктори, Халқаро Бобур мукофоти совриндори, профессор Файбулла Саломов билан суҳбат.

А.Рашидов: Атоқли адиб, қардош қирғиз халқининг улкан намояндаси, нафақат туркий халқлар, балки бутун жаҳон китобхонларининг сеvimли ёзувчиси Чингиз Айтматовнинг барча асарларию фаолиятдан нур таралиб туради. Унинг кўп қиррالي ижоди ҳақида мароқ билан гапириш мумкин.

Ғ.Саломов: Чингиз Айтматов ижодини шартли равишда бир бўстон деб олсак, унинг гултожлари нималарда зоҳир бўлади?

А.Рашидов: Даставвал адибнинг вақт талабига мувофиқ, шу кеча-кундузда айни етилган муаммоларни кўтариб чиқишида, асарларининг чуқур реализм ва юксак халқчиллик ғоялари билан суғорилганида, деб ўйлайман.

Ғ.Саломов: Айни муддао гапни айтдингиз. Шуниси кишини лол қолдирадиги, у замона эҳтиёжларини жуда зийраклик билан пайқайди. Гўё давр ва халқ қалбига қулоқ солиб турган до-нишманд сингари бўлажак ҳодисалар ҳақида пухта „бадийй прогноз“ беради.

А.Рашидов: „Алвидо, Гулсари!“ да — шахс эрки, инсоннинг ҳақ-хуқуқи, танқид жамиятни ҳаракатга келтирувчи куч эканлиги хусусида баҳс қўйилган бўлса, „Оқ кема“ да — виждон, табиатни муҳофаза қилиш, бунинг чуқур маънавий илдизлари. „Бўтакўз“ да — мамлакатда кўриқ ва бўз ерларни очиш қудратли иқтисодий-сиёсий плацдарм, улкан руҳий камолот мактаби эканлиги муаммолари қамраб олинган.

Ғ.Саломов: Шуниси диққатга сазоворки, мазкур масалаларнинг нечоғлик долзарблиги, актуаллигини кейинчалик мамлакат миқёсида қабул қилинган қарорлар, муҳим ҳужжатлар, давлат арбобларининг нутқлари ва бошқа амалий тадбирлардан ҳам билса бўлади.

А.Рашидов: Бу эса Айтматов асарларининг ниҳоятда таъсирчан тарбиявий аҳамиятга молик эканлигини белгилувчи бош омилдир.

Ғ.Саломов: Хусусан, ёш авлодни баркамол қилиб тарбиялашда ёзувчининг қисса ва ҳикоялари, таржималари, улар асо-

сида яратилаётган кинофильм ва спектакллар бебаҳо манба бўлиб хизмат қилади.

А.Рашидов: Ўз асарларида махсус ёки муайян муносабат билан „мактаб ва оила“, „ўқитувчининг ижтимоий ҳаётда тутган ўрни“, „таълимот, таҳсилот ва баркамол инсон тарбияси“ масалалари бадиий йўсинда талқин қилинишини ҳам Чингиз оға ижодининг эътиборга лойиқ жиҳати, деб биламан.

Ғ.Саломов: Чингиз Айтматов қамрови кенг адиб. У қиссана-вис ва ҳикоянавис, зуллисонайн адиб, таржимон, киносценарист, танқидчи, тарихчи, оташин публицист, жамоат арбоби.

А.Рашидов: Чорак асрлик адабий фаолияти, хусусан, „Жамила“ қиссасини чоп эттиргандан сўнг ўтган йигирма йил давомида Чингиз оғанинг ижоди муттасил ўсиб борди, шуҳрати оламга таралди. Эндиликда жаҳоннинг турли бурчакларида яшаётган 83 миллат вакиллари унинг асарларини ўз она тилларида зўр мароқ билан ўқимоқдалар.

Ғ.Саломов: Жаҳон адабиётида ёрқин истеъодлар кам эмас. Улар орасида Ч.Айтматовнинг ўз ўрни бор. Мен бу ерда ёзувчининг ўз услуби, ўз мавзуи, ўз образлар дунёси борлигини, фақат шунигина назарда тутмайман. Чингиз оға кичик жанр — қисса ва ҳикоя жанрининг моҳир устаси. У бу жанрнинг катта имкониятларидан фойдаланиб, фавқулодда салмоқдор гаплар айтди ва катта муаммоларни ҳал этди. Айтганда ҳам, ўринла-тиб, ишонтириб, қалбларни ларзага келтириб айтди.

А.Рашидов: Ҳа, бошқалар турнақатор қалин китобларда, катта-катта романларда „чиқаролмаётган“ муддаони у мўъжаз-гина ҳикоя ёки жажжи қиссада лўнда қилиб айтиб қўя қолади.

Ғ.Саломов: „Жамила“, „Алвидо, Гулсари!“, „Оқ кема“, „Соҳил ёқалаб чопаётган олапар“ сингари қиссаларни ўқиганда, ажиб бир ҳолат содир бўлади кишида. Уларда оқ қоғоз саҳифасига ҳақиқат уруғи бирма-бир қадаб чиқилгандай, мухтасар бадиий матн ортида турган катта қалб эгаси сен билан яккама-якка, юзма-юз туриб гаплашаётгандай туюлади...

А.Рашидов: ...Ўқувчи сеҳрлангандай бўлади. Қизиги шундаки, кўз ўнгингда табиат жонлангандай, ҳаракатга келгандай, тилга киргандай, тасвирланаётган реал инсоний воқеаларга „муносабат“ билдираётгандай туюлади. Тасвирда қабариклик, манзарадорлик пайдо бўлади. Китобхон шунчаки китоб ўқиёт-

гандай эмас, Қоратов дарасида, Анорхой даштида, Тяньшан тоғи этагида, Куркуровда, Норинда, Ўшда, Талас водийсида, Сантошда, Иссиққўлда жонли одамлар орасида юргандай...

Ғ.Саломов: Ёки Охота денгизида, даҳшатли тўфон узра Ўрхон, Милгун, Эмрайин, Кириск билан бирга кичик, ясама қайиқда диққинафас бўлиб, томоғи қақраб, сузиб кетаётгандай сезади ўзини.

Ҳали юқорида Айтматов услубининг бир фазилатини қайд этдик: қисқалик, таъбир жоиз бўлса, лисоний мухтасарлик. Ажиб бир ҳолат: сўзлар қанча кам бўлса, маъно шунча чуқур, фикр шунча маънодор. Шундай туюладики, унинг ижобий қаҳрамонлари Бола („Оқ кема“), Жўра Саёқов („Алвидо, Гулсари!“), Ўрхон, Эмрайин („Соҳил ёқалаб чопаётган олапар“) гапиришдан кўра кўпроқ мушоҳада юритадилар.

А.Рашидов: Яхши ёзувчи ҳамма гапни айтиб қўймаслиги керак. Агар асар „мурод-мақсадига етди“ қабилда иш тугаса, ўқувчига деярли ҳеч нарса қолмайди.

Ғ.Саломов: „Оқ кема“, „Соҳил ёқалаб чопаётган олапар“ қиссаларини ўқир эканмиз, кўп гапириб, ифодалаб бўлмайдиган фикр ва маънони баъзан „индамай айтиш“ мумкиндай, ҳатто бу таъсирчанроқ ва ишонарлироқ чиқадигандай ҳам кўринади. Айтайлик, бу икки асарга шундай „абдий мавзу“ асос қилиб олинган ҳолда, ғоят муҳим умуминсоний ғоя илгари суриладики, бу асосда мазмун ва мундарижа эътибори билан қалин роман, ҳатто кўп серияли романлар ҳам бунёд этиш мумкин эди.

А.Рашидов: Ёзувчи қолипни бу қадар тор олишига қарамай, шу кунги реал ҳаётгий воқеалар тасвиридан ташқари, асарга узоқ ўтмиш афсонаси, латифаларни ҳам киритишга имконият топади.

Ғ.Саломов: Бу афсоналар эса замонавий руҳ билан суғорилган.

А.Рашидов: Ёки, аксинча, замонавий ташвишлар тасвири ўтмиш афсонавий воқеаларининг „давомидай“ уланиб кетади. „Оқ кема“даги Шохдор она буғу, „Соҳил ёқалаб чопаётган олапар“даги Балиқ-волида афсоналарига китобхон жуда-жуда ишонгиси келади.

Ғ.Саломов: „Оқ кема“да соддадил Бола „Командирлик командирнинг ўзига ҳам ёқса керак-а“, дейди. Бу „анойи гап“ туюлса-да, ҳаётда шундай ўйловчи кишилар оз бўлмаса керак.

Ҳолбуки, русларда „Мономахнинг бўрки оғир“ деган яхши гап бор. Айтматовнинг асарлари ҳам „силлиққина“ яратилмаган, баҳслар, мунозаралар, ўз мавқеини ижодий тортишувларда ҳимоя қилиш орқали рўёбга чиқарилган. Шу хусусда сиз қандай фикрдасиз?

А.Рашидов: Фаолиятсиз жойдагина баҳс бўлмайди. Баҳс бўлмаган жойда эса тараққиёт нишонаси йўқ деган гап. Чамаси, сиз гапни „Оқ кема“ атрофида матбуотда бўлиб ўтган мунозараларга бурмоқчига ўхшайсиз.

Ғ.Саломов: Турган гап, бу ерда матбуот саҳифаларида асар ҳақида илгари сурилган фикрларни батафсил таҳлил қилишнинг иложи ва зарурати ҳам йўқдир. Лекин баъзи нарсаларга тўхталишга тўғри келади.

А.Рашидов: Эсингизда бўлса керак, бир киши ёзувчига антиқа „маслаҳат“ ҳам берган эди. Ўрозкулни қамоққа олинсин, Мўмин чолни пенсияга чиқарилсин, Болани эса болалар уйига топширилсин, деб. Албатта, санъат асарининг ўзига хослигини тушунмайдиганлар учраб туради. Бу унчалик хавфли эмас (кишилар мийиғида кулиб қўя қолади). Лекин, гоҳо туппа-тузук мутахассислар ёки адибларнинг ўзлари ҳам чалғитувчи гапларни айтадиларки, буниси ёмон.

Ғ.Саломов: Аҳён-аҳёнда яна бир хил ғалатироқ фикрлар матбуотда пайдо бўлиб қолади. Уларда айтилишича, Чингиз Айтматов, шубҳасиз, бақувват ижодкор, аммо барча асарларини ҳам бир текис, зўр деб бўлмас эмиш.

А.Рашидов: Тоғларнинг қоялари ҳам бир текис бўлмайди. Бири паст, бири баланд. Лекин барибир, қоя — қоя-да!

Ғ.Саломов: Қоялар бир текис бўлганда, у тоғ эмас, ясси тепалик бўларди. Комил Яшин Чингиз ижодини кўкўпар Олатов чўққиларига қиёс қилганлиги бежиз эмас.

А.Рашидов: Бу хусусда қирғиз ёзувчиси Мар Бойжиевнинг куйидаги эътирофи жуда ажойиб (унинг сўзларини айнан келтираман):

„Айрим асарларни китобхон ва танқидчи сифатида идрок этганимизда, фавқуллодда ҳодисаларнинг гувоҳи бўламиз, — деб ёзади у. — Айтматовни ҳаммамиз севамиз, унинг истеъдоди ва маҳоратига қойилмиз. У барчага яқин ва тушунарли. Таъкидлаб айтаман, барчага. Ваҳоланки, бошқа қирғиз ёзувчиларининг ҳам

қизиқ, ҳатто талантли асарлари борки, улар бизнинг ўзимизда муносиб бир тарзда эътибор топади-ю, республикадан ташқари чиқса, жарангламай қолади... Шу боисдан, қалам тебратаётганимда, вужудимни турли шубҳалар чулғаб олади. Керакли нарсани ёзаяпманмикан? Шундай ёзишим жоизми? Бу нарса менинг юртдошларим билан бирга, Қирғизистондан хорижда яшаётган одамларга ҳам маъқул бўлармикан, деган андишалар кечади ҳаёлимдан. Эҳтимол, шу важдан бўлса керакки, мен ҳозирги даврда яратилаётган асарларни кўп мутолаа қиламан. Бу менга ҳалал ҳам етказди, кўмаклашди ҳам. Чунончи, Айтматовнинг тажрибасига келганда, бу менга ҳалал беради. Ҳалал етказишининг маъноси шуки, Айтматовдан кейин ёзиш мушкуллашиб кетади. Бир неча йиллар илгари ўзимнинг бир китобимни бошлагандим. Шу орада ўзимни чоғлаб, бош қотириб юрган ҳам эдимки, „Алвидо, Гулсари!“ қўлимга тушиб қолди. Ўқиб чиқдим. Бошимни кўтармасдан, тин олмай туширдим. Ўқишга ўқиб қўйиб, тарвузим қўлтигимдан тушди, ҳафсалам пир бўлди. Агар қўлимга қалам оладиган бўлсам, ё шундай қотириб ёзишим, ё бўлмаса супра-ўқловни йиғиштиришимга тўғри келарди“. Бироз қуйроқда Мар Бойжиев яна такрорлайди: „Ёзаман деса, ёзадиган нарсалар бор. Лекин Айтматовдан сўнг шўримиз қуриб қоляпти. Сабаби шуки, у юксалиб бораётган прозамиз тараққиётдан ўн йилларга „сакраб“ ўтиб кетди. Эндиликда бизнинг олдимизда нима ҳақда ёзиш кераклигидан кўра, қандай ёзиш керак, деган муаммо кўндаланг бўлиб қолди“.

Ғ.Саломов: Шундай қилиб, бадиий ижодда республика доирасидан ташқарига чиқиш масаласига қадалган эканмиз, Айтматов фаолиятининг яна бир ажойиб, гоят ибратомуз соҳаси зуллисонайнлик ва таржимага тўхталишга тўғри келади. Чунки устод адиб Комил Яшин таъбири билан айтганда, бадиий асарни четга „экспорт“ қилишнинг бирдан-бир йўли таржимадир.

А.Рашидов: Чингиз Айтматов зуллисонайн ёзувчи, таржима борасида „ўз-ўзига хизмат қилади“. Бунинг сабаби нимада? Худди шу савол билан адибнинг ўзига жуда кўп мурожаат этадилар.

Ғ.Саломов: Бу Чингиз Айтматовнинг „жонига теккан“ сўроқ. Худди овқатланиб турган одамдан „Нега озиқланыпсиз?“ деб сўрагандай гап. Нима деб „тушунтирса“ бўлади? Ёзувчи бундай

кезларда, „очиғини айтсам, бу иш менга хуш ёқади“, „икки тилда ёзмай туролмайман“, „қирғиз ва рус тиллари мен учун бамисоли икки — ўнг ва чап қўлимдай, бир қўл билан ишлаб бўлмайди“, „агар учинчи бир хорижий тил, масалан, инглизчани билганимда, албатта ўша тилда ҳам бирон нарса ёзган бўлардим“ қабилида, билса ҳазил, билмаса чин дегандай жавоб қилади. Ўрнига ва одамига қараб, жиддий жавоблар ҳам тайёрлайди. „Бир-бирига яқин соҳалар қовушган жойда жуда қизиқ ҳодисалар рўй беради, — дейди у. — Икки маданият қовушган жойда зуллисонайн ёзувчилар пайдо бўладилар, улар икки тилни бирдай эгаллаганлар“.

А.Рашидов: Агар янглишмасам, Чингиз оғанинг бу сўзларини унинг В.Левченко билан қилган суҳбатидан келтирдингиз. Худди ўша ерда у яна мана бундай деганди: „Зуллисонайнлик миллий маданиятнинг янги формаси сифатида воқе бўлади, тилни йўқотган тақдирда, миллий маданият тараққиёти, мустақил маданият хусусида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.“

Бу ерда жуда оқилона, кишиларнинг ҳар томонлама манфаатларини ҳисобга олган ҳолда иш кўриш лозим. Зуллисонайнлик миллий маданиятлар тараққиётига кўмаклашмоғи, лекин уни эзиб қўймаслиги керак, зеро, истаган бир халқнинг тили бу халқ даҳоси билан бунёд этилган ноёб бойлигидир. Тиллар йўқолиб кетиши мумкин, кўплари йўқ бўлиб кетди ҳам, лекин уларнинг пайдо бўлиши амри маҳол. Тилларнинг пайдо бўлиш даври такрорланмайдиган бўлиб ўтиб кетди энди. Борига барака, борини сақлаб қолиш керак. Бу умуминсоний мулк“.

Ғ.Саломов: Қизиғи шундаки, Чингиз Айтматов „икки тил аро“ таржима қилади, яъни қирғиз ва рус тиллари аро „тўғри“ ва „тескари“ ўгиради.

А.Рашидов: У рус тилида ёзар ва ўз асарларини қирғиз тилига таржима қилар эди. Бунининг она тили, ватан адабиёти олдидаги муқаддас бурчи деб билади.

Ғ.Саломов: Ўз асарларини рус тилида ёзар ёхуд қирғизчада ёзилган ишларни русчага ўгирар экан, бунининг интернационал бурчи деб тушунади. У рус тили миллий ёзувчиларни кенг қамровли адабиёт бағрига олиб чиқадиган катта, ёруғ йўл эканини жуда чуқур ҳис этади. Мен шу ўринда Чингиз Айтматов ижодий тажрибасининг ҳаётийлиги, ибратомузлиги, таъ-

сирчанлигини забардаст ўзбек романнависи Одил Ёқубов фаолиятида кўришни истар эдим. У ўзининг „Улуғбек хазинаси“ номли жуда яхши романини Юрий Суровцев билан ҳамкорликда рус тилига таржима қилди.

А.Рашидов: „Улуғбек хазинаси“ ўзбек адабиёти майдонида содир бўлган бадиий кашфиёт эди, рус тилига ўтирилиши натижасида энди халқаро адабиёт хазинасини ҳам бойитди, деб айта оламиз.

Ғ.Саломов: Дарвоқе, ана шу салмоқдор роман ҳақида биринчи бўлиб жуда яхши фикр билдирган, уни фақат ўзбек романчилигидагина эмас, балки бутун туркийзабон адабиётда қувончли воқеа деб гоят юқори баҳолаган адиб ҳам шу Чингиз Айтматов бўлди-да.

Энди ёзувчиларни таржима билан шуғулланишга ундаган зарурат ҳақида гапирайлик. Таржима ёзувчи ёки шоир учун шунчаки бир „хоҳиш“, „кўнгил хуши“ эмас, балки бўлак ҳеч қандай восита билан алмаштириб бўлмайдиган ҳаётий муҳим эҳтиёж, каттакон ижодий мактаб, ўзини ўзгаларга ҳам танитиш истагидан келиб чиққан бирдан-бир имконият демакдир.

А.Рашидов: „Чингиз Айтматов ва Ўзбекистон“ мавзуи ўз мазмуни ва мундарижаси эътибори билан жуда хилма-хил, ранг-баранг. У республикамизга турли муносабатлар билан тез-тез қадам ранжида қилади, адабий анжуман, кинофестивал, китобхонлар конференцияларида қатнашади.

Ғ.Саломов: Тошкентда бўлиб ўтган Осиё ва Африка ёзувчилари анжуманида сўзлаган нутқида Ўзбекистон ва ўзбек халқининг бой маданияти, кўҳна тарихи, ўзбек адабиётининг равнақи ҳақида ҳаяжон ва қардошлиқ меҳри билан суғорилган сўзлари ҳамон қулоқларимиз остида жаранглаб турибди.

А.Рашидов: Хусусан, Тошкент телевидениесида унинг ажойиб шоир, улкан таржимонимиз Миртемир хотирасига бағишлаб гапирган сўзлари, „Манас“ таржимасида Миртемир оғанинг қилган ибратли ишлари, бу таржима ўзбек ва қирғиз халқлари бузилмас дўстлигининг бадиий рамзи бўлиб қолганлиги ҳақида сўзлаган гоят таъсирчан нутқини жон қулоғимиз билан тингладик.

Ғ.Саломов: Мана, олдимизда бир қанча китоблар тахланиб турибди. „Сарвқомат дилбарим“ (қиссалар) — 1964 — 69 йиллар, „Сомон йўли“ (повесть ва ҳикоялар) — 1965 й., „Алвидо,

Гулсари!“ (повесть) — 1969 й., „Оқ кема“ (Эртақдан сўнг) — 1973 й., „Бўтакўз“ (қиссалар) — 1977 й. Ниҳоят, мана бу, ҳали босмаҳона бўёғи шундоққина анқиб турган икки жилддан иборат қиссалар ва ҳикоялар мажмуаси. Айтматовнинг аксари асарлари „Шарқ юлдузи“ журнали саҳифаларида ҳам босилиб чиқди. Сарҳисоб қилиб қарасак, адиб асарлари ўзбек тилида жами 128 босма табоқ ҳажмда 44500 нусхада чоп этилибди. Бунга журнал саҳифаларида босилган нашрлар ҳам қўшилса, Чингиз оғанинг қисса ва ҳикоялари ўзбекчада миллиондан зиёд нусхада жаранглаётгани аниқ бўлади.

Ўз таржималарингиз ҳақида фикрингизни билмоқчи эдим.

А.Рашидов: Очиғи, бу ерда қўйилган масалаларнинг ҳаммасига жавоб беришдан ожизман. Аввало, мундарижа шу қадар кенгли, булар ҳақида батафсил гаплашадиган бўлсак, суҳбатни бошқатдан бошлашга тўғри келган бўларди. Қолаверса, ўз таржималаримнинг „технологияси“, орттирган тажрибам ва бошқалар хусусида, таржимон сифатида, менинг гапиришим ўринли ҳам кўринмайди. Ҳар қалай, баъзи нарсаларни айтишим мумкин.

Ғ.Саломов: Таржимада назария билан амалиётнинг бирига алоқадорлиги ҳақида нима дейишингиз мумкин?

А.Рашидов: Мана, сиз ўз мақола ва тақризларингизда „Оқ кема“даги Бола, „Алвидо, Гулсари!“даги Жўра Саёқов образларининг тил хусусиятларига доир аниқ кузатишларни келтириб ўтгансиз. Аслида, булар тасвирга эмас, балки таҳлилга алоқадор статистика ва мулоҳазалар.

Ғ.Саломов: Тасвирнинг таҳлили, дейлик.

А.Рашидов: Майли, шундай дейлик. Лекин ёзувчи асарни ёзиш, воқеаларни тасвирлаш давомида, албатта, бундай филологик тадқиқот билан махсус шуғулланмайди. У интуиция билан ёзади.

Ғ.Саломов: Лекин илмий таҳлилда шу тариқа текшириш шарт. Назариячи асарнинг „анатомияси“ни, ундаги ҳар бир узвни бирма-бир кўздан кечиради, текширади, „ҳолатини“ аниқлайди.

А.Рашидов: Мен бошқа нарсани айтмоқчи эдим. Фақат назариячи, стилист, адабиётшуноскига эмас, балки таржимон ҳам ана шундай аниқ ишлаши керак, деб ўйлайман.

Ғ.Саломов: Жуда тўғри фикр. Чунки бадиий таржима бу ижод ва илҳом билан бирга, филологик таҳлилга асосланган иш. Ёзувчи

филолог, мутахассис бўлиши шарт эмас, лекин таржимоннинг филологик ихтисосга ҳам эга бўлгани маъқул.

А.Рашидов: Бадий таржима миллий маданиятлар ҳамкорлигига хизмат қилади, дейдилар. Ҳақ гап. Лекин дўстлик ва ҳамкорлик манфаатларига хизмат қилувчи шу таржиманинг ўзи ҳам, бошқа ҳар қандай ижодий иш сингари, турли соҳа кишилари — муаллифдан тортиб таржимон, танқидчи, муҳаррирлар ҳамкорлигида яратилади. Бу ўринда таниқли таржимон ва муҳаррирлар Миркарим Осим, Мирзиёд Мирзоидов, Илёс Муслим, Фулом Шоди, Холида Мансурова, Эркин Миробидов, Саидахмад Худойбергандовларнинг хизмати ва қўмагани алоҳида қайд этмоқчиман.

Ғ.Саломов: Дастлабки, „Жамила“ни таржима қила бошлаган кунингиздан бошлаб икки томлик танланган асарлар нашригача босиб ўтилган йўлни мушоҳада этганда яна нималарни айтишни истардингиз?

А.Рашидов: Чингиз Айтматовнинг маҳорати асардан асарга ошмоқда, деймиз. Лекин, айти вақтда, унинг услуби муттасил мураккаблашиб ҳам бормоқда...

Ғ.Саломов: Бинобарин, бунга мутаносиб ҳолда, Чингиз Айтматовни таржима қилиш қийинчилиги ҳам ортмоқда?..

А.Рашидов: Жуда. Хусусан, кейинги „Оқ кема“ ва „Соҳил ёқалаб чопаётган олапар“ қиссасини олинг. Гиж-гиж фалсафа, фикр, рамзий образлар, қайноқ ҳис-туйғулар, мусиқавийлик, манзарадорлик... Бунинг устига, мураккаб синтаксис, нотаниш, янги луғатлар, ғайриодатий сўз бирикмалари. Ва ҳоказо. Бу, ўз навбатида, таржимондан ҳам катта масъулият талаб қилади.

„Ўқитувчилар газетаси“, 1978 йил 14 декабрь.

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВНИНГ АСЛ ТАРЖИМОНИ

Ўзбекистон Республикаси фан арбоби, Халқаро Бобур мукофоти совриндори Ғайбулла ас-Салом ва филология фанлари номзоди, доцент Сайди Умировнинг суҳбати.

С.У.: Бугунги баҳс қалбингизга яқин инсонлардан бири: ўзининг етмиш ёшини қаршилаётган қадрдон дўстингиз ва биродарингиз Асил Рашидов ҳақида.

Ғ.С.: Ҳа, бу мен учун ҳам байрам, ҳам ғалаба. „Дунёда дўст орттирмаган одам ўз-ўзига душман“, дейди гуржилар. Асилжон билан икковимиз шаффоф, меҳр-оқибатли, мураккаб ва оғир дўстлигимизни ёмон кўзлардан асраб, қирқ йил мобайнида ўзимиз билан бирга олиб ўтдик...

С.У.: Негаки, бу дўстликка раҳматли Шароф Рашидовнинг ўзлари фатво ва кафолат берган эдилар-да. Шундайми?

Ғ.С.: Баракалла, 1959 йил 22 декабрда ўзбекча-русча катта луғат чоп этилди. Шароф ака укасига: „Асилвой, бу луғатнинг босилиб чиқиши ўзбек маданияти учун катта воқеа бўлди. Академияга бориб, бирон билагон тилчи билан гаплашгин. Ана шу луғат ҳақида яхши бир тақриз ёзинглар“, дебдилар. Илмий раҳбарим Олим Усмон бизни таништириб қўйдилар. Биргалашиб катта бир тақриз ёздик. Дўсту қадрдончилигимиз шундан бошланди. Кейинчалик луғат устига қомус, қомус устига таржима қўшилиб, илмий ва ижодий ҳамкорлигимиз майдони кенгайиб кетди...

С.У.: Эшитувдим. Чингиз Айтматовнинг мароқли „Жамила“ қиссасини ўқиган академикимиз Воҳид Зоҳидов шогирди Асил акага: „Бу ажойиб-ғаройиб асарни Сиз ўзбекчага таржима қилинг“, деб маслаҳат берган эканлар.

Ғ.С.: Кўпчилик билмаган бир сирни айтгайин. Назаримда мен учун дўстим қанчалик адабиётшунос олим бўлса, ундан ўн, юз баравар зиёд таржимонга айланди. Шундай бўлдики, у менинг қиёфамда қанчалик ўзини кашф этган бўлса, мен ҳам унинг сиймәсида ўзимни танидим, билдим.

С.У.: Худди тақдирнинг ўзи Сизларни бир-бирингизга инъом этгандай. Сиз таржима назариячиси, ул киши таржимон. Амалиёт билан назария қўшилган. Бунинг устига, ёмон одамга ёмон одам қўшилса, дунё бузилади. Яхшига яхши бақамти келса, олам чароғон...

Ғ.С.: Ёмонлик, ҳасад, ғаддорликнинг бети қурсин. Аммо эзгулик хусусида айтмасам бўлмайдиган гапларим бор. Кейинроқ тўхталаман... Асилжон таржима оламига боши билан шўнғиб кетди. Ўнгида ҳам, тушида ҳам Чингизни, асарларининг қаҳрамонлари: Саида, Дониёр, Асал, Жонтой, Илёс, Алибек, Самад, Тўлғаной, Алиман, Танабой, Жўра, Эдигей, Казангап, Абутолиб, Зарифа, Найман она, Жўломон, Раймали оға, Бегимойни „кўрадиган“, улар билан „суҳбатлашадиган“ бўлиб қолди...

С.У.: Чингиз Айтматов асарлари таржималарининг 80—85 фоизи Асил ака қаламига мансуб. Рўзнома қолмади, ойнома қолмади, радио, ойнаи жаҳон, театр... Ҳамма ёқда — Чингиз, Чингиз... ёзувчи асар яратиб чарчамас, Асил ака уларни ўтириб толиқмасди... Аллақанча ҳикоя, қисса ва „Асрга татиғулик кун“ романини икки-уч марталаб чоп эттирган. Агар улуғ адибнинг Ўзбекистонда бу қадар кенг танилишида икки чинакам фидойи таржимоннинг номини аташга зарурат бўлса, бири Асил Рашидов. Яна бири — Иброҳим Ғафур.

Ғ.С.: Тузуккина айтматовшунос бўлиб қолибсиз сизам, Саиджон...

С.У.: Мен ҳам тушундим, нимага шама қилаётганингизни. Матбуот саҳифаларини варақлаган киши амин бўладики, Ч.Айтматовнинг барча катта-кичик асарлари таржималарига Сиз тақризлар, йирик-йирик мақолалар ёзиб боргансиз. Чингиз мавзуй сизнинг кўп сонли илмий тадқиқотларингизга чуқур сингишиб кетган. Бу ёрқин адиб ўзбек адабиётида бутун даврни ташкил этади. Шунингдек, Сизнинг илмий фаолиятингизда ҳам бу мавзу жуда қамровдор ва катта салмоққа эга. Бунинг сабаблари маълум. Теги зоотехник бўлган бу улкан истеъдод бутун туркийзабон адабиётларгина эмас, жаҳон адабиёти кўкида порлаган ёрқин, сўнмас бир юлдуз бўлиб майдонга чиқди.

Ғ.С.: Тўғри. Лекин... Менинг Тўракул ўғли Чингиз Айтматов билан бошқа йўриқлардан ҳам ўз „ҳисоб-китобларим“ бор эди. Бу хусусда баҳсга ўтишдан олдин, бошқа бир „лард“ ҳақида икки оғиз гап айтсам. Аввало, биз: Асил Рашидов ҳам, мен ҳам Чингиз оғага зўр ихлос қўйиб қолгандик. У мустабид тузум ҳақидаги ўз шафқатсиз ҳаққонияти, тимсоллари, ғоят антиқа, ғайриодатий, бетакрор тили ва услуби билан бизнинг ёнган юракларимизни аланга олдирган эди. Биз бамисоли шамдай

эриб, унинг тубсиз-худудсиз ижодий оламига бус-бутун сингиб кетгандик. Нафақат Чингиз оға, ёнимдаги тиниб-тинчимас дўсту биродарим Асил Рашидовнинг қайта яратувчилик фаолияти ҳам ўзига хос, интиқойи менбоп „илмий-ижодий лаборатория“ эди. Ўзбек тилига ўтирилган қирғиз адаби китобларини биринчи бўлиб мен ўқир эдим. Таржимон менинг самимиятимга заррача шубҳаланмас, худди ўзига ишонгандай ишонарди.

Асилжон муаллиф ижодини энига ва бўйига қаричлаб ўлчаб чиққан, унинг нима деб ёзгани эмас, балки нима демоқчи эканини ҳам гоаят нозик англари эди. Шунинг учун ҳам аслият матнини муқаддас билар, наинки ҳар бир жумла ёки сўз, баъзан ҳатто энг назарнигор ишора, боринги, тиниш белгилари устида ҳам жиддий бош қотирар эди. Мен бўлсам, аслиятга мумкин қадар эркинроқ, кенгроқ, ижодийроқ ёндашишни талаб қилардим. Баъзан иш, маслаҳат, таҳлил ва таҳрир эврилишларида қоқ тунгача қолиб кетардим уларникида.

Мазкур ўзига хос „машварату“, баҳсу мунозаралар мен „назариячи“га қанчалар озиқ берганини тасаввур ҳам қилолмайсиз, мулла Сайдижон. Бу шундай ўзига хос кўшалок ижодий жараён эдики, у машаққатли лаззат онларини энди ҳеч қачон такрорлаб бўлмайди. Бизнинг тортишувлар, иккиланишлар, эҳтирослар, темир мантиқ, таҳлил, лисоний-услубий ихтироларимиз қорайиб-чатилиб, битилиб-ўчирилиб, топилиб-йўқолиб битган қоғозлар ичра кўмилиб қолиб кетди... Бу катта мактаб эди.

С.У.: Қитмирона бир савол берсам майлими?

Ғ.С.: Кўзингиздан сезиб турибман. Айтинг.

С.У.: Сиз таърифлаётган давр: олтмишинчи, етмишинчи, саксонинчи йиллар турғунлик муҳити, мустабид тузум, маънавий инқироз ва чиришнинг авжи гуллаган даври эди. Чингиз Айтматов „социалистик реализм“ адабиётининг кўзга кўринган намояндаларидан, шўролар даврида „шаклан миллий, мазмунан социалистик“ адабиётнинг „суянган тоғ“ларидан бири саналарди. Шундай эмасми?

Ғ.С.: Шаклан — шундай. Мазмунан — ундай эмас. У ҳам „совет ёзувчиси“ эди. Бироқ ўзининг мислсиз ҳаққонияти билан ўша мангуликка даъвогар, аслида чириб битган яккаҳокимликка даъвогар тоталитар тузумни маънавий-ғоявий тараф-

дан ичдан емирган сўз устаси. Очиғини айтиб қўя қолай. Ўша даврда бориб турган журъатли ўзбек истеъдод соҳиби ҳам у илгари сурган гоёни унингчалик маҳорат билан кўтариб чиқа олмасди. Кўжларга кўтариб мақталган „энг илғор“ рус адабиётида ҳам Чингиз Айтматовнинг „юки“ни кўтара оладиган бошқа бир дарғани топиш қийин. Бас, таржима йўли билан биз ўзимиз айта олмайдиган дард-ҳасратларимиз, ғам-андуҳларимизни Чингиз Айтматов тилидан барала айтдик. Тўғри, Чингиз Айтматов қизил мустабидлик замонида яшади. Ўз ижодида тоталитар тузумни инкор этди. У истиқлол даврининг буюк ёзувчиси, бизнинг замондошимиз бўлиб қолди. Ўтмиш фожиаларини англаб етишни истаган ҳар бир ёш китобхон бугун ҳам унинг ижодига бемалол мурожаат этиши мумкин.

С.У.: Тағин бир қалтис савол. Асарларининг қирғизча ва русча аслияти билан уларнинг таржималари ўртасига тенглик аломати қўйиб бўладими?

Ғ.С.: Йўғ-э, нималар деяпсиз?.. Дунёда энг ночор аслият билан энг ўткир таржимани ҳам тенглаштириб бўлмайди. Муаллифни фақат муаллифга тенглаштириш мумкин. Чингиз оға асарлари ўз даврининг ҳаққоний бадиий қомуси. Олайлик, сизнинг ўзингиз билан энг чиройли рангли расмингизни ҳам ҳеч қандай қиёсга келтириб бўлмайди.

С.У.: Ундай бўлса, таржима санъати ҳақида шунча эҳтирослар нечун?..

Ғ.С.: Оббо сиз-эй! Қаттиқ „олаяпсиз-у“... Тилимдан „илин-тирмоқчи“ бўлаяпсиз. Асарни бошқа миллат, ўзга тил, бўлак миллий тафаккур суфрасида қайта яратиш, ижодий ўзлаштиришнинг бирдан-бир воситаси бу бадиий таржима. Моҳирона бажарилган таржима аслиятга чексиз яқинлашиб боради... Ажабким, ўзга тилда ёзилган юксак санъат намунасини бошқа тилда айнан ўзидай такрорлаб бўлмайди. Лекин „афсунгар“, „хаёлпараст“, фидойи мутаржим мардум бундай мақсад-муддаодан воз кеча олмайди ҳам. Лисоний-бадиий қайта яратиш санъати — таржима ўзининг худди шу ажиб хусусияти билан гўзал ва жозиб.

С.У.: Шунинг учун экан-да, Чингиз оға бирваракай икки тилда: русча ва қирғизча ижод қилиб, гоҳо ёзганларини ўзи таржима қилиши...

Ғ.С.: Ҳали айтмоқчи бўлганим: икки тилтилик ва таржима, муаллифнинг ўз-ўзини таржима қилиши хусусиятлари қизиқарли, зиддиятли масала. Асил Рашидов рус тилидан пухта таржима қилади. Бироқ муаллиф шу асарини қирғиз тилида ёзган, ё бўлмаса, аввал русча ёзиб, сўнгра ўзи қирғиз тилига ағдарган бўлса-чи?

С.У.: Шубҳасиз, қирғизчадан ўзбек тилига таржима қилган маъқул. Чунки бизга рус тилидан кўра қирғиз тили яқин. Ҳар қалай, ўзбек қирғизни ҳатто таржимасиз ҳам тушунади. Иккаласи ҳам туркий тиллар оиласига киради... Қирғизлар девордармиён қўшни. Минг йиллар давомида ёнма-ён яшаб келган халқлар. Дили дилига, тили тилига тутшиб кетган...

Ғ.С.: Бари тўғри. Ҳамма шундай деб ўйлайди. Амалда-чи? Жилла ундай эмас. Дуруст, ҳали сиз айтганингиздай, анча-мунча қулай томонлари ҳам йўқ эмас. Илло қирғизчадан ўтиришнинг „қулайлиги“ ҳар қандай моҳир таржимонни ҳам ўсал қилиб юборадиган бир талай жумбоқлар, жиддий ноқулайликларнинг шохиди бўлганига қадар. Алдамчи „қулайлик чизиги“дан ўтганингдан сўнг, нарёғи тубсиз бир лисоний-ифодавий жарликнинг устидан чиқиб қоласан, киши... Олайлик, „жаз“ нима? Ҳамма билади: бу ўзимизнинг „ёз“-да. Йўқ, қирғиз „жаз“ деб баҳорни тушунади. „Бата“ нима? Пешонангни танғиб ҳар қанча ўйласанг-да, бу... ўзимизнинг „фотиҳа“ экани хаёлингга ҳам келмайди. „Паноҳ“ни қирғиз... „фаана“ дейди. Ол-а!

С.У.: Хуллас, Чингиз оғага ҳурмат юзасидан, Асил ака қирғиз тилини ҳам ўрганишга жазм қилган экан-да?

Ғ.С.: Балли. Муаллифни ҳурмат қилган таржимон унинг она тилини ҳам ўрганadi. Менда проф. К.К.Юдахин тузган ажойиб, қалин, 973 бетлик „Қирғизча-русча луғат“ бор эди. Бутун бир ҳазина. Дўстим Асилжон Чингиз оғанинг асарлари-ю, мен тақдим этган анов луғат асосида қирғиз тилидан „савод чиқазиш“га тушиб кетди. Гоҳи пайтларда мен ҳам қирғизчани ҳижжалаб ўрганишимга тўғри келди. Тасаввур қилингки, қаршимизда бе-ниҳоя бой қирғиз тилининг „Бетпақдала“си ястаниб ётар эди...

С.У.: Ўн марталаб айтгансиз: „Таржиманинг қора нонини ейиш ҳар кимга насиб этавермайди“ деб. Ҳа, бадий ижоднинг бу соҳасига ўзини бағишлаган инсон қанчалар саховатпеша, фидойи бўлиши керак экан. ...Шу ўринда буюк олмон фарзанди

Хётенинг сўзлари тилимга келади: „Кимки адибни билишни истаса, унинг ватанига борсин...“ Чингиз Айтматовнинг ватани — Қирғизистон.

Ғ.С.: Эътибор қилинг. Чингиз — Қирғиз. Бир-бирига эш, ҳам оҳанг, ҳамқофия. Иккала сўз ҳам олти ҳарфдан таркиб топган.

С.У.: Ажаб.

Ғ.С.: Шунақа. Туркийлар орасида қирғизлар билан уйғурлар энг қадимий қавмлардан. Улар катта маданият соҳиблари, жаҳонга бир қанча улуғ мутафаккирларни етказиб берган халқлар эканини унутмайлик.

С.У.: Яна унутмайлик, устози аввалий. Табаррук номлари жаҳон афкор оммасига танилган, дунё адабиётининг порлоқ юлдузларидан бирига айланган бу зоти калон ўзбекнинг ҳам ўз фарзандидай ардоқли. У халқимизга, Сизнинг таъбирингиз билан айтганда, қалбан, фикран, зикран яқин бир инсон. Ўзбекнинг борида бор, ўзига ёр, қайғусига қайғудош, ҳамдарду ҳамнафас бўлиб келаётган аллома-ю адиблардан.

Ғ.С.: Хўб айтдингиз. Агар бу мутафаккир адибни яна ҳам „торайтирсак“, киндик қони тўкилган жой — Шакар қишлоғи бўлади. Ҳайратга лойиқ: ана шу „қандайдир“ Шакар айили, Хизр назарита тушган эканки, мавлоно Чингиз Айтматов туфайли дунё адабий харитасининг марказларидан бирига айланди. Бироқ булар, таъбир жоиз бўлса, адибнинг заминий Ватани, она макони. Бундан ташқари, унинг адабий „ватан“лари ҳам бор. Булар: Қозғистон, Орол, Ўзбекистон, Болтиқбўйи давлатлари, Гуржистон, тарихий Бобил, Фаластин ва бошқалар. Нарёғи — то ҳудудсиз коинотга қадар чўзилиб кетган кўз илғамас кенгликлар...

С.У.: Деса бўладики, Чингиз Айтматов — жаҳон фуқароси. Ватани — бутун дунё. Миллати — Инсон.

Ғ.С.: Унинг тимсол ва қаҳрамонлари: Мўминтой, Бола, Она Буғулар; Акбара ва Тошчайнар (бўрилар); Найман она, Жўломон, Исо Масиҳ, Гурам Жўҳадзе... Адабий-худудий жўғрофияси: Курраи замин, Само, Сув, Чўлу Сахрою Тоғлар... Нега буларни санаяпман? Сабаби, шуларнинг барчаси: адибнинг қаламига илинган қум заррасидан тортиб то Коинотнинг силсабил қатраларигача таржимоннинг ҳам тахайюрот олаmidан сизиб ўтмоғи даркор. Агар бадиий сифим тор келиб қолса, таржимода муаллиф ўз қиёфаси ва адабий овозидан маҳрум бўлади...

С.У.: Ана шу масъулиятни Асил Рашидов тўла маънода ҳис эта олдимми?

Ғ.С.: Мен адибни беш тилда: қирғиз, рус, турк, татар, туркман тилларига қилинган таржималарда ўқиганман. Айта оламанки, Асил Рашидов билан Иброҳим Ғафуровнинг ишлари туркиёна таржималар орасида алоҳида чарақлаб ажралиб туради.

Масъулият хусусида. „Майдонга тушган алп манглайини қашмас“, дейдилар. Таржима шундай майдонки, на наслу насабинг, на илму амалинг, на унвону даражаларинг ёрдам бермайди.

С.У.: „Истеъдоднинг 99 фоизи меҳнат“ дейишади...

Ғ.С.: Бу гапга унчалик қўшилмайман. Гарчи бунинг аксини ҳам даъво қилиб бўлмаса-да. Мен деган бўлардим: „Истеъдоднинг учдан икки ҳиссаси — меҳнат, бир ҳиссаси — илоҳий зако“. Айниқса, таржима маҳорати, таржимон иқтидорига тадбиқан дангал шундай деса бўлади.

...Яна масъулият бобида. Таржима санъатини нари қўйинг, боринги, бозор қоровули бўлишнинг ҳам масъулияти бор. Таржима эса, Мирзакалон Исмоилий тили билан айтганда, икки Олам юки. Бу ерда ўз „бадий вазни“ни тўғри чамалай олмаган қаламкаш номдор муаллифни ҳам, ўзини ҳам вазнсизлик ҳолатига солиб қўяди.

С.У.: Асил аканинг таржимада қийналган, иккиланган, умидсизланган вақтлари ҳам бўлганми? Ё ҳамма вақт ўзини зўр деб билганми?

Ғ.С.: „Ҳар қандай юмurtқадан ҳам Колумб ёриб чиқавермайди“, деган гап бор. Эътибор қилинг. Воҳид Йўлдош ўғли Зоҳидовдай бир аллома Асил Рашидовга „Жамила“ қиссасини таржима қилишда оқ фотиҳа берган экан, бу зоти бокарамнинг Чингиз Айтматовга ҳурматими ёки ўз шогирдининг қобилиятига ишончими?

С.У.: Ҳар иккаласи ҳам.

Ғ.С.: Сиз масъулият дейсиз. Таржимоннинг қувончи еру кўкка сиғмайди. Қачонки ўзи ўтираётган қиссадаги бирон сўзга, жумлага, мақол ёки ҳикматга муқобил бирон нарса топганида; муаллифнинг муддаосини рўёбга чиқаза олганида; ярқираб чиқмаётган бирон жумлага кўнгилдагидай оҳор берганида... Бу жуда қийин. Чунки таржима, кўпчилик ўйлаганидай, фақат тил муаммосигина эмас. Шу боис, ўзини ҳурмат қилган ҳар бир тар-

жимон, қўлига қалам ушлаган ва муаллифга юзма-юз келган ондан бошлаб, унда алланечук „қўрқув“, иккиланиш, журъат-сизликка ўхшаш бир нарса пайдо бўлади. „Мен дунё танийдиган, номи олқишу шуҳратга бурканган, афсонавор алп адиб билан юзма-юз келиб бўйлашмоқчи ва беллашмоқчи бўляпман. Ё мен бунинг уддасидан чиқаман, ё!.. Айтингки, У менинг кулимни кўкка созуриб юбормасин-да ишқилиб. Шошган ўрдакнинг аҳволига тушиб қолмасам бўлгани“.

Ниҳоят, мутаржимга самовотдан ногаҳоний бир далда-журъат келади: „Э, таваккал, манов Чингиз оғадай беназир бир зот билан „жанг“да майдондан чўлоқ бўлиб, икки оёқлаб оқсаб чиқиб кетганим тақдирда ҳам... мен ғолиб бўламан!“

Кафиллик бера оламан: таржимонимиз „шошган ўрдак“нинг ҳолига ҳам тушмади, калом майдонидан „чўлоқ“ бўлиб чиқиб кетгани ҳам йўқ. Чингиз Айтматовнинг биринчи, муносиб таржимони бўлиб қолди.

(„Ёзувчи“ газетасининг 2000 йил 9 февраль сонидан қисқартириб олинди.)

ХОТИМА ЎРНИДА

Асли касбим журналист, адабиётшунос, танқидчи, педагог. Таржимачилик эса фаолиятимнинг бир қирраси. Бироқ ижодий тақдиримда таржимачилик чуқур из қолдиради, деб ўйлайман.

Маълумки, ҳар бир соҳада кишига сабоқ бериб, йўл-йўриқ кўрсатиб келган азиз, мўътабар устозлари бўлганидек, менда ҳам таржимачилик санъатига ҳавас уйғотган хурматли устозларим, яқин дўстларимнинг кўмаги, шубҳасиз, катта бўлган.

1954 йил Тошкент давлат университети филология факультети бағрида ташкил этилган журналистика бўлимини битириб, полапон бўлиб, газеталарга ишга жойлашган кезларимиз... Шунда ҳам таржима билан шуғулланаман, деган ўй-фикр менда йўқ эди.

Гапнинг қисқаси — таржима бу ҳақиқий санъат эканлиги, унинг зиммасига юклатилган улкан вазифалар тўғрисида, қанчадан-қанча санъаткорлар бу мактабдан сабоқ олганликлари хусусида раҳматлик Шароф акам такрор-такрор гапириб берарди.

Демак, у киши бу ҳақда менинг қалбимга биринчи бўлиб ўт ташлаган эди. Иккинчидан, илмий раҳбарим хурматли В.Й.Зо-

хидов биринчи давлат сихатгоҳида (стационарида) даволанаётган эди. Кунларнинг бирида кўришга бордим. Домла аллақандай асарни берилиб ўқитганлигининг устидан чиқдим. Асар домлани ўзига шу қадар мафтун этиб, сеҳрлаб олган эканки, рўпара келганимни ҳам сезмай қолди. „Ассалому алайкум, домла, даволанишлар қандай бўляпти, жуда ҳам китобга шўнғиб кетибсиз-ку“, дедим.

„Офарин, офарин, келдингми?“ деди. (Домла бу сўзни тез-тез такрорлаб турарди.) Деди-ю, ҳол-аҳвол сўрашиш ҳам бир ёқда қолиб кетиб, асарнинг таърифию тавсифи ҳақида сўз юритиб, ундаги ҳар бир персонаж, лавҳа, ҳатто ҳар бир ибора, ҳар бир сўз жонли, таъсирли, биллур каби нурланиб мени ўзига шайдо этди, дея завқ билан тўлиб-тошиб сўзлаб кетди: „Асарни туни билан мижжа қоқмай ўқиб чиқдим, даволовчи врачларимдан ҳам танбеҳ эшитдим. Энг муҳими, энди ҳар қандай хасталиқдан фориг бўлиб, ўзимни кўкда парвоз қилиб юрган эркин қушдай сезяпман“.

Кейин билсам, домла тушмагур таниқли француз ёзувчиси Луи Арагоннинг „Культура и жизнь“ журналининг 1959 йил, 7-сонида чоп этилган „Жаҳонда энг гўзал севги қиссаси“ номли катта мақоласини, сўнг топтириб „Жамила“ қиссасини ўқиб чиққан экан.

Сўхбат охирида домла журнални тантанали равишда топширди ва ҳеч қандай иккиланмасдан уни таржима қилишимни буйруқ оҳангида менга юкледи.

Шу-шу, маданиятимиз арбоби, улкан академикнинг бир оғиз илиқ ва самимий сўзи билан Луи Арагондай санъаткорни ўзига мафтун этган жаҳонда энг гўзал севги қиссаси „Жамила“ни таржима қилишга киришдим. Тақдир тақозоси ва қолаверса устознинг бир оғиз сўзи мени Чингиз Айтматовнинг бадиий оламига олиб кирган биринчи даъват эди. Бу даъват менинг хотирамда бир умр сақланиб қолгай. Мана, бу жажжи қиссанинг ўзбек халқининг маънавий мулкига айланганига ҳам ярим асрдан ошибди.

Қисса босилиб чиққандан сўнг орадан кўп ўтмай Ф.Фулломномадаги нашриётда ҳурматли ёзувчимиз Абдулла ака (А.Қаҳҳор) билан учрашиб қолдим. У киши асарни бир нафасда ўқиб чиққанлиги ҳақида мамнуният билан гапириб, таржимачилик ишини тўхтатмасдан давом эттиришни маслаҳат берди. Устоз

адиб, сўз сеҳргарининг дилдан айтган бундай самимий, илиқ сўзлари менга далда берди, қанот бағишлади.

Учинчидан, таржимачилик фаолиятимда муҳим аҳамият касб этган омилларнинг яна бири — дўстим — қомусий олим, сўз устаси Файбулла Саломовдир. У ҳар бир таржима юзасидан ўзининг самимий муносабатини ҳозиржавоблик билан билдириш фазилатига эга эди.

Тўртинчидан, Чингиз Айтматовнинг ватани — Қирғизистон. Чингиз оға билан ярим асрдан ортиқроқ давр мобайнида қадрдонлашиб кетган эдик. Адиб бизнинг ўлкамизда, камина эса қирғизлар диёрида бўлиб, адабий-маданий алоқаларимиз тўғрисида, хусусан, таржима санъати, муаммолари, сир-асрорлари хусусида неча бор дилдан суҳбатлашганимиз ёдимда.

Шу ўринда истеъдодли ёзувчимиз Ўткир Ҳошимовнинг қуйидаги топиб айтган сўзлари ёдга келади: „Бадий асарни бир тилдан иккинчи тилга ўгираётган одам асар мазмунини эмас, унинг оҳангини, руҳиятини, туйғуларини ҳам таржима қилмоғи керак. Туйғу ва руҳни таржима қилиш эса анчайин мураккаб жараён. Бунинг учун таржимон асар муаллифининг ҳаяжонларини теран ҳис қилиши, ўзида ҳам шоирлик ёки адиблик иқтидоридан озми-кўпми бўлиши шарт! Яъни, таржимон муаллиф билан жўр овоз бўлиб куйлай олмоғи лозим“. Чингиз Айтматовнинг асарлари билан ошно бўлиш, улар билан тил топишиш, ёзувчимиз айтгандай „жўр овоз бўлиш“ мен учун осон кечмади, балки ҳар қандай машаққатли меҳнат сингари олам-олам вақт ҳамда куч-ғайрат талаб қилди. Энг муҳими, бу юмуш мен учун ўзига хос катта бир мактаб ролини ўтади. Таржимон — муаллифнинг садоқатли дўсти, деганлари рост. Менинг таржимачилик фаолиятимга бевосита муаллиф, яъни Ч.Айтматовнинг ўзи бош-қош бўлиб турди. Шу ўринда буюк олмон шоири ва мутафаккири Ҳётенинг сўзлари ёдимга келади: „Кимки адибни билишни истаса, унинг ватанига борсин...“ Йиллар ўтиб муаллиф асардан-асарга ўтган сари унинг маҳорати ҳам юксалиб, тасвирлаш усуллари, воситалари тобора бойиб, сайқал топиб, ранг-баранглашиб, соддалиқдан теранликка, ихчамликдан қамровлиликка ўсиб, мураккаблашиб бораётгани сир эмасди. Аммо ҳар гал адибнинг янги асарини ўқишга тутинар эканман, ў мени ўзига оҳанрабодек тортиб олар ва мен

уни таржима қилишдан ўзимни тия олмасдим. Бу муаллиф билан таржимоннинг ҳамиша ҳамкор, ҳамнафас, ҳамдард, қисқаси узлуксиз ижодий мулоқотда бўлиб туришини ҳам тақозо қиларди, албатта.

Таржима — ижод оламининг бир тури. У қитъалар масофасини яқинлаштириб, миллатни миллат билан, халқни халқ билан, тилни тил билан, дилни дил билан боғлайди, бошқача айтганда, миллий маданиятлар ҳамкорлигига хизмат қилади. „Таржималар кўпинча асарнинг асл нусхасини ўқимаган ва ўқий олмайдиган кишилар учун қилинади; лекин энг муҳими шундаки, бир халқнинг адабиёти асарларининг бошқа халқ тилига таржима қилиниши асосида халқлар бир-бирлари билан танишадилар, ўз ғояларини бир-бирлари орасида тарқатадилар, бу эса адабиётларнинг гуллаб-яшнашига, ғоявий тараққиётига сабаб бўлади“¹. Шунини ҳам айтиш керакки, таржиманинг ўзи ҳам, бошқа ҳар қандай ижодий иш сингари, турли соҳа кишилари — муаллифдан тортиб, таржимон, танқидчи, муҳаррирлар ҳамкорлигида яратилади.

Бу ўринда ўтган асрда ўзбек китобхонларини жаҳон адабиёти дурдоналари билан ошно қилишга салмоқли ҳисса қўшган Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фафур Фулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир, Мирзакалон Исмоилий, Миркарим Осим, Малик Раҳмон каби атоқли адиб ва шоирларнинг хайрли юмушларини давом эттирган ва давом эттираётган профессионал таржимонлик мактаби вакиллари Одил Шаропов, Қодир Мирмуҳамедов, Ваҳоб Рўзматов, Сотволди Йўлдошев, Шариф Толибов, Илёс Муслим, Мирзиёд Мирзоидов, Ҳасан Тўрабеков, Сайдаҳмад Худойбергенов, Эркин Миробидов, Иброҳим Гафуров, Низом Комилов, Маҳкам Маҳмудов, Раҳимжон Отаев, Тўлқин Олимов, Шоир Усмонхўжаев, Урфон Отажон, Ортиқбой Абдуллаев, Азиз Саид, Суюн Қораев каби таржимон ва муҳаррирларнинг хизматларини алоҳида қайд этмоқчиман.

Таржима хусусида сўз кетар экан, Чингиз Айтматовнинг таржималарим ҳақидаги қуйидаги сўзлари мен учун айниқса қимматлидир:

¹ В. Г. Белинский. Полн. собр. соч., Т. VIII. — М., Изд-во АН СССР, 1955, 264-бет.

„...Менга ихлос қилиб, китобларимни ўзбек тилига таржима қилган дўстларимга, — деб ёзган эди Чингиз Айтматов, — айниқса адабиётшунос, таржимон Асил Рашидовга ташаккур айтмоқчиман. Чунки менинг „Оқ кема“, „Жамила“, „Алвидо, Гулсари!“ каби бир қанча повестларимни Асилжон ўзбекчага худди мен қирғиз тилида ёзгандай жарангли таржима қила олди. Мана шунинг ўзи ҳам дўстликнинг куч-қудратидир“¹.

Таваллудимнинг 75 йиллиги муносабати билан севимли адибимиз Чингиз оғанинг жон дўсти Одил акага йўллаган бир мактубида муаллиф яна шундай самимий қутлов сўзларини ёзган эди: „Бизнинг телефон орқали суҳбатимизга мувофиқ, сенинг саволинг бўйича қуйидагиларни маълум қиламан: муаллиф сифатида менинг ўзбек тилидаги асарларимнинг биринчи жилди бўйича муаллифлик гонорарига даъвогарлик қилмайман.

Бу ҳақда асарларимнинг таржимони Асил Рашидовни хабардор қилишингни илтимос қиламан.

Яна Асил Рашидовга унинг 75 ёшга тўлиши муносабати билан менинг самимий табрикларимни етказишингни сўрайман. Асил Рашидовнинг истеъдодли адабиётшунос сифатида ижодий муваффақиятларини юксак қадрлайман ва ҳар доим унинг ўзбек халқининг XX асрдаги машҳур фарзанди, совет даврининг таниқли арбоби Шароф Рашидовнинг укаси эканлигини ёдда тутаман. .

*Самимият билан Сизнинг Чингиз Айтматов.
2005 йил 21 апрель, Брюссель шаҳри “ (имзо)”².*

¹ Ю.Хамдамов. Дўстлик қудрати. „Ёш ленинчи“, 1976 йил 17 апрель.

² Мазкур мактуб Одил Ёқубовнинг шахсий архивида сақланади.

Яна бир гап. Яқинда ҳаётдан кўз юмган устоз ва шогирд — Чингиз Айтматов билан атоқли журналист Анвар Жўрабоевларнинг 2008 йил апрелда ёзувчининг хонадонида ўзаро суҳбатлашганликлари ҳақидаги матн сақланаётгани маълум бўлди. Куйида шу суҳбат матнидан биринчи бор парча берилмоқда¹.

— Чингиз Айтматов билан қачон ва қаерда бўлмасин учрашиб қолсак, адиб Асил Рашидов ҳақида сўраб, қайтишимда унга салом айтишимни тайинларди, — деганди Анвар Жўрабоев.

— Мени, аввало, унинг истеъдоди, айниқса таржимонлиги хайрон қолдирди. Асарларим кўп тилларга ўгирилган, аммо ўзбекчаси, айниқса, Асил Рашидов таржима қилган қиссаларим бошқача чиққан, бунга ўша йиллари Ўзбекистондан олган қатор мактубларим гувоҳ. Асил ака ҳар бир қаҳрамоним сиймосини ўзим тасаввур этгандек ошиқча бўёқларсиз очишга интиланган ва бунга эриша олган ҳам. Қирғиз халқининг, айниқса шофёр, чўпон-чўликларнинг турмуши ҳақида битган қиссаларим шу қадар ёрқин ўгирилганидан доимо ўзимда йўқ шод бўлиб, таржимонга юрак-юракдан раҳматлар айтардим. Менинг ўзбек адабиётидан, муҳими эса қарлош ўзбек китобхонлари қалбидан жой эгаллашимга Асил Рашидовнинг хизматлари беқиёс. Шунини қайта-қайта таъкидламоқчиманки, у, аввало, ҳар бир юмушга ўта масъулият билан ёндашади, қаҳрамонларимнинг тилинигина эмас, балки уларнинг дилини тадқиқ этишга, тўғрироғи эса, юрагини забт этишга уринади, кейин қирғизчани, айниқса, оддий халқ тилини мукамал билади, шу боис ҳам у ўтирган асарлар оригинали билан ҳамоҳангдир. Дастлаб, улар қандай чиқди экан дея саволлар тузиб, Асил Рашидов ўтирган айрим қиссаларимни янада синчиклаб кўриб, таржимоннинг маҳоратига лол қолувдим, бу биринчидан, иккинчидан эса, шу таржима асарларим менга ўзбек тилини чуқурроқ ўрганишда кўмак ҳам берганидан беҳад мамнунман! Асил Рашидов иқтидорли таржимон бўлиб, менинг асарларимни ўзбек китобхонларининг дилига етказиш учун кўп куч сарфлагани учун

¹ Ушбу суҳбат матни Анвар Жўрабоевнинг шахсий архивида сақланади.

ҳар гал қувониб жўшардим. Шуниям таъкидламоқчиманки, у киши қирғиз тилини луғатлардангина эмас, ҳаётдан ўрганиб билиб олган, деган таассурот пайдо бўлади менда, бу эса таржимоннинг масъулияти қанчалар улуғлигини тасдиқлайди.

Мен Асил Рашидовнинг камсўзлиги, самимийлиги ва айниқса камтарлигини хуш кўраман. Раҳматли акаси Шароф Рашидов қувғинга учраганида у ҳам қанчалар изтироб чеккани аниқ, лекин ундаги умид, эътиқод заррачаём синмаганини эшитиб, бундай иродаси кучли одам билан яна бир марта гурурандим.

Ана шундай адиб ва таржимон дастлаб менинг ижодим билан ўзбек адабиёти ўртасида кўприк ясагани мен учун чексиз қувончдир.

Олатов куйчисининг бундай самимий, илиқ сўзлари биринчидан, умуман олганда, адиб асарларини таржима қилишга ва тадқиқ этишга бўлган иштиёқ, қизиқишимни ўн чандон оширган бўлса, иккинчидан, ёзувчининг ҳар бир янги асари таржимасига янада катта масъулият билан қарашга даъват этади. Мухтасар қилиб айтганда, юқорида санаб ўтилган асосий омиллар менинг таржимонлик фаолиятимнинг ўзагини ташкил этади.

„Адабиёт ёрдамида, — таъкидлаган эди Р.Тагор, — биз бошқа одамлар билан руҳий яқинлик ҳис қиламиз. Одамларнинг юрагини битта қилиб бирлаштирадиган юрак ўйлаб топилган эмас. Бироқ бадий адабиёт худди мана шу нарсага қодир“. Худди шунингдек, Чингиз Айтматов бир суҳбатида: „адабиёт турли миллат ва элатларнинг бошини бириктиради, керак бўлса қитъаларни қитъалар билан дўстлаштиради“, деганини эслайман. Шу маънода адабиёт, таржима — давр маҳсули, у халқлар ўртасидаги дўстлик кўпригига ўхшайди.

Ишимизнинг интиҳосида шуни айтмоқчиманки, Чингиз оғадек улкан санъаткор асарларини ўз тилимизга илк бор таржима қилиш бахтига муяссар бўлган эканман, адибнинг ҳаётбахш мактабидан сабоқ олганимдан фахрланаман. Бу йўлда кимки менга бир оғиз илиқ сўз билан далда берган бўлса, миннатдорчилигимни билдираман ва уларнинг беминнат хизматлари олдида ўзимни доимо қарздор, деб биламан.

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ АСАРЛАРИ ВА У ҲАҚДАГИ КИТОБЛАР, МАҚОЛАЛАРНИНГ ҚИСҚАЧА БИБЛИОГРАФИЯСИ

1. *Айтматов Ч.* Танланган асарлар. 2 жилдлик, 2-жилд. — Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978 йил, 392-бет.
2. *Айтматов Ч.* Танланган асарлар. 1-жилд. — Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978 йил, 408-бет.
3. *Айтматов Ч.* Ёзувчи ва замон. — Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981 йил, 328—329-бетлар.
4. *Айтматов Ч.* Очерки, статьи и рецензии о творчестве писателя. Фрунзе, издательство „Кыргызстан“, 1975, стр. 15.
5. *Айтматов Ч.* В соавторстве с землей и водою... Фрунзе, издательство „Кыргызстан“, 1978 г., стр. 75.
6. *Айтматов Ч.* Ёзувчи ва замон. // Адабиёт ва замон. — Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981 йил, 328-бет.
7. *Айтматов Ч.* Эрта қайтган турналар. — Т.: „Ёш гвардия“ нашриёти, 1988 йил, 77-бет.
8. *Айтматов Ч.* „Кыргызстан маданияти“, 1972 йил 27 апрель.
9. *Айтматов Ч.* И дольше века длится день. Роман. Фрунзе, издательство „Кыргызстан“, 1981 г., стр. 5.
10. *Айтматов Ч.* Романлар. Асрга татигулик кун, Қиёмат. — Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989 йил, 42 ва 277-бетлар.
11. *Айтматов Ч., Шохонов М.* Чўққида қолган овчининг охузори. — Т.: „Шарқ“ нашриёт матбаа концерни бош таҳририяти, 1998 йил.
12. *Айтматов Ч.* Қулаётган тоғлар. Роман. „Жаҳон адабиёти“ журнали, 2008 йил XI—XII, 2009 йил I сонлар. И.Фафуров таржимаси.
13. *Айтматов Ч.* Чингизхоннинг оқ булути. Қисса. Ф.Фулом номидаги нашриёт. — Т., 2004 йил. И.Фафуров таржимаси.
14. *Айтматов Ч.* Ё ҳаёт, ё мамот. „Ёшлик“ журнали, 1986 йил, №10.
15. *Айтматов Ч.* Тўйнинг эртаси ҳам бор. „Ватан“ газетаси, 1995 йил, 22—29 сентябрь.
16. *Айтматов Ч.* Необходимые уточнения. // В соавторстве с землей и водою... Фрунзе, издательство „Кыргызстан“, 1978 г., стр. 130-135.
17. *Айтматов Ч.* Точка присоединения // Беседу вел В.Левченко. „Вопросы литературы“, 1976 г., №8.
18. *Азиз ўғли.* Луи Арагон севгиси („Жамила“ қиссасини ўқиб...) Ўзбекистон адабиёти ва санъати газетаси, 2007 йил 26 январь.
19. *Акматалиев А. Ч.* Айтматов жана боордош элдер адабияти. Фрунзе, „Илим“, 1988 г.

20. *Акматалиев А.* Истеъдод — барчага тегишли муштарак неъмат. „Ленинчил жаш“ газетаси, 1982 йил 4 август.
21. *Акматалиев А.* Роль творчества Ч.Айтматова в развитии взаимосвязей и взаимообогащения современных литератур Киргизии и Казахстана. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Фрунзе, 1982 г.
22. *Арагон Л.* Самая прекрасная повесть о любви в мире. „Культура и жизнь“, 1959 г., №7, стр. 13.
23. *Асаналиев К.* Новая повесть Чингиза Айтматова. „Советская Киргизия“, 1966 г., 27 апреля.
24. *Асаналиев К.* Открытие человека современности. Заметки о творчестве Чингиза Айтматова. Фрунзе, 1968 г.
25. *Ауззов М.* Путь добрый! „Литературная газета“, 1958 г., 23 октября.
26. *Барабаш Ю.* Высокие цели творчества. „Правда“, 1965 г., 26 февраля.
27. *Берзер А.* Победа и поражение Ильяса. „Новый мир“, 1961 г., №4.
28. *Бобулов К.* Трудная переправа. (Заметки о творчестве Чингиза Айтматова). — В кн.: Литература и современность. М., Гослитиздат, 1962 г.
29. *Богданов А.* Правда материнская и правда народная. „Дружба народов“, 1963 г., №10.
30. *Богданов А.* Целеустремленным глазам... // Чингиз Айтматов. Очерки, статьи и рецензии о творчестве писателя. Фрунзе, издательство „Кыргызстан“, 1975 г., стр. 176.
31. *Богданов А.* Целеустремленным глазам... „Дружба народов“, 1964., №1.
32. *Бочаров А.* Вечная нить. „Литературная газета“, 1963 г., 3 августа.
33. *Воронов В.* Чингиз Айтматов. Очерк творчества. М., 1976 г.
34. *Газим-Бег-Баганов.* Люди, будьте справедливы! „Дагестанская правда“, 1966 г., 21 августа.
35. *Гачев Г.* В ускоренном движении литературы. „Вопросы литературы“, 1963 г., № 3.
36. *Гачев Г.* Чингиз Айтматов и мировая литература. — Ф.: издательство „Кыргызстан“, 1982 г.
37. *Гачев Г.* Любовь. Человек. Эпоха. Рассуждение о повести „Джамиля“ Чингиза Айтматова. М.: Советский писатель, 1965 г.
38. *Глинкин П.Е.* Чингиз Айтматов. Издательство Просвещение, Ленинградское отделение. Ленинград, 1968.
39. *Горький М.* Бадий иждо ҳақида. Мақолалар тўплами. — Т.: Бадий адабиёт нашриёти, 1960 йил, 15-бет.

40. Горький М. Собр. соч. в 30-ти т., т. 17. М., Изд. художественной литературы, 1952 г., стр. 190.
41. Демьянов В. Здравствуй, Танабай! „Литературная газета“, 1966 г., 7 июня.
42. Дониёров Х., Каримов М. Чингиз Айтматов асарлари ўзбек тилида. „Ўзбекистон маданияти“ газетаси. 1965 йил 21 июль.
43. Ёқубов О. Чингиз Айтматовнинг фалсафий башоратлари. // Чингиз Айтматов. Охирзамон нишонлари. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. — Т.: 2007.
44. Ёқубов О. Буюк донишманд инсонни эслаб... // Чингиз Айтматов. Тоғлар кулаётган замон (Абадий қаллик). — Т.: „VEKTOR-PRESS“, 2009 йил.
45. Жўрабоев А. Адибни сўнги манзилга кузатув. // Чингиз Айтматов навечно в сердцах узбекистанцев. — Т.: „NOSHIR“. — 2008 йил.
46. Зоҳидов В. Давр адиби. // Жаҳон бадиияти зарварақлари. — Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980 йил.
47. Ибрагимов О. Адамзат асиретин айтип... // Чингиз Айтматов. Қўямат. Фрунзе, „Адабият“, 1988.
48. Искандарова О. Тирик жонни маҳв этма... (Чингиз Айтматовнинг „Қиёмат“ романидаги бир ҳикоя хусусида). „Ўзбекистон адабиёти ва санъати“ газетаси, 1992 йил, 3 июль.
49. История Киргизской советской литературы. — М.: Наука, 1970 г.
50. Исаков С. Поэтичность и искренность. „Молодежь Эстонии“, 1963 г., 3 марта.
51. Караев С. Об узбекском и киргизском переводах // Чингиз Айтматов навечно в сердцах узбекистанцев. — Т.: „NOSHIR“ — 2008 йил.
52. Катарш С. Здравствуй, белый пароход. „Звезда Алтая“, 1972 г., 2 мая.
53. Кашкадамов И. Сказание о человеке. „Учительская газета“, 1962 г., 28 августа.
54. Кедрин З. Золотая жила. „Москва“, 1961 г., № 8.
55. Коркин В. Человеку о человеке. Заметки о творчестве Чингиза Айтматова. Фрунзе: Кыргызстан, 1974 г.
56. Кузнецов М. „Как стебель от корней“. „Комсомольская правда“, 1963 г., 8 августа.
57. Крымова Н. Только бы вернулся отец..., „Дружба народов“, 1976 г., № 2.
58. Крутилин С. Обида Танабая. „Дружба народов“, 1966 г., №10.
59. Лебедева Л. Неразделенные контрасты. „Новый мир“, 1966 г., № 9.

60. *Лебедева Л.* Неразделенные контрасты // Чингиз Айтматов. Очерки, статьи и рецензии о творчестве писателя. Фрунзе, издательство „Кыргызстан“, 1975 г., стр. 294.
61. *Лебедева Л.* В поисках чудесного сплава. „Дружба народов“, 1961 г., № 9.
62. *Ломидзе Г.В.* В поисках нового. — М., 1963 г.
63. *Маркиш Д.* Земля его героев. „Литературная газета“, 1967 г., 22 ноября.
64. *Марков Г.* Современность и проблемы прозы. „Литературная газета“. 1967 г. 24 мая.
65. *Медовников С.* Диалектика постижения. „Вопросы литературы“. 1984 г., № 10.
66. *Медведев А.* Человечность в наступлении. „Искусство и кино“, 1977 г., № 5.
67. *Межелайтис Э.* День нынешний стучится в дверь. „Литературная газета“, 1961 г., 27 мая.
68. *Мелибоев А.* Янгиланаётган дунё ва адиб масъулияти. „Жаҳон адабиёти“, 2006 йил, март сони.
69. *Мирза-Ахмедова П.* Национальная эпическая традиция в творчестве Чингиза Айтматова. — Т.: „Фан“, 1980 г.
70. *Мирза-Ахмедова П.* Восхождение к себе // Ковчег Чингиза Айтматова. Москва, Воскресенье, 2004 г., стр. 241.
71. *Мотяшов И.* А земля — вертится! „Москва“, 1966 г., № 8.
72. *Налдеев А.* Владыка 'мира. Москва, издательство Советская Россия, 1965 г.
73. *Назаров Б.* Чингиз Айтматов. // XX аср ўзбек адабиёти, дарслик. — Т.: „Ўқитувчи“, 1995 йил.
74. *Невская Б.* Прекрасная история любви. „Труд“, 1963 г., 23 мая.
75. *Нонешвили И.* Счастье Джамили. „Правда“, 1961, 2 апреля.
76. *Новиков В.* Художественный поиск (О стилевом своеобразии повестей Ч.Айтматова „После сказки“ (“Белый пароход“), „Ранние журавли“, „Пегий пес, бегущий краем моря“) // Движение истории — движение литературы (наследие и стилевое богатство современной советской литературы) Москва, Советский писатель, 1982 г.
77. *Новиков В.* Идеино-эмоциональная выразительность стиля. „Вопросы литературы“. 1984 г., № 12.
78. *Норматов У.* Фош этиш санъати. „Ўзбекистон маданияти“ газетаси, 1971 йил 10 август.

79. *Озимитель Е.* „Дивясь величию нашего похода...“, „Литературное обозрение“, 1974 г., № 10.
80. *Оскоцкий В.* Хвала и хула. „Литературная газета“, 1963 г., 30 ноября.
81. *Оскоцкий В.* Герои и судьбы. О повестях Чингиза Айтматова. // В содружестве талантов. Москва: „Просвещение“, 1978 г., стр.199.
82. *Панкина В.* Родники. Литературная газета, 1962 г., 7 августа.
83. *Плисецкий М.* Поиски и достижения Чингиза Айтматова. „Радянське літературознавство“, 1963 г. № 6. (Перевод Нечетайло).
84. *Потапова К.* Сыновья земли. „Комсомольская правда“, 1963 г., 7 февраля.
85. *Радов Г.* Танабай, друг Айтматова. „Комсомольская правда“, 1966 г., 6 мая.
86. *Разумная И.* Санъаткорнинг олами. „Шарқ юлдузи“, 1978 йил, №11.
87. *Рашидов А.* Севги гимнидан „Оқ кема“гача. „Совет Ўзбекистони“ газетаси, 1972 йил, 2-сон.
88. *Рашидов А.* Ёрқин истеъдод. „Ўзбекистон адабиёти ва санъати“ газетаси. 1982 йил 22 октябрь.
89. *Рашидов А.* Олатов куйчиси. „Ўқитувчилар газетаси“, 1970 йил 11 июнь.
90. *Рашидов А.* Чингиз Айтматов мактаби. Низомий номидаги ТДПУ „Ҳозирги ўзбек адабиёти“ кафедраси илмий мақолалар тўплами. — Т., 2005 йил.
91. *Рашидов А.* „Оқ кема“нинг оидин йўли. „Анъана ва замонавийлик“. Илмий тўплам. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. — Т., 2007.
92. *Рашидов А.* Чингиз Айтматов. Адабий портрет. // Сўнмас юлдузлар. — Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981 йил.
93. *Рашидов А.* Курашчан, ҳаётбахш кўшиқ. „Ўқитувчилар газетаси“, 1971 йил, 25 февраль.
94. *Рашидов А.* Ҳаёт ва нафосат рамзи. „Ўзбекистон маданияти“, 1972 йил 27 май.
95. *Рашидов А.* Ҳаётдай сертўлқин. „Ёш ленинчи“, 1972 йил 1 июнь.
96. *Рашидов А.* Ўзбек адабиётининг катта дўсти (Ч.Айтматов 50 ёшда), „Совет Ўзбекистони санъати“, 1978 йил, №12.
97. *Рашидов А., Саломов Ф.* Ҳаёт — адабиёт — таржима. „Ўқитувчилар газетаси“, 1978 йил 14 декабрь.
98. *Рашидов А.* Непокой настоящей жизни (личность и творчество Ч.Айтматова), „Звезда Востока“, 1973 г., № 12.

99. *Рудов М.* Писатель и время. „Советская Киргизия“, 1962 г., 12 декабря.

100. *Саидов А.* Чингиз Айтматов — гениальный писатель современности. Новости Узбекистана. 2008 г., декабрь.

101. *Саидов А.* Чингиз Айтматов как дипломат // Чингиз Айтматов. Тоғлар кулаётган замон (Абадий қаллик). Т.: „VEKTOR-PRESS“, 2009 йил.

102. *Саидов А.* Афсонавий ёзувчи ва унинг охирги романи ҳақида // Чингиз Айтматов. Тоғлар кулаётган замон (Абадий қаллик). Т.: „VEKTOR-PRESS“, 2009 йил.

103. *Саидов А.* Ярим асрлик тадқиқот. „Моҳият“, 2009 йил 25 февраль.

104. *Саидов А.* Чингиз Айтматовнинг мангу қайлиғи. „Моҳият“, 2009 йил 24 июль.

105. *Саломов Ф., Бобоев Т.* Бизнинг Чингиз. „Совет Ўзбекистони“ газетаси. 1966 йил 17 июль.

106. *Саломов Ф.* „Оқ кема“ни ўқиб. „Совет Ўзбекистони“ газетаси, 1972 йил 14 май.

107. *Саломов Ф.* Она буғу ҳақида қўшиқ. „Тошкент оқшоми“ газетаси, 1972 йил 18 апрель.

108. *Саломов Ф.* Одамохун бола ҳақида қисса. „Тошкент ҳақиқати“ газетаси, 1972 йил 28 июнь.

109. *Саломов Ф.* Бадиий таржима бадиий ижоддир. „Ўзбекистон маданияти“ газетаси, 1962 йил 20 январь.

110. *Саломов Ф., Бобоев Т.* Услуг жилолари. „Ўзбекистон маданияти“, 1969 йил 12 сентябрь.

111. *Саломов Ф.* Мен сув ичган дарёлар. — Т.: „Ёш гвардия“ нашриёти, 1990 йил, 157—158-бетлар.

112. *Салоҳиддинов У.* Қалбларга яқин ижод таронаси. „Ўқитувчилар газетаси“, 1962 йил 9 сентябрь.

113. *Салиев А.* Светлый талант. „Советская Киргизия“, 1963 г., 23 апреля.

114. *Салахян А.* О человеке чистом, как родник... „Дружба народов“ 1962 г., № 9.

115. *Сейданов Х.* Чингиз Айтматов ва ўзбек адабиёти. — Т.: „Ўзбекистон“, 1999.

116. *Симонов К.* Земная правда романтики. „Правда“, 1965 г., 18 декабря.

117. *Скобелев Э.* Путь Таная. „Октябрь“, 1967 г., № 2.

118. *Селиверстов М.* Откровения любви. Заметки о творчестве Чингиза Айтматова. Фрунзе, 1966 г.

119. *Софронова В.* Исповедь человека. „Литературная Россия“, 1963 г., 11 октября.
120. *Сувон Мели.* Бадий трагизм қирралари. (Чингиз Айтматовнинг „Асрни қаритган кун“ романи асосида). „Ўзбек тили ва адабиёти“, 2002 йил, 2-сон.
121. *Сувон Мели.* „Асрни қаритган кун“ романи бадий структурасининг айрим хоссалари. „Ўзбек тили ва адабиёти“, 2010 йил, 2-сон.
122. *Татауров П.* Открытие человека в человеке. „Учительская газета“, 1978 г., 12 декабря.
123. *Турсунов Т.* „Момо ер“. „Ўзбекистон маданияти“ газетаси, 1965 йил 15 декабрь.
124. *Тихонов Н.* Пафос творчества — жизнь народа. „Правда“, 1968 г., 10 ноября.
125. *Тоҳир Қаҳҳор.* Ўзбекнинг Чингизи. // Анқара. „Қардош қаламлар“ — Евросиё ёзувчилар уюшмасининг журнали. 2008 йил, №19.
126. *Тюрин В.* Люди прекрасной души. „Новгородская правда“, 1963 г., 17 февраля.
127. *Умиров С.* Ковчег Чингиза Айтматова. „Труд“, 2004 г., 24 сентября.
128. *Файзуллаев О.* Ёзувчининг илмий фантазияси. „Жаҳон адабиёти“, 2005 йил, июнь сони.
129. *Хайлов А.* Повесть верности. „Сибирские огни“ 1966 г., №10.
130. *Хорошихин В.* Повести гор и степи. „Правда Востока“, 1963 г., 2 июля.
131. *Чалмаев В.* Литература судьбы народной. — Москва, Знание, 1966 г.
132. *Чалмаев В.* В поисках жар-птицы. Молодая гвардия, 1962 г., № 3.
133. *Чиров Д.* Постигая мудрость жизни... „Дальний Восток“, 1977 г., № 11.
134. Чингиз Айтматов навечно в сердцах узбекистанцев. (Книга воспоминаний). — Т.: „NOSHIR“ — 2008.
135. *Шарафутдинова М.* Ч.Айтматов и узбекская литература // Филология масалалари. — Т., 2004, № 4, 9-12- бетлар.
136. *Шарипова Ш.* Адабий алоқалар. „Ўзбекистон маданияти“ газетаси, 1977 йил 22 апрель.
137. *Шарипова Ш.* Чингиз Айтматов ва ўзбек адабиёти. „Ўзбекистон маданияти“ газетаси, 1978 йил 8 декабрь.
138. *Шодиев Н.* Ассалом, оқ пароход. „Тошкент оқшоми“, 1970 йил 26 май.

139. *Шукрулло*. Қадаҳ „Ўзбекистон маданияти“ газетаси, 1978 йил 8 декабрь.
140. *Эльсберг Я.* Литература, объединяющая людей. „Правда“, 1968 г., 19 января.
141. *Юсупов Ҳ.* Асрга татигулик умр. „Нур“ газетаси, 2008 йил 19 июнь.
142. *Якименко Л.* О поэтике современного романа. „Дружба народов“, 1971 г., № 6.
143. *Яшин К.* Саодат куйчиси. // Чингиз Айтматов. Танланган асарлар, 2 жилдлик, 1-жилд. — Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978 йил.
144. *Қораев С.* Инсониятни огоҳ этувчи асар. „Халқ сўзи“, 1995 йил 21 ноябрь.
145. *Қораев С.* Кассандра тамғаси нима? „Миллий тикланиш“, 1996 йил 16 январь.
146. *Қулжонов А.* Санъаткор олами. „Ёш ленинчи“, 1978 йил 12 декабрь.
147. *Қулжонов А.* Шарқ шуҳрати. Гулистон, 1988 йил.
148. *Гафуров И.* Эски ва янги ривоятлар. // Чингиз Айтматов навечно в сердцах узбекистанцев. (Книга воспоминаний). — Т.: „NOSHIR“. 2008.
149. *Фуломов Б.* Машҳур қисса саҳнада. „Ўзбекистон маданияти“ газетаси, 1978 йил, 14 ноябрь.
150. *Ҳасанов Б.* Беғубор қалб қўшиғи. „Ёш ленинчи“, 1964 йил 15 декабрь.
151. *Ҳазратқулов М.* Саҳфа ва экран жилоси. „Ўзбекистон маданияти“ газетаси, 1978 йил 8 декабрь.
152. *Ҳамдамов Ю.* Дўстлик қудрати. „Ёш ленинчи“ 1976 йил 12 декабрь.

МУНДАРИЖА

И.Фафуров. Асил муаллим — таржимон ва тадқиқотчи (Сўз боши)	4
Чингиз оға чамани (Муқаддима ўрнида)	8
Чингиз Айтматов — моҳир ҳикоянавис	28
Ҳаёт билан юзма-юз	40
Жаҳонда энг гўзал севги қиссаси ёхуд насрда битилган достон	53
Ноёб тақдирлар ёхуд йўқотилган севги	69
Замондошларимизнинг маънавий гўзаллиги	81
Чашма сувидек мусаффо	90
Камолот сари	101
Садоқат мадҳи	122
„Оқ кема“нинг ойдин йўли	137
Соҳил ёқалаб чопаётган олапар	161
Инсон меҳнат-ла буюқдир	167
Огоҳликка даъват	195
Адабий дўстлигимиз — абадий дўстлигимиз	210
Чўққи устида куёш	217
Ҳаёт — Адабиёт — Таржима (адабий суҳбат)	224
Чингиз Айтматовнинг асл таржимони (адабий суҳбат)	233
Хотима ўрнида	240
Чингиз Айтматов асарлари ва у ҳақдаги китоблар, мақолаларнинг қисқача библиографияси	247

Рашидов, Асил.
83.3(5Қир) P31 Чингиз Айтматов олами/А. Рашидов; И. Фафуровнинг умумий таҳрири остида. — 2-қайта ишлаб тўлдирилган нашри. — Т. „О‘қитувчи“ НМИУ, 2011. — 256 б.
ISBN 978-9943-02-404-5

УДК: 821.512.133
ББК 83.3(5Қир)

АСИЛ РАШИДОВ
ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ ОЛАМИ
Монография

„О‘қитувчи“ нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент — 2011

Муҳаррирлар: *Абдулла Ҳасанов*
Покиза Аъзамова
Бадий муҳаррир *Гулчеҳра Шоабдурахимова*
Техник муҳаррир *Сурайё Набиева*
Мусаҳҳиҳ *Тошнўлат Мирзаев*
Компьютерда саҳифаловчи *Нодира Аҳмедова*

Нашриёт лицензияси АІ №161 14.08.2009. Оригинал-макетдан босишга рухсат этилди 30.05.2011. Бичими 60×84¹/₁₆. Кегли 10,5 шпонли. Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Офсет қоғози. Шартли б.т. 14,88+0,93 ч.б. вкл. Нашр т. 14,68+1,0 ч.б. вкл. 2000 нусхадда босилди. Буюртма № 69-11.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг „О‘қитувчи“ нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент — 129. Навоий кўчаси, 30- уй. // Тошкент, Юнусобод даҳаси, Янгишаҳар кўчаси, 1- уй.
Шартнома № 07-82-11